

281

Ա-31

ԱՐՇԱԿՈՅՍ

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԳՐԵՑ

Հ. Ղ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

~~279~~
2773

1901

A-1
16789

52

Ա Ջ Գ

Պարագայներու սնակնկալ բերմամբ այսօր միայն կարող կ'ըլլանք նոշիրել՝ ազգիս, իշրողրացեալ Նահասպետին հրատապ նրտին յետնագոյն կայծերէն մին՝ Արշալոյսը՝ գրքոյկ մը, ուր իրեն յատուկ մարտարոշքեամբ հիշուած են սոսկ պատմութիւնն և բանաստեղծական բօիչք. ուր մինչ հայ հայրենեացս նախընծայ խայրիք կը նոշիրուէին երկնից՝ մարտիրոսական նահատակութեամբ, Հեղինակին սիրտն ալ եռանդնալաս իղձերով կը վերանայ անոնց շուսաւոր հոգւոց հետ մինչև երկնից բարձունքը, իրեն հետ բարձրացնելով նաև ընթերցողին սիրտն ու երևակայութիւնը:

Խաւարի և շուտոյ փոխն ի փոխ յաղբանակք, և հոշակ հեքանոսութեան մեհեաններու վշատակաց վրայ, քրիստոնեական տաճարներու հսկայագործ հիմնարկութիւնը, այնպիսի վաս

գոյներով կը նկարուէին ԱՐՀԱՂՈՅՍ ի մէջ, որ
ընթերցողն այն ժամանակներու մէջ ապրիլ կը
կարծէ և դիւցազն նահատակներու կենդանի
տեսլեամբ, երկնածին սիրոյ կայծ մ'ալ իւր
սրտին մէջ կը վառի:

Այս էր Հանգուցելոյն միակ փափաքն՝ ԱՐՀԱ-
ՂՈՅՍը նկարագրած միջոց, և մենք երջանիկ կը
համարինք զմեզ եթէ այս հրատարակութեամբ
կարենանք իր այդ միակ փափաքին իրա-
գործման նպաստել:

ՏԵՍՁՈՒԹԻՒՆ, ՄԻԻԹ. ՏՊԱՐԱՆԻ

13 Մարտ 1902.

ԱՐՇԱԼՈՅՍ

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԼՈՅՍ. — Ո՛րքան գեղեցիկ, սիրելի, կարեւոր և գերազանց բան. անդրանիկ յարարածս Աստուծոյ, ըստ Ս. Գրոց, և ամենայն զգալի արարածոց երեւցընող. իսկ աներեւոյթ բանական արարածոց՝ զրեթէ զոյութիւն իսկ. զի միայն լուսով երեւակայուն և բացատրուն: Երեւելեաց և աներեւութից Արարիչն անգամ՝ վկայուի « Բնակեալ ի Լոյս անմատոյց » . որ և ինքնին ի մարմնանալն և յերեւել ի վերայ երկրիս, վկայեց իրենն Համար, « Ես Լոյս՝ յաշխարհ եկի » : Գարձեալ,

ինքն որ աղբիւր էր կենաց և եկաւ ի մէջ մահկանացուաց՝ նոր և անմահ կեանք մի տալու, զնոյն եւս Ղոյս կոչեց, իր սիրաբը շօշափող աշկերտին բերնով. «Նովաւ կեանք էր, և կեանքն էր Ղոյս մարդկան» :

Զայս այսպէս ճանչնալով իր նախկին հաւատացեալքն, իր վարդապետութիւնը լսողք, ուսողք և ուսուցողք, Լոյս, Լուսաւորութիւն, Լուսաւոր կրօնք՝ անուանեցին զՔրիստոսնեւրբիւն. որպէս և է իսկ, քան զամենայն զիտութիւն ստոյգ և սլայծաւ, մնայուն և յաւիտենական. որոյ առջեւ՝ այլ ամենայն զիտութիւնք և զիւտք՝ որոց այնքան հետամուտ են մարդիկ, ոչ միայն փոքր ինչ են, այլ և շնչին, կամ շուք մի, որ և այն շքանայ. նախ, ի վախճանի իւրաքանչիւր անձին, ապա ի վախճանի առհասարակ մարդկութեան և այս աշխարհիս. և մնայ միայն Ղոյսն կենդանի և կեանքն լուսաւոր, յաշխարհ իսկալոյս, ուր Արարիչն բնակի, իրեն լուսաւորեալ և սիրելի արարածովք:

Մի զարմանար, ընթերցող, եթէ ազգիդ քրիստոնէական հաւատոց ծագումն և անումն ուղեւով յիշել՝ զՂոյս նախակարգեցի, և Աջալոյս համարիմ անոր առաջին երեւոյթքն և սփռիւն յերկրի և յազգի մերում:

Եթէ զարմանալու բան մի կայ՝ այս է, որ՝ դարձեալ, ըստ ծանր և ահաւոր բանի Քրիստոսի, ինքն Լոյսն իսկական եկաւ յաշխարհ, և « Սիրեցին մարդիկ զխաւար՝ առաւել քան զԼոյս » : Այսինքն, մարդիկ հասարակօրէն աւելի սիրեն երկրաւոր անցաւոր բաներ փնտռել ճանչնալ՝ քան զկարեւորագոյնն, զճշմարիտ Լոյսն, զԱրօնքն, որ պիտի ըլլայ իրենց առիթ յաւիտենական կենաց :

Եթէ պարզապէս այս գերազանց լուսոյ հանգամանքն և հետեւանքն յերկրիս վրայ՝ ուզէինք ճասել, դա քրիստոնէական հաւատոց վարդապետութիւն կ'ըլլար. ամենակարեւոր բան, բայց ոչ այս տեղ մեր քննելին և նպատակն. այլ զի, ինչպէս ոչ ամենայն մարդիկ և ազգք՝ ոչ ի մի ժամանակ և մի տեղ լուսաւորուած են քրիստոնէութեամբ, և շատերուն երբն և սկիզբն՝ մութ և անստոյգ է, այսպէս և մեր Հայոց ազգին. զոր և ճանչնալ այնքան կարեւոր է՝ որքան որ այսպիսի լուսաւորութիւնն յերկրիս՝ անբաժան կամ հաղորդ է երկնաւոր լուսաւորութեանն. թող որ կարեւոր պատմական արժէք ունի գիտնալն :

Հասարակօրէն մեր ազգի լուսաւորութեան սկիզբն և շարունակութիւնն՝ գրեթէ Վ դարու սկիզբէն ճանչցուի. սակայն նախընթաց

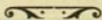
երեք դարուց մէջ այլ նշմարուին նշոյլք ինչ լուսոյ քրիստոնէութեան ի Հայս, զոր ուզեցի կոչել Արշալոյս, և զհետեւեալն որ ի ձեռն Ս. Գրիգորի՝ արժան է կոչել Արեւելք, լոյս՝ համատիւն ի Հայս. որք՝ թերեւս արդարադատ և երախտագէտ քան զայլ ազգս՝ զինքն իրենց Լուսաւորիչ անուանեցին և այնպէս ծանուցին օտարաց։ Այդ աստուածաշնորհ անձին Շառաւիղքն, մարմնաւոր և հոգեւոր Որդիքն և թոռունք, ճառագայթելով անօր փառած լոյսը՝ քրիստոնէութեան հրաշալի պարագայ մի հաստատեցին. զոր՝ մտադրութեամբ քննելով՝ ստիպուիմք ըսել, թէ «Ոչ այսպէս արար Տէր՝ ամենայն ազգաց»։ Այս մտածութեամբ աւելի վերանալով՝ վայել և հարկ է մեզ ճանչնալ (օտար գիտունք և տգէտք ինչպէս կ'ուզեն դատեն), վայել է մեզ ճանչնալ՝ աստուածային յատուկ նախախնամութիւն մի մեր սեփական հայրենեաց վրայ, յառաջ քան շատ և թերեւս ամենայն ազգաց։...

Անշուշտ այս խօսքս վերացընէ ամենի մեր միտքը մինչեւ ի սկիզբն մարդկութեան, ի դուռն դրախտին. այլ և յերկրորդ որբան մարդկութեան, յետ համայնաջինջ ջրհեղեղին, ի լերինս Արարատայ. ուր՝ յետ տարեկան

ծփանացն՝ դադրեցաւ մարդակեցոյց տապանն ,
 Բազմաքնին՝ և աւելի բազմագրիչ գիտնա-
 կանք ժամանակիս՝ ինչ այլ ճառեն և ճարեն
 ասոնց նկատմամբ , քանի որ Եփրատայ և
 Տիգրիսի ափունքն՝ իրենց գետակցօքն ի Հայս-
 են , և Արարատ հօն կանգնի բարձրագլուխ
 ի միջի լեռանց արեւմտեան Աօիոյ , Հայն
 կըրնայ միշտ մարդկութեան առաջին և եր-
 կրորդ ծագման և անձան կենդրոն ճանչնալ
 իրեն սեփականեալ աշխարհը և պարծիլ :
 ոչ աշխարհական կամ ռամկական պարծա-
 նօք , այլ իրրեւ կարեւոր մասն աստուածա-
 ծանօթութեան և շնորհապարտութեան առ
 Աստուած , որ՝ այնքան բաժանեալ խառնի-
 խուռն ազգաց և այնքան կտրատեալ երկրի
 մասերէն , մեր յատուկ երկրի վրայ՝ կանխեր
 ցուցեր է իր անքնին կամաց նշանը : Չի եթէ
 ամենայն ազգի , ամեն խոհական մարդու
 վայել է քննել գիտնալ , թէ՛ այնքան ազգաց
 առասպելեալ կրօնից մէջ , որ կէտն էր՝ ուր
 նախ և յետոյ ճշմարիտ կրօնք ծագեր , ե-
 րեւցեր և պաշուեր է , մեզ եւս պարտք է , և
 առաւել եւս մեզ , վասն առաւել հաւանակա-
 նութեան մեր երկրիս՝ այն կէտն ըլլալու :

Արդ , առանց երկարաբանութեան , որ թե-
 րեւս օտարուտի իմն երեւի ժամանակիս ի-

մասանոց և իմաստակաց, մենք կրօնական և պատմական զգացմամբ՝ համարձակիմք ըսել, թէ՛ Աստուածածանօթութեան երեք կենդրոնք կամ կէտք՝ ըստ երկոց կրօնական յեղանակաց մարդկութեան, (Բնական, Պրաւօր և Քրիստոնէական օրինաց), եղեր են, որ և է տեւողութեամբ. Հայաստան, Հրէաստան և Հռովմաստան: Առաջինն՝ յայտնի է վերել ըսածներէս. երկրորդն՝ յայտնագոյն, Արրահամու, Մովսիսի, մարդարէից, և յետոյ ինքնին Քրիստոսի Աստուածամարդոյն զալըստեամբն, իսկ երրորդն՝ իր երեսփոխան Առաքելոյն և անոր յաջորդ քահանայապետից աթոռն ի Հռովմ հաստատելէն, ուր՝ անընդհատ ի Քրիստոսէ մինչեւ հիմայ ճանչցուին գերագոյն Պլուխք և վարդապետք քրիստոնէութեան: Այսչափս բաւական համարիմ մեր տեսութեանը բացատրութեան, բայց կարեւոր՝ նկատմամբ՝ առաջին կէտին, որ թէպէտ յետոյ մթընցեր է սնտաի պաշտամամբք, սակայն քրիստոնէութիւնն չէ ուշացած անոնց վրայ կամ անոնց տեղ՝ ծագել իր մշտափայլ լոյսը և ընծայել զՆկեղեցին Հայոց:

Ա.

Առաջին նշոյլ կամ մուտք բրիտոնէութեան ի Հայս .

Արշափ այլ կարծիական է, սակայն իբրև լոկ աւանդութիւն եւս յիշելի է . թէ, քրիստոնէութեան զէթ համբաւն՝ շատ կանուխ՝ հասեր է ի Հայս, և նոյն իսկ դեռ Քրիստոսի տնօրէնութիւնքն բոլորովին չկատարուած, որ է ըսել յառաջ քան զԽաչելութիւնն . և այս՝ համարէ թէ ըլլայ աւանդեալ Արգարու դեսպանութեամբ և թղթակցութեամբ ընդ Քրիստոսի, զոր բոլորովին անհիմն և անհաւատալի շէն դասեր ոչ սակաւ հին և նոր գիտնականք, և մենք այլ զԱրգար աւելի Ասորոց թագաւոր համարիմք և ոչ Հայոց . ըլլայ և այն աւանդութեամբ, թէ՛ Քրիստոսի վերջի օրերում հեթանոսք ոմանք ըսին առաքելոց, թէ « ԶՔրիստոս կամիմք տեսանել », որ ակնարկէ Արգարու դեսպանութեան : Թողլով զասոնք այլ, եթէ որ և է

կերպով Քրիստոսի համբաւն յԱսորիս հասեր էր, անկէ ի Հայս՝ քայլ մի է. մանաւանդ թէ մեր ազգայնոց բազմաշրջիկ ըլլալն, գլխաւորապէս վաճառականութեան առթիւ, և այն ատեն Հոովմայեցոց հետ յարաբերութիւնն, անտարակոյս կ'ընէ այդպիսի համբաւոյ հնչելն ի Հայս: Թողունք ուրիշ ազգային մասնական աւանդութիւն մ'այլ, թէ Քրիստոսի երկրպագու և ընծայարեր Մոզք՝ բերին այդ համբաւը, և ոմանց համարելն՝ թէ մի ի մոզուցն՝ Գասպար, էր ի Մոկաց գաւառէն, և թէ ոչ՝ սակայն ի Մոկս աւանի թաղուած կ'ըսեն և ցուցընէին գերեզմանը հին եկեղեցւոյ մի մէջ: Ասոնք որքան և աւանդութիւն և զրոյցք համարուին, ստոյգն է՝ ոչ միայն Հայոց երթեւելն ի Պաղեստին և յԵգիպտոս՝ այն ատեններ և յառաջ և յետոյ, այլ և հաւանական՝ իրենց երկրին շորս կողմը տարածուիլն այսպիսի և նման համբաւոյ մեծ դիպաց. և այս՝ ըստ մէջերկրեայ դրից մեր երկրին. զոր՝ և Ասիոյ արեւելից և արեւմտից աշխարհաց և ճանապարհաց՝ միջավայր ճանչնան գլխաւոր աշխարհագիրք ժամանակիս: ԶԱրգար հայացընողք՝ անունն այլ հայացընեն Առագ այր կոչելով. գուցէ աւելի ստոյգ ըլլայ միւս աւանդութիւն մի, որ Արգարու քոյր

կամ քեռ դուտոր մի ճանչնայ Աշագոռնի
 կամ Ոգոռնի անուամբ ի Մեծ Հայս, հաւա-
 տացեալ ի Քրիստոս և նահատակեալ, զոր
 և յիշեմք յետոյ :

Բ.

Ս. Թաղէոս եւ Աշակերտք իւր .

Քրիստոնէութեան համբաւը տարածողք ի
 Հայս՝ անմիջապէս յետ յարութեան Քրիս-
 տոսի, համարուին ի Հայս և ի սահմա-
 նակիցս Հայոց բնակեալ կամ պանդուխտ
 Հրեայքն, որք ի Հոգեգալըստեան օրը գտուե-
 ցան յԵրուսաղէմ. յորս՝ թէ յանուանէ շի
 յիշեր Աւետարանիչն Ղուկաս (Բ, 9-11) և
 զՀայս, այսինքն զհայաբնակ Հրեայս, զուցէ
 քիչ առաջ մեր այն ատենուան Հայ թաղաւո-
 րին զՀրեայս հալածելուն կամ նեղելուն հա-
 մար ըլլայ, (Խոր. Բ. ԻԳ). սակայն յիշէ նախ
 զսահմանակիցս Հայոց, Մարս, Միջագետա-
 ցիս, Կապպադովկացիս, Փոիւգացիս. զուցէ
 և Պարթեւաց անուամբ իմանայ և զՀայս .

զի այն ատենն համացեղ (Արշակունի) էին
 և Հայոց և Պարսից կամ Պարթեւաց թա-
 գաւորքն: Անկարելի էր որ այսքան Հայաս-
 տանի կսպած աշխարհներում պանդըխտա-
 ցեալ Հրեայք՝ յետ դատկի տօնին դառնալով
 յԱրուսաղէմէ, սփռած շըլլան և ի Հայս՝
 զհամբաւ Քրիստոսի և Առաքելոցն. յորոց
 լսեցին այն հրաշալի Ս. Հոգւոյ իջման օրը՝
 իւրաքանչիւր իրենց պանդըխտած երկրին և
 ազգին և իրենց իսկ խօսած լեզուն:

Ամանք համարեցան՝ թէ Տերաուղիանոս,
 յիւս Բ դարու, (Ղնդդէմ Հրէից, Է) յի-
 շած է և զՀայս յանուանէ, Ղուկասու միւս
 յիշելոց և գտուելոց՝ հետ այն հրաշափառ
 վերնատան մէջ. սակայն, հաւանօրէն, այս
 մեծ հեղինակս՝ իր ժամանակի Հայոց քրիս-
 տոնէութիւնը յիշեցընէ, խառնելով անոնց
 անունը ընդ մէջ Միջագետացեաց և Փոխ-
 գացւոց, ուր որ մեր թարգմանութիւնն՝ ըստ
 յոյն բնագրին ի Հրեաստանի գրած է, և նա
 զայս չի յիշեր, այլ ի Հայաստանի. զոր
 ըստ նմանութեան անուանցն՝ կրնար շփոթել
 հայերէն գրող մի. կըրնար շփոթել և Տեր-
 աուղիանոս՝ եթէ հայերէնը կարենար կար-
 դալ, և այն ատենն հայերէն գիր ըլլար: Այս
 է Տերաուղիանոսի գրածն. «Արժ» (բայց

եթէ Քրիստոսի) հաւատացին այլեւայլ ազգք .
Պարթեւք, Մարք, Ելամացիք, և որք ի Միջա-
զետս և ի Հայաստան, ի Փսիւզիա »¹, և այլն :

Մեզ և մեր պատմըչաց՝ Արգարու և Թա-
դէոս առաքելոյ քարոզութեան պատմութեան
ազրիւրն՝ եղած է թոշր Արգարոս կոչուած
հին ասորերէն գրուած մի, որոյ հեղինակը
չի յիշեր Եւսեբիոս . իսկ մեր Խորենացին կոչէ
Ղըրոզընա կամ Ղերոզընա (սխալմամբ գրուած
Ղերուրնա), որդի Ափշադարայ Դպրի, որ
գրած է, կ'ըսէ, և Սանատրկոյ ատեն եղած
զիպաց պատմութիւնը, և գրած ի դիւանս Ե-
զեսիոյ : Մինչեւ ցկէս նոր անցեալ կամ դեռ
անցնող (ԺԹ) դարու՝ այսչափ գիտէինք . յա-
մին 1852 յաջողեցաւ մեզ գտնել Բարիզու

1. Cui enim et alii gentes crediderunt ? Parthi, Medii, Elamitæ, et qui inhabitant Mesopotamiam, Armeniam, Phrygiam, Cappadociam, et incolentes Pontum et Pamphyliam; immorantes Aegyptum et regionem Africæque et trans Cyrenem inhabitantes: Romani et incole; tunc et Hyerusalem, Indi, et ceteræ gentes; ut jam Getulorum varietates et Maurorum multâ fines; Hispaniarum omnes termini, et Galliarum et diversæ nationes, et Britannorum inaccessa Romanorum loca, Christo vero subdita, et Sarmatorum, Germanorum et Scytharum.

մեծ գրատան Հայերէն ձեռագրաց հին ձառ-
 քնարի մի մէջ՝ այս Արգարու Թուղթս ,
 հին թարգմանութեամբ . յորմէ՝ մեր Հնագոյն
 Տօնացոյցը կամ Շաշոցք այլեւայլ մաս կար-
 գեր են եկեղեցւոյ մէջ կարդալ : Իբր տասն
 տարի մեզմէ վերջը՝ անգղիացի բանասէրն
 Գիշրըդոն գտաւ ասորի բնագիրը , այլ ոչ ամ-
 բողջ , և հրատարակեց . մենք այլ մեր գտած
 երկարը , որ և փոանկերէն թարգմանեալ
 հրատարակեցաւ : Ասոր մէջ՝ Ղերուբնա ոչ
 որդի Ախշադարայ , այլ թոռն նորա կ'ըսուի ,
 իսկ հայրն Անակ կոչուի . քարոզիչ առաքեալն
 այլ ոչ Թագէտս՝ այլ Ադդէ . որ յետ լուսա-
 ւորութեան Ադեսիոյ՝ կ'ըսուի գնացեալ յԱ-
 բելիս և նաՀատակեալ ի Սանատրկոյ . ասոր
 գտեր Սանդըխտոյ և իր նաՀատակութեան
 պատմութիւնն շկայ հիմայ գտնուած Ղըրուբ-
 նայ գործոյն մէջ , զոր հայ թարգմանիչն՝ տեղ
 տեղ ազգային աւանդութեանց և ծանօթու-
 թեանց յարմարցուցեր է : Թագէի կամ Ադդէի
 աշակերտ՝ Արգարու խոյրարարն այլ նոյն
 անուամբ կոչուելով՝ երկուքին ըրածն այլ
 կըրնայ իրարու խառնուած ըլլալ : Բայց մեզ
 ծանօթ Թագէտսի քարոզութիւնն յարեւելս՝ ի
 Մեծ Հայս , աշակերտելն զՍանդուխտ և եր-
 կուքին այլ նաՀատակութիւնն՝ ստոյգ երեւին ,

և առանձին գրուած գտնուի պատմութիւնն մեր Հնագոյն ձեռագրաց մէջ. որոյ թարգմանողն Սամուէլ Եպիսկոպոս որ պատուիրէ զայն ծաւալել և ծանօթացընել ամենայն Հայոց ազգին, թուի անոր կաթողիկոսն, թէ ոչ Շմուէլ Հակաթոսն Մեծին Սահակայ՝ ապա Սամուէլ յաջորդն Բարգենի, ի սկիզբն Զ դարու:

Աստուածային նախախնամութեամբ այլեւայլ Առաքեալք և Աշակերտք եկած են ի Հայս, կենսարեւր Աւետարանը քարոզելու. յորս առաջին յիշատակէ մեր եկեղեցին՝ ի պաշտաման պատարագի՝ զայս Ս. Թադէոս, կանուխ քան զԲարրողովեոս Առաքեալն՝ ի Հայս մտնելուն համար. զի սա յետինս՝ մի յերկոտասան ձեռասուն Առաքելոց Քրիստոսի է, իսկ Թադէոս համարի մի յԵօթանասուն և երկու աշակերտաց նորա. զոր՝ Հայք սիրեն անոնց ամենուն զլուխ կամ առաջին ըսել, որպէս զՊետրոս՝ Երկոտասանիցն: Գարձեալ, Թադէոս համարուի հարազատ եղբայր թովմայի Առաքելոյ, և ասոր թելադրութեամբ եկած առ Արդար, իրրեւ կատարելու աւանդութեամբ հաշակեալ Քրիստոսի խոստումն առ նա, թէ, յետ համբառնալուս յերկինս՝ խաւրեմ՝ քեզ բժշկող և լուսաւորող մի յաշակերտացս: Ստոյգ է Թադէոսի շուտով

գալն իր քարոզութեան տեղը, որ շէր հեռի ի Պաղեստինէ. բայց ոմանք կ'ըսեն, թէ նա նախ Ասորւոց ծովեզերքէն ելած ըլլայ յեզերս Ալլիկիոյ, և աստի յառաջ անցած ի միջաշխարհս Փոքր Ասիոյ, և ասոր զլիաւոր քաղաքին՝ Կեսարիոյ մէջ յաջողութեամբ քարոզած, և հաստատած եկեղեցւոյ նախապատիւ աթոռոց մէկը, զոր և յանձներ է իրեն աշակերտեալ թեոփիլոսի. և զսա համարին այն բարեբաղդ անձն կամ Քաչը, որոյ խնդրով Ս. Ղուկաս գրեց իր Աւետարանն և զՊործս Առաքելոց. բայց ասոր վրայօք յետոյ խօսինք, երբ մեր Լուսաւորչի ձեռնագրութիւնը յիշելու կարգն գայ:

Ժամանակին հնութիւնն և երկրին հեռաւորութիւնն, զուցէ և Ասորւոց և Հայոց մէջ եղած նախանձ և հակառակութիւն մի, որում վկայեն պատմիչք մեր, զուցէ կամաւ և ակամայ այլալլած ըլլան թաղէօսի առաքելութեան պատմութիւնը: Ասորիք՝ յետ անոր քարոզութեանն յԵզեսիա և Արզարու հաւատացն՝ Նինուէի և Ասորեստանի սահմանակից կողմեր այլ քարոզած է՝ կ'ըսեն, թաղէօս, և նորէն դառնալով յԵզեսիա՝ խաղաղական մահուամբ հանգչած, ըստ Մարիսի պատմըչի նոցա, յետ 22 տարի քարոզու-

Թեան: Իսկ Հայք՝ յԵղեախոյ ի Մեծ Հայս
 ցնացեր է, կ'ըսեն, Արգարու յանձնարար
 թղթով առ Սանատրուկ թագաւոր: Երբու
 աւանդութիւնքն այլ թերեւս անտոյզ են.
 ստոյգն երեւի՝ թէ ոչ Թագէտսի՝ այլ իր մէկ
 աշկերտին (որ իր անուամբ ճանչցուած է)
 գալն ի Հայաստան և յարքունիսն, ուր թա-
 գաւորէր՝ ըստ մեր պատմչաց՝ Սանատրուկի:
 Ըստ վերոյիշեալ հին պատմութեան Թագէի
 կամ վկայարանութեան նորա և Սանդըխոյ
 դատեր թագաւորին, Թագէտս՝ իր քանի մի
 աշակերտօք քարոզելով և հրաշագործու-
 թեամբք՝ շատերու ընդունել կու տայ զբրի-
 տանէութիւն. կու գայ յԱրտագ գաւառ, ուր
 այն եղանակին՝ որ ամառ էր, թագաւորն
 նստէր իր արքունեօք՝ ի Շաւարշան քաղա-
 քագիւղ, զօրքն այլ դաշտին մէջ բանակած:
 Ըստ ոմանց՝ Սանատրուկ այլ նախ հաւատայ՝
 ի Քրիստոս, յետոյ ուրանայ. հաւանելի է
 միշտ հեթանոս մեալն. այլ իր օրիորդ դուստրն
 Սանդըխոս հաւատայ և մկրտուի ի Թագէտէ,
 և սիրով փափագի ստէպ լսել տաքելոյն քա-
 րոզութիւնը. որով՝ շատ ազնուատուճմ արք և
 կանայք եւս հաւատացին ի Քրիստոս, և ա-
 նարգեցին իրենց սնտաի պաշտամունքը: Ասկէ
 զրդուած քուրմք բողոքեն առ «խատերախ

և անօրէն» : թագաւորն, և սա հրաման տայ ջարդել հաւատացեալները, և բանտարկել զՍանգուխտ. զոր՝ յետոյ ստոյգ հայրական սիրով ողոքելով զգուելով՝ ջանայ, բայց չի կրնար մոլորցընել. գութն դառնայ ի կատարութիւն, և հրամայէ սպաննել զնա :

Շատ հրաշքներ յիշէ պատմիչն. որոց մին էր, դաճնաց՝ փոխանակ Սանդըխտոյ՝ զիրար զարնել և սպաննել. իսկ զկոյսն՝ գորովական կերպով մի նահատակուած կ'ըսէ. « դաճնաց կոտորման շփոթին մէջ, « Պատանի ոմն էա « սուր և մօտ ի սաինան եհար զկուրծսն և « բանեւոյ կուսին, և ել արիւն, և բղխեաց « հօտ անուշութեան. և աւանդեաց զօգին¹ » : Գեղեցիկ կատարած, գեղեցիկ զրուցուած. գեղեցկագոյն պսակ եկեղեցւոյս Հայոց. որ կրննայ պարծիլ իր Ս. Օրիորդով, զուցէ առաջին վկայուհի ունելով զՍ. Սանգուխտ : Իր՝ պատճառաւ՝ առաջ և վերջը շատեր նահատակեցան իր դառնացեալ հօր հրամանաւ. յորոց յիշուին յանուանէ՝ իշխան մի, զոր զրկեր էր թագաւորն զդուստրը յուրացութիւն յորգորելու համար, և նա՝ հրաշքներ

1. Գեղեցեմբեր ամսոյ 15ին, ըստ վկայարանութեանն :

տեսնելով հաւատացի Քրիստոս, և մկրտուելով կոչուեցաւ Սամուէլ, և նա հատակեցաւ թագաւորին հրամանաւ, հրացեալ երկաթներ ոտներուն կամ ուսերուն անցընելով. — ուրիշ մէկ մ'այլ իսրայէլ կոչուած. — Չարմաւ դաշտ անուամբ թագաւորական ցեղէ տիկին մի՛ նոյնպէս Սանատրկոյ հրամանաւ սրով սպանուեցաւ: Ըստ պատմութեան՝ Թագէտս ինքնին օգնութեամբ հաւատացելոց՝ թաղէ զՍանդուխտ և ծածկէ զտեղին: Իսկ ինքն յետ վեց կամ ութ աւուր՝ այն տեղոյն մտաբարձրաւանդակի մի վրայ՝ տարուի սպանուելու. դա հիճն՝ այս անգամ այլ փոխանաւ անոր՝ իր Չեմեստ եզրայրը զարնէ և սպանում, զոր յարուցանէ Առաքեալն և մկրտէ. ապա հաւատացելոց առաջնորդ զնելով իր Չաւարիա աշկերտը, նահատակուի սրով. և մտածմինն՝ սքանչելեօք պատուուած ժայռի մի մտածակուի: Մեր սրբապատումք զրած են զպատմութիւն այս ամեն յիշեալ նահատակաց, Առաքելոյն, կուսին և այլոց, և մարմնոց զընուիլն՝ հրաշալի յայտնութեամբ, և դարձել վերջերը, Յովհաննէս Մանդակունի կաթո-

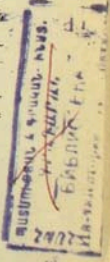
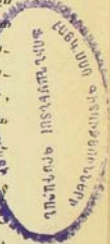
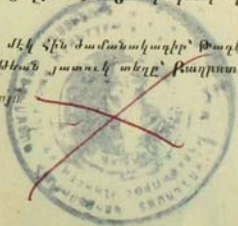
1. Մեր մէկ հին ժամանակագիր՝ Թագէի նահատակութեան յատուկ տեղը՝ Բաղրատ կոչէ:

Արշալոյս

2

3662
3014
277
252

A
16789

ղիկոսին և քաջ Վահանայ Մամիկոնենի իշխանութեան ատեն, կիրակոս անուամբ ճգնաւորի մի ձեռօք. որ՝ անշուշտ այն տեղ շատ անգամ կու նկատէր քիչ տասնեակ տարիներ առաջ կատարուած Վարդանանց համախումբ նահատակութիւնն և նշխարքները: Վկայարանութիւնն Թաղէի և Սանդըխտոյ, գերագոյն հօր և դստեր, անմահունակ գորովանք մի ընծայէ, յար և նման աւանդեալ գորովանաց ժամանակակից Սրբուհւոյ Թեկղեայ ընդ Պօղոսի առաքելոյ: Մեր եկեղեցին այլ ի միասին տօնէ զաշակերտն Քրիստոսի և զաշակերտեալ նորա կոյսն, երեք տուն հետեւակ շարական մի՛ եւս ընծայելով իր անդրանիկ վկայուհւոյն:

1. «Քեւ պարծի այսօր սուրբ եկեղեցի» ո՛վ վկայուհի Սուրբ Սանդուխտ. որ զհայրականն քո թողեր զպաշտօն, վասն Քրիստոսի հեղեր զարիւն քո սուրբ:

Աշակերտեցար Առաքելոյն Թաղէոսի, և ի հաւատս նշմարիտս հաստատեցար, ոչ խառնակելով ընդ հեթանոսական պաշտօնսն. արժանի եղեր վերանալ առ Հայր:

Որ զաիկնութեանն քո թողեր զփառս, և աստուածային փառօքն զարդարեցար. այսօր զասակցեալ ընդ զուարթունս երկնից, վասն մեր առ Տէր բարեխօսեա »:

Թագէտսի և Սանդըխտոյ նաՀատակու-
թեան օրերում՝ եղած հրաշքները տեսնող
հաւատացելոց թիւն, որ այլեւայլ անգամ
մանրամասն նշանակուած է ի վկայարանու-
թեանն, իրրեւ բիւր մի կ'ըլլայ. բայց ա-
ւանդութիւնն կ'ըսէ Առաքելոյն համար, որ
առաջ շատ տեղ քալած քարոզած էր և բիւ-
րաւորներ այլ մկրտած. որոց ոչ սակաւք նա-
Հատակուեցան՝ Սանատրկոյ և իր նմանեաց
հալածանօք. և ոմանց յիշատակն եւս մտած
է ի Յայսմաւուրս մեր. ինչպէս, «Սաւուռէլի
իշխանի՝ աշակերտին Թագէի», (յուլիս 20).
— Զաքարիայի՝ որ յաջորդ Թագէտսի կոչուի,
թէ և շեմ հանդիպած յիշատակին ի Յայսմ-
աւուրս, այլ վկայուի յայլոց՝ որ ըստ նախա-
գուշակութեան Առաքելոյն՝ ինքն այլ նա-
Հատակուած է Երուանդ բռնաւոր թագա-
ւորին հրամանաւ կամ իր ատեն, իրր 75—6
թուականին Քրիստոսի: Առաքէլ զանձասաց
բաղիշեցին՝ իր Ոսկեանց գանձին մէջ յիշէ
դսա.

«Եւ այլք բազումք աստ նաւատացին,

«Զաքարիա եւ ընկերք մորին»:

Մեր կանոնագրոց մէջ անմիջապէս յետ
Առաքելական կանոնաց՝ դրուած են 32 կա-

նոնք՝ յանուն Ս. Առաքելոյն Թաղէի. թէ և անվաւեր համարուին, այլ հին են, և ի վերջն գրուած է. « Զայս Օրենսդրութիւնս՝ ես Զա-
 « քարիա աշակերտ Ս. Առաքելոյն Թաղէոսի՝
 « գրեցի, որպէս լուայ ի նմանէն, ամենայն
 « հաւատացելոց ի Քրիստոս » : Թէպէտ և
 կ'ըսուի եւս թէ Նեղեսիա գրած ըլլայ, ո-
 րով ինքն այլ Նեղեսիացի երեւի և ոչ ի Հայս
 աշակերտեալ Թաղէի :

Զաքարիայի յաջորդ գրեն մեր վերջին դա-
 րու ժամանակագիրք կամ եկեղեցական վի-
 ճակագիրք, ինչպէս Յովսէփ Վ. Զուղայեցի,
 զԶեմենտ կամ Զեմենտիանոս վերոյիշեալն,
 որ էր յառաջն « Իշխան ամենայն ձանապար-
 « հաց՝ և հաւատարիմ ի դրան արքունի . և
 « էր յոյժ ողորմած բարութն և աղքատասէր,
 « դարմանիչ օտարաց և կարօտելոց . . (նա
 « և) հաւատացելոցն, և ընդունող օտարաց » :
 Սամուելէն երեք կամ չորս տարի վերջը նա-
 հատակուած կ'ըսուի Զեմենտ՝ Ներուաղայ
 քրմապետէ Հայոց՝ որ բանաւոր Երուանդայ
 եղբայրն էր : — Զեմենտի յաջորդք այլ հրա-
 տարակուեցան նորերումս, (բայց դեռ կարօտ
 ստուգութեան¹). և են Ատրնեքսէն, Մոռչե,

1. Այս ստուգութեալ փափագելի լուրն հրա-

Շահեն, Շաւարշ, Ղեւոնդ. յետինս՝ որ միայն
չէ հայանուն՝ որպէս առաջին շորքն (կամ
հինգն՝ Զեմենտի հետ), նահատակուած հա-
մարի յետ կիսոյ Բ դարու, Հայոց Վաղարշ
Թագաւորի օրով կամ իր յաջորդին Խոսրո-
վու. ասոր ատեն, վկայէ Փերմելիանոս կե-
սարիոյ եպիսկոպոսն, զոր յիշէ Խորենացի,
(Բ. ՀԵ), « Բագում վկայեալս և ի մերում
« աշխարհիս » :

տարակեցաւ Էջմիածնի Արարատ օրագրին Ա
տարեհամարին (1868, եր. 41. 56. 102). Իբր
թէ, Ստեփանոս Սիւնեցին է դարու կիսում՝
գտած և թարգմանած ըլլայ, և Յովհաննէս վար-
դապետի մի ձեռօք օրինակուած ի ՂԳ Թուին
Հայոց (659 Քրիստոսի), Թաղէսսի և Բարթո-
ղիմէոսի յաջորդաց՝ աւելի կամ պակաս ցուցակ
կամ դաւազանագիր մի. և զայս գտեր է Զա-
քարիա արքեպիսկոպոս Արատաղու կամ Թաղէի
վանաց, և օրինակեր է ի ԶԶԹ Թուին (1550):
Օրագիրն կ'ըսէ, թէ այս յիշատակս գրուած է
երեք կտոր մաշուած մագաղաթի վրայ, զոր
Գէորգ Գ կաթողիկոս առեր է ի Կ. Պոլիս՝ ի
Միհրդատեան Թաղէոս բանասիրէ, և հետը
տարած Էջմիածին. ուր խնդրելի և ստուգելի
է. վասն զի, շարադրութիւնն շատ տեղ անվարժ
է և կասկած տայ:

Թէ մեր և թէ Ասորոց պատմիչք յիշեն քանի մի ուրիշ աշկերտներ թաղէի՝ այլեւայլ Հայոց գաւառներում քարոզած . ինչպէս, Ակրեոս¹ մի (եթէ ոչ Ադդէ), որ քարոզած ըլլայ ի Կորնայս, որ են Մեծ Հայոց Կորգուաց գաւառներն, և անոնց սահմանակիցքն կամ մասն՝ Մեծ և Փոքր Զաւ գետոց լեռնահովիտներում, զորս Յոյնք և Լատինք Զարդիկեան կոչեն, Zabdicene . յետ քարոզութեանն՝ Ակրէոս կ'ըսուի դարձած յԵդեսիա և հօն վախճանած : — Ադդէ, Արգարու խոյրարարն այլ հօն նահատակուած կ'ըսուի, նա և ըստ Խորենացւոյ, Արգարու Անան որդւոյ հրամանաւ, որ տարակուսական է և ոչ հայկական : — Ուրիշ Ադդէ մի եւս համարուի ի Բարելոն քարոզած, և այն տեղ մեծ եպիսկոպոսական (յետոյ պապրիարքական) աթոռ հաստատած, իբր Ասորեստանեայց, Մարաց և Պարսից քահանայապետ : — Գարձեալ, քիչ այլաձայնութեամբ անուան յիշի Դադիոս աշկերտ մի եւս թաղէոսի (գուցէ ամենքն այլ իրենց հոգեւոր հօր անունն ուզած են կրել) . որոյ համար կ'ըսէ մեր բազմահմուտ Վանա-

1. Մարիս պատմիչ առ Լըզիէնի, Բ. Le Quien, Oriens christianus.

կան վարդապետն, թէ՛ « Գնաց հրամանաւ
 « Թաղէոսի ի Մեծ Հայք և ի կողմանս հիւսի-
 « սոյ. և լուեալ զմահն Սրգարու՝ դարձեալ
 « եմուտ ի Փոքր Սիւնիս, և կրօնաւորեալ ան-
 « դէն ծածկարար վախճանեցաւ, և տեղին շի-
 « նեցաւ վանք և յանուն նորա կոչեցաւ » .
 և կոչուի ինչուան հիմայ Գաղի վանք կամ
 Խոչքայ վանք, Արցախ նահանգի Սիսական
 գաւառում, որ յայլազգեաց Այնախ կոչուի :
 — Մօտ է ասոր և Խաղայ կամ Խորայ վանք,
 Թաղէոսի Խաղայ աշկերտին անուամբ, որ
 և մի յԵօթանասուն աշակերտաց Քրիստոսի
 համարուի : Այս երկու աշակերտաց անուամբք
 պայծառ վանքեր և եկեղեցիներ շինուած են,
 և շատ ծաղկած ԺԲ, ԺԳ դարերում, և հի-
 մայ այլ կանգուն են : — Ոչ շատ հեռի տե-
 ղեաւ և անուամբ՝ և շատ աւելի հռչակուած
 է՝ Էջատարեռս կամ Ստարեռս, նոյն Թաղէոսի
 վարժարանէն, և քարոզելով նահատակուած
 ի Մեծ Սիւնիս, և անոր անուամբ կանգնուած
 հռչակաւոր Տարեռոյ վանքն, որ յետոյ Սիւ-
 նեաց արքեպիսկոպոսական կամ մետրապօլի-
 տական բարձրակարգ աթոռն եղաւ, և մինչ-
 իւր հիմայ ծանօթ և շէն է. և որոյ վրայ
 շատ երկար զրէ Օրպելեան Ստեփանոս մե-
 տրապօլիտն պատմիչ : Սակայն, շատ երկրա-

յական է այդ անձն, ոչ միայն որ յօտարաց չի յիշուիր, այլ և ոչ ի վանականէ, որ բոլոր Հայոց աւետարանիչ Առաքեալներն և Աշկերտները նշանակած է: ¹ — Փօխանակ անոր յիշէ նա, որպէս և Յայամաուուրք (սեպտ. 29) զԵղիշէ, աշակերտակից վերնոցն, որ յետ կատարման Ս. Թաղէոսի գնացեր է յԵրուսաղէմ և ձեռնադրուեր ի Տեառնեղբայր Յակովբայ, և դառնալով՝ քարոզեր է յԱղուանս, մինչեւ ի Գուռն Դարբանտայ (կամ Պանակն ճորայ). Աղուանից Գիս աւանին մէջ զլիսաւոր եկեղեցին շինած է, որ ինչուան հիմայ պատուի իր անուամբ. յետոյ Հայոց մերձաւոր Արցախոյ գաւառներում քարոզելով Ամարաս աւանին մօտ՝ Չարդուէի կոչուած դաշտի մի մէջ նաՀատակուեր է յանՀաւատից, և մարմինն ձգուեր է ցամաք ջրհորի մի մէջ. ուսկից հրաշալի յայտնութեամբ Հանուելով՝ յամի 488-9, Աղուանից վաշագան բարեպաշտ

1. Մերձաւոր անուամբ ծանօթ է յեկեղեցական պատմութեան Ստարքեոս սմն, որոյ՝ Պօղոս առաքեալ գրէ ողջոյն, « Ստարքայ սիրելւոյ իմոյ ի Տէր » (Հոովմ. ՓՁ. 9): Նոյն ստիւի աշակերտ Անդրէի Առաքելոյ, որ դրաւ զնա եղիսկոպոս Բիւզանդիոնի:

Թագաւորի օրով, մօտ այն ջրհորին շինուեր է Զրվշտիկ կոչուած վանքն, վերոյիշելոց նման ուխտատեղի, ծանօթ՝ այլ ոչ չէն: Ըստ աւանդութեան պատմչաց Աղուանից՝ եղիշէի յաջորդեր է Շուփնադիշոյ յԵրուսաղէմէ եկած:

Այսքան Ս. Թաղէոսի աշակերտաց աւնուանց և տեղեաց մէջ՝ եթէ աւելի կամ պակաս շփոթութիւն ինչ կայ, անկասկած է գոնէ անոնց ոմանց՝ Հայոց և Աղուանից միջոցներում՝ քարոզելն. և ոչ անպատճառ՝ Թաղէոս նախակարգի յաւետարանիչս Հայոց աշխարհի. և ոչ նոյնպէս անպատճառ՝ Հայոց առաջնակարգ եպիսկոպոսական աթոռք դրուած են Արտագուն և Սիւնեացն, որոց գտուիլն հարկ էր ի ժողովի եպիսկոպոսաց ի ձեռնադրութեան կաթողիկոսի: Անտարակոյս է եւս, որ Թաղէոս և Թաղէոսեանքդ շատ եկեղեցիներ հաստատեր են իրենց քարոզութեան տեղերում, զոր սփորական աամկօրէն ոճով հազար եկեղեցի կ'ըսեն:

Ս. Թաղէոսի գերագոյն յիշատակ մ'այլ համարուած է՝ Քրիստոսի սուրբ կողը բացող հոշակաւոր Գեղարդն, զոր ընդունելով, կ'ըսուի, յառաքելապետէն Պետրոսէ, բերեր է ի Հայս. և հարածանաց առաջին գարուց աւեն՝ Գառնի աւանին մօտ քարալերանց այ-

րերու մէկու մէջ պաշուեր և պատուրւեր է .
 յետոյ՝ կէս այն ժայռերուն մասով կէս ա-
 նոնցմէ զատ քարերով և պատերով՝ քան-
 դակագարդ եկեղեցիներ և վանք շինուած են
 այն տեղ, և մինչեւ հիմայ իրրեւ ուխտա-
 տեղիք մեծազանդէս պատուին, և կոչուին
 Այրից վանք կամ Գեղարդայ վանք: Իսկ Գե-
 ղարդն՝ իրրեւ մի և զերագոյն ի սրբազանից՝
 պաշուի յաթոռ կաթողիկոսին՝ յէջմիածին .
 անով կ'օրհնի միւսոնն . և մեծ վտանգաց և
 կարօտութեան ատեն՝ իրրեւ սքանչելագործ
 տարուի հանդիսիւ՝ աւր որ խնդրուած է .
 ինչպէս երբեմն մինչեւ ի Վրաստան: Մեր
 նպատակէն դուրս համարիմք քննել և վիճել՝
 թէ ի Հոովմ այլ հոչակուած Գեղարդն ո՞րքան
 հաւանական է ինչպէս Հայոցն:

Միւս նման յիշատակ կամ պարգեւ մ'այլ
 բերած է ի Հայս՝ Առաքեալն Թաղէոս . այն
 է Շիշն ևարդեան (նարդոս ծաղկի անուշա-
 հօտ իւղոյն), որով կին մի մեծահաւատ օծեց
 զաստուածային զլուխ Տեառն մերոյ . զայս
 բերելով Առաքեալն ի կողմանս Տարօն գա-
 ւառի, կ'աւանդի թէ վերոյիշեալ Գեղարդը
 զարկեր է ծառի մի՝ և ջուր բղխեցուցեր . ապա
 նոյն ծառին փորուածին մէջ պաշուեր է Շիշն,
 հեթանոսաց ձեռք շընկնելու համար: Թէ՛

ծառն իւղոյն անուամբ Եղերդ կամ Եղրդուտ
 կոչուած է թէ ոչ, աւելորդ է քննել, բայց
 կայ այդ անուամբ ծանօթ ծառ, տեսակ մի ու-
 ղենի: Աւանդուի դարձեալ, որ Լուսաւորչի ա-
 տեն յայտնուեր է Շիչն և շինուեր է ուխտա-
 տեղի՝ Եղրդուտի վանք անուամբ, նուիրեալ
 Յովհ. Մկրտչի, պատուեալ և յիշեալ մինչեւ
 յաւուրս մեր: Յիշատակագիր մի յամի 1676,
 կ'ըսէ. « Ի հռչակաւոր սուրբ ուխտս Եղրդու-
 « տոյ, յերկրին Տարօնոյ, ի գաւառն Մամի-
 « կոնեանց՝ կան բազում սքանչելագործ սրբ-
 « բութիւնք ի սա հաւաքեալ. նախ, սուրբ
 « Շիչ իւղոյն անուչահոտ, զոր Մովսէս նա-
 « խամարգարէն օրհնեաց՝ ի ծաղկանց հրա-
 « շագանից, և օծեաց զմարգարէսն, զքահա-
 « նայսն և զթագաւորսն, և Սամուէլ մար-
 « գարէն օծ զԴաւիթ և զայլ մարգարէսն. և
 « կինն պոռնիկ հեղ ի վերայ զլիտոյն Քրիս-
 « տոսի. և Քրիստոս յետ խաչելութեանն
 « օրհնեաց և ետ յառաքեալսն, և Ս. Թա-
 « դէոս բերեալ աստ եղ ի ծառն Եղրդի, առ
 « ստորտով լերինն Տօրօսի »:

Ս . Բարժողիմէոս եւ Աշակերտքն .

ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ Առաքելոց մէկն էր սա . և անունն թարգմանուի , ասորերէն կամ երբայերէն , Որդի թողիմեայ կամ Պըտողոմեայ . առ մեզ երբեմն Գ տառիւ գրուի , բայց առ Յոյնս և Լատինս՝ սովորաբար թ տառիւ : Հայրենեօքն՝ Գալիլիոյ Կանաքաղբէն էր , ուստի և Նարանայելն յիշեալ յաւետարանս . և ըստ ոմանց ի նախնի Հարց՝ նոյն մի անձն է երկու անուամբ : Շարականք մեր հնչեն աւանդութիւն մի , թէ ի Ննջման Տիրամօրն՝ երբ ամենայն Առաքեալք իրենց քարոզութեան տեղերէն ժողովեցան՝ զինքը յուղարկելու յերկինս ,

« Բարդողիմէ յետոյ եկեալ .

« եւ զբաղձալիմ իւր ոչ գրտեալ » .

այսինքն , մինչ արդէն թաղեր էին զԿուսական մարմինը , նա շատ արտմելով ցաւէր ,

և փափագէր զոնէ թաղուածը տեսնել. և երբ բացին զգերեզմանն և շգտան զԲաղձաղին, այլ աւելի եղաւ սուգն. ապա զինքը մխիթարելու համար՝ տունն իրեն Տիրամօր փայտեղէն պատկերը, զոր իր որդիացեալն Յովհ. Աւետարանիչ՝ քանդակեր էր, և ինքն Ս. Կոյսն դնելով իր երեսաց վրայ՝ օրհներ էր: Այս արդարեւ Բաղձաղի Պատկերն՝ նախ իրեն Բարթողիմեայ, և ապա իր ձեռօք՝ դանձ եղաւ Հայոց: Վասն զի, այդ Առաքեալդ նախ քարոզեր էր Արարիոյ և Պարսից հարաւային կողմերը, և անկէ մինչեւ ի Հնդկաստան գնացեր, Մատթէոսի աւետարանին օրինակ մ'այլ հետը տանելով՝, (որ շատ ժամանակ վերջը հօն գտուեցաւ). յետ Ննջման Կուսին և յետ նահատակութեան Թաղէոսի, յորդորանօք Թովմայի իր Առաքելակցին, որպէս աւանդի, յանձն առաւ երթալ ի Հայս, և լրացընել անոր քարոզութիւնը:

1. Ստոյգ համարուի այս բանս, որով և փաստ մ'այլ ընծայէ, թէ ինքն Բարթողիմէոս չէր զբաժ իր կողմանէ Աւետարան մի, ինչպէս կարծեր են սմանք, և անվաւեր զբուած մ'այլ երեւցուցեր են, իբրեւ Աւետարան Բարթողիմեայ Առաքելոյ:

Բարթողիմէոս ոչ միայն Հայոց աշխարհին արեւելեան և հարաւային կողմերում քարոզեր է, այլ և յարեւմտակողմն, ի Փոփուզիա և ի Լիկայոնիա, որք յետոյ աւելի մերձաւոր սահմանակից եղան Հայոց, Ռուբինեանց ժամանակ. բայց, դարձեալ արեւելեան կողմէ մտաւ ի բնաշխարհն Հայոց, գալով ի Խորասանէ Պարսից. ուր՝ կրակապաշտ և արեւապաշտ մոզերու սնտոի պաշտամանց ատեն, (աւանդէ մեր Խորենացին եւս), թէ զՍ. Տիրամօր Պատկերն արեգական դէմ բանելով՝ խաւարեցուց. բայց մոզքն դարձեալ իրենց չին մթան մէջ մնացին. միայն ութ հոգի հաւատացին մկրտուեցան, և Առաքելոյն հետ եկան ի Հայս, Նախ՝ Վասսուրական աշխարհի Վանայ արեւմտեան հարաւակողմն, Անձաւացեաց գաւառը մտան, որ իր քարոտ երկրին անձաւներուն (քարայր) համար՝ այսպէս կոչուած է: Հօն կային Անահտայ և ուրիշ սնտեաց պատկերք և պաշտօնեայք, որք ժողովուրդը վախցընելու և մոլորցընելու համար, այդ անձաւաց միջոց բոցարձակ կրակ վառած՝ դարբնաց նման մեծամեծ կռաններով քարեր ու երկաթէ սալեր զարնելով, ահաւոր ձայներ հանէին. և ասոր համար տեղն նալ Դարբնաց քար կոչուած է: Այս

տեղ այլ Առաքեալն՝ Տիրամօր պատկերով լսեցուց որոտմունքները, փշրեց Անահտայ և կրակի կուռքերն և բազինները, հալածեց անհաւան պաշտօնեաները (և զգիս, ըստ պատմչին), և փոքրիկ խաշ մի կանգնեց լեւրան մի վրայ. զոր յետոյ Ս. Պ. Լուսաւորիչ գտաւ և հետը կրէր, և վերջը դրուեցաւ Տրդատ թագաւորի գերեզմանի վրայ: Իրմէ առաջ Ս. Հռիփսիմեանք այլ եկեր էին այս կողմերս, Տիրամօր պատկերը պատուելու: Բարթողիմէոս փոքրիկ եկեղեցի մ'այլ շինեց քարուփոր տեղը. «Իւրովք իսկ ձեռօքն շինեալ «եկեղեցի փոքրագոյն, և անուանեաց զնա «Ս. Աստուածածին, և եղ ի նմա զՊատկեր «Տիրուհւոյն. և տայ զնա սուրբ կանանց», ի պահել և պատուել զտեղին. որ յետոյ եղաւ հռչակաւոր Հոգեաց վանք կոչուածն, և աթոռ բարձրագահ եպիսկոպոսի, և մեր աշխարհի ուխտատեղեաց մի նշանաւորն, և մինչեւ հիմայ պատուի թէ և շատ անչքացեալ: Իսկ Պատկեր Տիրուհւոյն տեղէ տեղ փոխադրեցաւ, երբեմն ծածկուելով երբեմն յայտնուելով:

Չատ յուխտատեղւոյն՝ դիտելի է Առաքելոյն՝ զայն յանձնելը կանանց, որք և անուամբ յիշուին. զլխաւորն Մարիամ՝ իրբեւ մայրա-

պետ, որ Յուսիկ կամ Յուսևատ անուամբ նշանաւոր մէկու՝ դուցէ և մոգի մի՝ քոյր էր թերեւս և յիշեալ Մաքօր կամ Մաքովար և Որմզդատ եղբարքն՝ նոյնպէս մոգք էին, հաւատացեալք. որոց քորքն Աննա և Մարրա ընկերացան Մարեմայ, հանդերձ այլովք, ի պաշտօնութիւն Պատկերին. և իրենց յաջորդեցին այլ կուսանք և հաւատաւոր կանայք, մինչեւ ի ժամանակս Լուսաւորչի: Անտարակոյս քահանայք այլ կային անոնց մօտ՝ զիրենք հոգալու, և ծածկարար պատարադ մատուցանելու. որչափ այլ ծածուկ էր՝ և իրրեւ նշոյլ փոքրիկ անկայծեալ ճրագի, սակայն վառ մնաց քրիստոնէութիւնն այդ մթին քարանձաւաց մէջ՝ այն մթնշաղ երեք առաջին դարերում:

Ըստ սմանց, յառաջ քան այս կողմերս գալու՝ յարեւելից գալով Բարթողիմէոս՝ անցեր էր Երասխ գետէն գատ յայլոց ի Գողրն՝ գաւառ Սիւնեաց. ուր՝ յաւանն Ագուլիս

1. Մեր հին Աւետարանաց յառաջաբանք Մատթէոս Աւետարանչի համար կ'ըսեն ի Գողթն եւս քարոզած: Ըսոյց ոչ Սիւնեաց գաւառը կ'իմանան, այլ Պարթեւաց կողմերուն, և շատն Գաղրեանն զրեն:

չափք Հաւատացին ի Քրիստոս . և շինեց
 Հօն եկեղեցի և անուանեց Տեառն-ընդ-ա-
 սաց, ըստ աւանդութեան տեղացեաց. իբր
 թէ՛ առաջին եղած ըլլան ընդ առաջ ելնելու
 Քրիստոսի Հաւատովք. անոնց մէջ էին և տեղ-
 ւոյն գլխաւորն կամ իշխանն՝ Շար կամ Շա-
 րիբ անուն, կինն՝ Նշնա և որդին՝ Խոսրով,
 և թոռն՝ Վահան: — Նոյնպէս շատեր Հա-
 ւատացին և ի Վանանց գաւառի, ուր շինեց
 մեծ եկեղեցի մի, որ յետոյ եղաւ անուանի
 վանք և ուխտ և եպիսկոպոսարան, յանուն
 Ս. Թովմայի: Այս տեղ յիշուի վախճանած
 Լուսիկ, մի յաշակերտաց Ասաբելոյն, զուցէ
 մի ի մոգուցն Հաւատացելոց և եկելոց ի Խո-
 րասանէ. որպիսի էր և կոռմսի Պարսից Խու-
 ժաստան աշխարհէն եկածն ընդ Բարթողի-
 մեայ, զոր վերակացու և Հովիւ կարգեց նա
 բոլոր այս կողմանց, որ է ըսել եպիսկոպոս: Սա-
 երկար տարիներ իր տեսչութիւնը կատարած
 կ'ըսուի. և իրեն յաջորդեր է Խուժիկն Բա-
 բելաս¹. ասոր այլ՝ Մոշէ. ասոր այլ (թուի ոչ
 անընդմէջ) Միսիբար, ի կէս Բ գարու:

Իսկ ինքն Ասաբեալն Բարթողիմէոս՝ երեւի
 անդադար երթալ ու գալ այս և ուրիշ կողմեր:

1. Ստեփան Օրպել. Ա. 2:

և դառնալ անգամ մ'այլ, յԱղբազ գաւառ, Վանայ հարաւակողմն. և հօն, կ'ըսուի, աշակերտած ի Քրիստոս՝ այն նախայիշեալ Առագռնի կամ Ոգռնի տիկինը, որ արքայազարմ ըլլալով՝ իր համբաւն հասեր էր, ըստ ոմանց, առ Սանատրուկ, և սորա հրամանաւ նահատակուած. հետն այլ Տերեւտ հագարապեան, որ զտիկինը մուտրցընելու համար եկած էր, բայց ինքն հաւատաց ի Քրիստոս: Ըստ այլոց, որ աւելի հաւանական երեւի, այն գաւառի և նահանգի իշխողին հրամանաւ նահատակուեր է, ինչպէս և ինքն բազմարդիւն Առաքեալն:

Ամէն եկեղեցագիրք և վկայագիրք՝ պատմեն սորա կատարածը, բայց ոչ նմանապէս, սակայն ամենքն այլ հաւանին որ նահատակուած է ի Հայաստան. նահատակողն այլ ոմանք կոչեն օտարալուր կամ արուած անուամբ՝ Պոլիմիոս. Ասորուց վկայարանութեանց մէջ Առարագարի այլ կոչուած է թագաւորն և եղբայր Ափղանակ թագաւորի: Նահատակութեան տեղն՝ որ Բարսնա այլ կոչուած է, բաւական յայտնի է, Աղբակայ կողմերում. թերեւս այս անուան մէկ տառը փոխելով՝ յոյն և լատին գրիչք Ալբանուպոլիս՝

1. Ոմանք կորբանուպոլիս գրած են:

գրեն, յորմէ առնելով և Խորենացի և այլք՝ մերձաւորապէս Արեւքանոս կոչեն կամ Ուրբանոս և Ուրբիանոս, կամ Ուրբանոսյոյիս . Ասորին՝ Արվոն գրած է, անշուշտ արեւրաէն: Շատ հաւանութեամբ՝ տեղս Հայոց ծանօթ փոքր ի շատէ Արծրունեաց նախարարին ստտան կամ իշխանանիստ Հաղամակերտն է, հիմայ Պաշ գայե. ուր շինեցաւ և ինչուան հիմայ սլափուի ի Հայոց և ի Քաղդէացոց՝ ուխտատեղի եկեղեցի՝: — Առաքելոյն նահատակութեան կերպն այլեւայլ օրինակաւ կ'ըսեն կամ կարծեն. ոմանք՝ խաչուած, ոմանք՝ մորթեղերծ եղած, այսինքն ողջ ողջ մարմնոյն մորթը քերթեր հաներ են. զոր Առաքեալն՝ ընծայ տուաւ Քրիստոսի, կ'ըսէ գովասանելով՝ Ս. Սգոստինոս. այլ երկուքն այլ ստոյգ է, զի նախ մորթեղերծ ըրին ապա խաչեցին: Վանձասաց Խաչատուր վարդապետն երգէ.

1. Այս ամեն աւանդութիւններն այլ յարմարապէս միացընեն Յայսմաւուրք (ոմանք).
 « Բարթող. զնաց յԱղբակ, ուր մորթն հանաւ
 « տիկ և ոչ մեռաւ. յետ այնորիկ ի խաչ հա-
 « նին, և ոչ այնու կատարեցաւ. և ապա արք
 « վեց՝ քըքով հարին զնա, և այնու կատարե-
 « ցաւ »: Վասիլեան յոյն Յայսմաւուրքն կ'ըսէ
 յԱրարատ նահատակուած, նետահար ըլլալով:

« Բարդղղիմոս յԱզրակ ընթանայ
 « Զմորթըն ճանեալ՝ ի խաչ վերամայ » :

Ճառընտրաց վկայարանութեան մէջ գրուի,
 թէ յետ շարչարանաց՝ արձակ թողուած ըլ-
 լայ և աղօթելով զհոգին աւանդած : Նահա-
 տակութեան տեղին եղաւ իր թաղմանն այլ-
 ուսկից՝ երեք կամ չորս դար յետոյ . Ս . Մա-
 բութա առեր և փոխադրեր է զմարմինն՝ իր
 Մարտիրոսաց քաղաքը , այն է Նփրկերտ
 (Միւֆարդին) :

Օտարոտի իմն պատմեն արեւմտեայք , թէ
 մարմինն տապանով նետեր են ի ծով . (ուս-
 կից) . և ալիք ծովուն քշեր տարեր են մինչեւ
 ի Ախպարեան կղզիս Սիկիլիոյ . անտի՝ յԹ
 դարու՝ փոխադրուեր է ի Բենեւենդ , աստի
 այլ ի Հոովմ , ուր պատուի մեծ եկեղեցեալ :

1. Գանուի և մեր Յայսմաւուրաց (ոչ ամե-
 նուն) մէջ այլ , այս յիշատակս և բուսական
 վայելուչ գրուած , (ի 14 նաւասարդի , Օգոստոս
 26) . զոր իբրեւ հետաքրքրական՝ գնեմք . « Ո՞ր
 « պէս սքանչելի է Աստուած ի Սուրբս իւր .
 « յաջողակ ժամ է և ինձ վերագոչելս որ պատ-
 « մել նախ յօժարիմ զզարմանալի և զզարհու-
 « րելի նշանադործութիւնս Ս . Առաքելոյն Բար-
 « զոզոմէոսի , ի զանազան քաղաքս և ի դա-

Վկայագիրք մեր՝ Սանատրղոյ թագաւորութեան շոյ տարին եկած գրեն զՔարթող. ի Մեծ Հայս. շատ ստոյգ չէ թուականն, բայց թուի Քրիստոսի 50-60ին: Այդ որպէս և ըլլայ, մեծ և փառաւոր է թէ իր անձին թէ

« ւտաս, յայտնապէս զանուն Տեառն մարդկան
 « քարոզեաց. և խաչեցաւ ի Հայք՝ յարեւելս :
 « Զսա ստորեղին ի տապանի քարեղէն՝ որք ի
 « վախճանի իւրում անդ հաւատացեալք զտան,
 « ի յԱւրբանուպօլիս. և քանզի սուրբ տապանն
 « այն մշտահոս բժշկութիւն բաշխէր, ընթա-
 « նային ժողովուրդք բազումք՝ որք ի հիւան-
 « զութիւնս էին, և ազատէին ի արամեցուցանող
 « իւրեանց ախտիցն, և հաւատային ի Քրիստոս :
 « Արդ, զայս տեսանելով բանսարկուն սպա-
 « սաւորքն՝ մուկնէին ընդդէմ աստուածային
 « տապանին այնմիկ, որ և առեալ ընկեցին զտա-
 « պանն և զՍրբոյն մարմինն ի ծով անդր, հան-
 « դերձ օյլ շորս եւս տապանօք սուրբ մարտի-
 « րոսաց. որոց անուանքն են՝ այսօքիկ. Պա-
 « պիանոս, Լուկիանոս, Գրիգորիոս և Ակակիոն.
 « և բերեալ զտապանսն՝ ծովուն՝ եկան ի կղզին
 « որ կոչիւր Լիպարի, և անդ յարմարեցաւ. իսկ
 « սուրբ մարտիրոսքն իբրեւ զհեա թագաւորի
 « երթային՝ ուր և հանեցաւ հանգչել մեծ Ա-
 « ռաքեալն. և անդ զնա թողին, և առ ժամայն
 « յետս դարձան՝ ուր և իւրաքանչիւր սւրբ

մեր եկեղեցւոյ՝ Ս. Բարթողիմէոսի առաքելութիւնն, նաՀատակութիւնն և երախտիքն, և արժանապէս յարգանօք տօնուի ի մերայոցս, այլ և յօտար ազգաց քրիստոնէից. և ինչպէս Ս. Թադէոսի նաՀատակութեան տեղն

« Ընակել Հանեցաւ աստուածային նախախնա-
 « մութիւնն . . . Յայնժամ Աղարունի եպիսկո-
 « պոսի՝ (անշուշտ Բ Աղաթոն եպիսկոպոսն է
 Լիպարեայ. Զ զարու վերջին քառորդին, ո-
 բով կ'իմացուի Ս. Բարթ. մարմնոյ աւանդեալ
 գալստեան ժամանակն), որ զեպիսկոպոսա-
 « րանն զուարթապէս ուղղէր, աստուածային
 « Առաքեալն զինքն յիշեցուցանէր երեւմամբ.
 « առ ժամայն փութացաւ ի տեղին. և իբրեւ
 « ետես զմեծ և զահաւոր նշանն՝ սքանչացմամբ
 « լցեալ և փոխանակ բարբառէր. Աւստի՛ քեզ
 « այսչափ զուարթ Հարստութիւնս եղև, ո՞վ
 « Լիպարիա. բազում ասուգապէս ցնծացար, և
 « առաւելապէս փառաւորեցար. պարեմ և խայ-
 « տա՛ւ. ընկալ իւրական ձեռօք, և կոչեա առ
 « նա, Բարի եկիր Տեառն Առաքեալդ: Զայսօտիկ
 « և այլս ոչ սակաւս եպիսկոպոսն առ նա ա-
 « սացեալ, և զովեալ զԱռաքեալն և զկղզին,
 « Հանգոյց զբանն: Եւ զի Հարկ էր զաստուա-
 « ծային տապանն կացուցանել ի նշանաւոր
 « տեղւոջ, յորում և տանար շինել Հանդեր-
 « ձեալ էր ի փառս ամենագով Առաքելոյն. ե-

նախապատիւ արքեպիսկոպոսական աթոռ և զած է Հայոց քաջանայապետութեան, այսպէս և Ս. Բարթողիմէոսի, որ և իր անուամբ իսկ կոչուի, յԱզրագ (Հիմայ Ալպաղ) գաւառի, թէ և առաջինին պէս շատ շի յիշուիր: ԺԿ գարու սկիզբները (1321) Յովհաննէս

« զեալ անդ զտապանն սուրբ, որ և առժամայն
 « բազում և անչափ բժշկութիւնս արար ի հի-
 « ւանդս և ախտածէտս և ի դիւահարս, հա-
 « նապազօր: — Եւ յեա անցանելոյ բազում
 « ժամանակաց՝ յաւուրս Թէսփիլոսի թագաւո-
 « րի վասն բազում մեղաց մերոց՝ առեալ Հա-
 « գարացիքն զամենայն կղզին Լիպարիու, զի
 « ոչ մնաց մարդ ոչ մի. և իշխանն Պենեւենդոյ
 « զիտէր և լուեալ էր զսքանչելիս Առաքելոյն.
 « և վասն ջերմ հաւատոցն զոր եռայր առ սուրբն,
 « առաքեաց արս նաւօք ի քաղաքն Մալֆիաւն
 « (Ամալֆի), և ետ բազում ինչս. և աղաչեաց
 « զի երթեալ առցեն զմեծ գանձն անդին. զոր
 « և արարին: Եւ իշխանս այս իբրեւ լուաւ՝
 « եթէ գայ տապանն հետ ի ծովէն, առ զեպիս-
 « կոպոս տեղւոյն և զամենայն կղերիկոսն և
 « զժողովուրդն. և գնացին ընդ առաջ մինչեւ
 « ի քաղաքն Պինիմենդ. և եղ ի զեղեցիկ տեղ-
 « ւոջ: Եւ առնէ միշտ ողջութիւն հաւատացե-
 « լոց. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ »:

ԻՔ պապն Հռովմայ՝ զիր գրած է առ Յա.
կոյր, ժամանակին արքեպիսկոպոսն. մինչև
ԺԶ դար յիշուին քանի մի եպիսկոպոսք եւս :
Իսկ եկեղեցիք յանուն Քարթող. ոչ միայն ի
Հայս՝ այլ և յօտար աշխարհս շինուած են
ի Հայոց. նշանաւորն, ոչ մեծութեամբ, այլ
հնութեամբ՝ ձենովային է, 1308ին շինուած,
Կիլիկիայէն գաղթող միանձանց ձեռքով, և
եղած է զլիսաւոր վանատանց Հայ Եղրարց
Իտալիոյ. Սրբոյն նշխարքներէն այլ մաս մի
ունենալով, հաւանօրէն հետերնին բերած
իրենց երկրէն. ինչուան հիմայ շէն է այս
եկեղեցին, և շատ հռչակուած, Քրիստոսի
Պատառակն հօն պաշուելուն համար մեծ
յարգութեամբ² :

1. Ի կէս ժիշ դարու յիշուի Ս. Բարդուղիմէոս
եկեղեցի Հայոց ի Զմիւռնիա :

2. Ծիծաղական և այլ աւելի նուաստ աւ-
ւանդութիւն մի յիշէ Գոռակրթոյր փռանկ երե-
ւելի նանապարհադիրն ժիշ դարու. Հայոց՝ Յի-
սուսի Մանկուշեան առասպել Աւետարանի
մէջ գրուած. թէ, օր մի Յիսուս Քաղէօսի և
Քարթուղիմէոսի հետ յսրսի զնացեր են ի Հայս,
և կաքաւներ սրսացեր են, բայց տեղացիք վրայ
հասնելով՝ ինքն փախչի. Առաքեալքն բռնուին :
Երկու Առաքելոց զուգութեան յիշատակին հա-
մար ի Հայս՝ յիշեցինք զայս :

Երկու եւս Առաջեալք նիմունք Եկեղեց-
ւոյ Հայոց: Յուդա Յակովբեան եւ Սիմոն
Կանանացի: Քարոզութիւն պլոց Առաքեալոց
եւ Աշակերտաց ի Հայս:

Մ ե՛ր երկու գլխաւոր քարոզիչ Առաքալքն
և իրենց աշակերտքն, ինչպէս տեսանք, Հայոց
աշխարհին արեւելեան և հարաւային կողմե-
քը լուսաւորեք են. այս յետին կողմս եկած
են և այլ զոյգ մի Առաքելոց Քրիստոսի ձե-
ռասուն սանուց, որք և ազգականք և եղբայ-
րագիր Աստուածամարդոյն, Էղբայր Տեառն
անուանեալք. որոց գլխաւորն է Յուդայն Յա-
կովբեան, Ս. Աստուածամօր քեւորդին, և
մի ի հեղինակաց Նոր Կտակարանի, տյսինքն
Կաթողիկեայց վերջին (եօթներորդ) թուղթը
գրողն. յորում՝ ինքնին ծանուցանէ որ եղբայր
էր քոքր Յակովբ կոչուած Առաքելոյն, վասն
որոշելոյ ի Մեծէն՝ որ է եղբայրն Յովհան-
նու Աւետարանչի: Այս Յուդա երկու տար-
բեր անուններով այլ ճանչցուի, Թադէ և

Ղերկոս, որոց պատճառն ծանօթ չէ ինձ. միայն առջի յիշուած Աղղէներն այլ նորէն յիշելով կարծիք մի գայ, թէ այդ անունն՝ որոյ համաձայն ասորերէն բառ մի գովառքիւն նշանակէ, գուցէ իրենց իրրիւ գովելի պատուանուն մի տրուած ըլլայ: Յուդայի և Յակոբբայ միւս եղբայր մի էր Շմառն կամ Սիմոն, երկուքն այլ Երուսաղեմի եպիսկոպոսական աթոռը նստան, և փառաւորապէս նահատակուեցան: Իսկ մեր լուսաւորութեան գործակիցն՝ իր համանուն նախաքարոց Թաղէոսի նման, նախ յԱսորիս և ի Միջագետս քարոզած է, և այն կողմերէն մտեր ի Հայս, ի մէջ Կորճայից նահանգին և Պարսկահայոց: Մեր պատմիչք, Յայսմաուրք և վկայագիրք միարան և անտարակոյս կ'ըսեն, թէ, սա յիշեալ կողմերէն յառաջ գալով՝ եկեր է յԱղբադ գաւառ, և հօն հանդիպեր է Բարթողիմէոս Առաքելոյ՝ յԱրտաշ կամ Արտաշատ (ոչ մեծ մայրաքաղաքն) կոչուած տեղ մի, և շատ ուրախացեր են իրարու հանդիպման. որոյ յիշատակի համար մօտիկ բլրոյ մի վրայ խաչ մի քանդակեն ի վիմի, թուի թէ և արձանագրեն. տեղին կոչուի Օրեաց խաչ, իրր թէ հօն օթեւիաներ գաղբեր են օր մի կամ օրեր, և իրրիւ ուխտատեղի պատուած է:

Այս դիպուածը նշանակեն Յայսմաուրքը ի շորս քաղոց ամսոյ (դեկտեմբերի 12) . և պատահած է առաջին անգամ Բարթողիմէոսի գալուն յԱղբագ, և ոչ ի նահատակութեան ժամանակին: — Յուզա բաժնուելով իրմէ եկեր է յԱրմի զլիսաւոր քաղաք Պարսկահայոց, և անոր մօտերն ու համանուն ծովակին բոլորաիքը քարոզեր և լուսաւորեր է երկար տարիներ, շատ հալածանք կրելով . և եթէ աւելի հեռու այլ զնացեր է, բայց դարձեալ նոյն (Արմեայ) կողմերը գալով՝ հօն այլ նահատակուեր է . և այն տեղ մինչեւ հիմայ պատուի ի Հայոց և յԱսորոց կամ Քաղղէացոց: Հայք՝ մի իրենց շորս առաքելական եկեղեցւոյ հիմանց համարին զնա և պատուեն, որպէս և յիշեալ սեմականքն . և շատ օտար երեւի ոմանց կարծիքն, թէ՛ ի Ներիտոս կոչուած տեղ մի նահատակուած ըլլայ, կամ ի Պերիքոս Փիւնիկիոյ, որ է այժմու ծանօթ Պէրութն¹: Հայոց հա-

1. Կողքիտ Վիտերպացի՝ Երիտոն կամ Երիկտոն քաղաք կոչէ տեղը իր քերդուածոյ մէջ. բայց ի Հայաստան համարի. Et apud Armenos Ericitone sub urbe sepultus: Illa sepultura mense novembris erat. Գրիգոր Անուար-

մարման մեծ նշան մ'այլ է Բարթողիմէոսի
հետ նշանակուած ըլլալն իր տօնն փերր . 16,
և զեկտ . 12, կամ այս թուոց մօտ օր մի :

Զորրօրդ հիմն մեր եկեղեցւոյ կոչուածն
է դարձեալ մին յերկոտասան Առաքելոց ,
Սիմոն կանանացի , քաղաքակից Բարթողի-
մեայ , և որ Նախանձայոյց մականուանի յա-
ւետարանս : Եթէ ստոյգ են այլեւայլ թուղթք
Արգարու , զօր և Խորենացի ի մէջ բերէ ,
(Բ , 14) գրած առ թագաւորս և իշխանս
սահմանակիցս Հայոց , սա նախ ի կողմանս
Ասորեստանի և Բաբելոնի քարոզեր է , ապա
ի Պարսս և ի Հայս : Խորենացի տարակուսի
անձին կամ տեղւոյն վրայ . « ՉՍիմոնն՝ որ
« Պարսիցն վիճակեցաւ՝ ոչ զհաւաստին կարեմ
« պատմել , եթէ զինչ գործեաց և կամ ուր
« կատարեցաւ . քանզի պատմի յոմանց , Սի-
« մոնի ուրումն Առաքելոյ կատարիլ ի Վե-
« ռիոսիոքայ . և թէ նա իցէ ճշմարտիւ և թէ
« էր աղազաւ գալուստ նորին անդր , ոչ զի-
« տեմ » : Խորենացւոյ յիշեալ տեղը կ'իմա-
նան կիմմերեան Վոսիօր կոչուածն , Սեւ ծո-

ղեցի իր Յայսմաւուրաց մէջ օտարանուն տեղ
մի յիճէ . ի Ռեսքիկէ , ի Բղեսիոնն ? Ըայց յԱր-
տաս գաւառի :

վու եղերքն, ուր և թաղուած է՝ ըստ ոմանց՝ քարայրի մի մէջ: Վրաց պատմիչք այսպիսի անուն մի յիշեն (Պոստափոր) ի կողմանս Ալանաց, ուր քարոզեր է կ'ըսեն, Սիմոն. աւելի հաւանական է այլոց Նիկոփսիա կամ Անաքոփսի կարծածն՝ ի սահմանս Ափխազաց և Եգերաց, մօտ ի հին Սօխումգալէ: Յիրաւի, շատ տարուբերին կարծիք եկեղեցական պատմըչաց՝ Առաքելոց շրջագայութեան և վախճանած տեղեաց նկատմամբ. սակայն, զրեթէ ամենքն այլ ընդունին՝ որ Յուդա և Սիմոն՝ յարեւելս քարոզած են. իսկ Հայք՝ ինչպէս առաջնոյն հանգըստեան տեղը ցուցընեն, նոյնպէս երկրորդին համար այլ կ'աւանդեն՝ որ նահատակուած և թաղուած է ի Ռոստոմա կամ Ռոստոմա քաղաքի՝ « ի թիկանց « Որմեայ » . — Եր կողմէն նայելով: Որմեայ արեւելեան կողմն շի յարմարիբ, զի մօտ է իր ծովն, այլ թուի յարեւմտակողմն կամ ի հարաւ: — Կանանացւոյն յիշատակն ի Յայսմաւուրս զրուի ի 17 ասորիլի. իսկ Լատինք թէ ասոր և թէ Յուդայի յիշատակը՝ դնեն ի 28 հօկտեմբերի:

Յիշուի դարձեալ, Յոսիա անուամբ և Շապրիոս կամ Շահրիոս, Շապիոս, մականուամբ՝ Հայոց աւետարանիչ մ'այլ՝ ի Յայսմաւուրս

ամանս և Միխայէլ պատրիարք ժամանակա-
 գրէն. նաՀատակութեան տեղն այլ՝ Խլար,
 Ժանօթ և մեծ քաղաքն, Վանայ ծովուն ա-
 րեւմտեան Հիւսիսային եզերքը. յԵօթանաս-
 նից աշակերտաց Քրիստոսի Համարին զսա-
 յիշողքն. բայց օտար ազգաց ծանօթ չէ. ա-
 նունն կըրնայ շիթել տուած ըլլալ, բայց
 նաՀատակութեան տեղն որոշուելով միւս
 Յուդայէ և Թաղէէ, ոչ է անՀաւան՝ թէ որ
 և է անուամբ մէկն՝ վերոյիշելոց ատեն կամ
 քիչ վերջ՝ եկած և քարոզած ըլլայ այդ նշա-
 նաւոր քաղաքին կողմերը:

Արդ, Հայք՝ ինչպէս տեսանք, իրենց եկե-
 ղեցւոյ շորս առաջին Հիմունք ճանչնան զԹա-
 դեոս, Բարբողիմեոս, Եսանունն Յուդա, (որ
 և Որդի Կղեովպայ կոչուի) և Սիմեոն Կանա-
 նացի. երեքն Առաքեալք, միւսն Հաւատարեալ
 և առաջնութեամբն նախադաս: Ասոր և Բար-
 թողիմեայ զովասան զանձասացն (Խաչա-
 տուր) երգին վերջին տան մէջ՝ առ Տիրամայրն
 ականարկելով՝ յիշէ զասոնք, իրեն բարեխօսա-
 կից ընդունիլ՝ ի պահպանութիւն Հայոց.

« Արքայուհի՛ Գլխոյ անբծութեամբ,
 Հանձարասքանչ Հոգւոյն մտքրութեամբ,

Երջաչունակ անբաժ միութեամբ .
 Ընդ քեզ առցես միջնորդ հաշտութեան
 Ըղթադէսս պատուեալ Պեղարդեամբ ,
 ԶԲարթողիմէսս դարմն ստուգութեամբ ,
 Յուդա եղբայր Մեծին Յակոբայ ,
 Եւ Շմաւոն՝ որ Բարի-նախանձ .
 Հաղորդեալ վերին պարգեւաց .
 Ըստ շորս գետոց և շորս աթոռոց ,
 Նոյն և տարերց և շորից ծագաց :
 Սօքօք մաղթեա զՈրդին քո զըթած՝
 Խնամել զազգըս Հայաստանեայց .
 Պաշել զաթոս սոցա պարագայց
 Ի յաւիտեանս ժամանակաց » :

Ուրիշ քերդող մ'այլ (Ստեփանոս) յ'ժէ
 գարու , համառօտ կ'ըսէ .

« Այս շորեքումբք վիմօք հաստին

« Շինուածք մերոյ սուրբ հաւատքին » :

ԱՒ Առաքեալք եւ Աշակերտոջ աւետա-
րանիչք Հայոց .

Չ ԱՏ այս շորս զլիաւոր Առաքելոց եւ
 Աշակերտաց՝ որք քարոզած են ի Հայս, եւ
 իրենց հօն վախճանելուն համար՝ սեփական
 համարուին մեր երկրին, կան ուրիշ իրենց ըն-
 կերք այլ, որ մեր երկրին սահմանաց մօտեցեր
 եւ կոխեր են: Ասոնց զլիաւորն է Առաքելոց
 զլիոյն հարագասն՝ Ս . Անդրեաս . որ՝ թէպէտ
 օտար եւ հետու երկրի մէջ նահատակուած է՝
 խաչուելով, այլ արեւմտեան Ասիոյ հիւսի-
 սակողմն եղած է իր քարոզութեանց ասպա-
 րէզն: Գորտրեոս Վսեմականն՝ որ Առաքելոց
 քարոզութեանց տեղուանքը հետաքննու-
 թեամբ նշանակած է, կ'ըսէ Անդրէի հա-
 մար. « Ընդ ամենայն ծովեզրն Բիւթանաց-
 « ւոց եւ Պոնտացւոց եւ Թրակացւոց եւ Սկիւ-
 « թաց... յետոյ գնաց ի Սերաստացւոց քա-
 « ղաք մեծ, ուր բնակ Աքսարացւոց եւ Փա-

« սիւս գետ, ուր և ներքսագոյն Եթովպաց-
 «ւոց բնակեն» : Ուրիշ եկեղեցական պատ-
 միչք այլ վկայեն, որպէս և մերայինք. այլ
 աւելի եւս Վրացիք, որոց երկիրն աւելի մօտ
 է անոր քարոզած տեղերուն : Բայց ոչ միայն
 անոնց այցելութիւն ըրած է, այլ և մեր թա-
 գաւորաց տիրած և Հայոց 15 աշխարհաց
 թուակից՝ Տայոց և Գոռգարաց. ուր և մին-
 չեւ Հիմայ իրրեւ իրմէ տրուած յիշատակ
 մի՝ պատուի ի Գելաթի վանս Ս. Աս-
 տուածածնի հրաշագործ պատկերն. նոյնպէս
 և ի Կղարջք գաւառ եկած է. ուրիշ գաւառ-
 ներէ եւս անցնելով՝ ելեր գնացեր է յԱրու-
 սաղէմ, և նորէն դարձեր, Կուր գետոյ աղ-
 բերավայր Կող (Հիմայ Կեօլե) գաւառը մտեր,
 և անտի Կովկասի լեռները կտրելով անցեր՝
 բարբարոս ժողովրդոց քարոզեր է. և վերա-
 դառնալով հուսկ յետոյ՝ Յունաց մէջ՝ յԱ-
 քայիա պսակուեր է ի խաչի և խաչը ներ-
 բողելով :

Ս. Թէոդորոսի Ամասիացւոց վկայարա-
 նութեան մէջ, որ Խորենացւոյ գրչէն ելած
 ըսինք, կ'ըսուի, թէ յԱմասիա այլ քարոզեր
 և իր տեղ Փիդիմոս անուամբ մէկն եպիս-
 կոսոս դրեր է. ասկից ի Սինոպ անցնելով՝
 այս տեղ այլ, ըստ Գորոթէոսի, եպիսկոպոս

կարգեր է զփխրոյողոս, մի յԵօթանասնիցն, աշակերտ Պօղոսի Առաքելոյ, որ և ողջունէրսա ի թղթին առ Հասվմայեցիս (ԺԶ, 15):

Ոչ շատ հեռի այս կողմերէն՝ համարին շատ Ս. Հարք՝ եկած նա և զԱռաքելապետն Պետրոս, մինչեւ ի Սինոպ, և քարոզած այն ամենն աշխարհաց և ազգաց՝ առ որս զրէիր Ա. Կաթողիկեայ թուղթը, իրրն և իրեն ծանօթից. « Որ ի սփիւսս Պոնտացոց, Գա-
« դատացոց և Կապպադովկիացոց և Ա-
« սիացոց և Բիւրանացոց » : Առաքելական անուանեալ Կանոնաց վերջն այլ գրուած է.
« Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քաջանայութեան
« յԱռաքելոցն, Անտիօք և ամենայն Սիւրիա
« և Կիւլիկիա և Վաղատիա մինչեւ ցՊոնտոս,
« ի Սիւսովնէ վիսէ. զի նա եղ կանոնս եկե-
« ղեցւոյ », և այլն : Ըստ այսմ ընկալեալ հաւանութեան՝ եթէ Գլուխն Առաքելոց չէ մտած ի բուն ի Մեծ Հայս, այլ մտեր և շրջեր է ի Փոքրն, ուր ոչ սակաւ էին այն ատեն եւս մերազգիք :

Չեմք յիշեր իրեն համապատիւ զիխաւոր կոչուած՝ հեթանոսաց համաւարած հայրն և
— Առչքեալն Պօղոս, որոյ անդին թուղթքն և Գործքն Առաքելոց՝ վկայեն իր քարոզութեանց անսահման սահմաններուն : Չմտա-

նանք և զՍիրոյն աշակերտ՝ զՅովհաննէս, որ
թէ և երկար տարիներ դադրեր է յԵփեսոս,
այլ վկայուի մինչեւ ի Պարթեւո գնացած և
քարոզած ըլլալն, և նոյն իսկ իր սիրակաթ
Կաթողիկեայ Աթուղթն՝ աւանդուի յոմանց
հին եկեղեցագրաց՝ թէ ի սկզբան, կոչուէր
Թուշր Պարթեւաց: Եթէ գնացեր է նա ի
Պարթեւո, բնական և սովորական անցու-
դարձի ճամբայ մի չէր և Հայաստան:

Առաքելոց վիճակաւ ընտրուած Առաքեալն
Մատարիա այլ, ըստ վկայութեան Հարց
ոմանց, և ըստ պատմչաց Վրաց՝ և իր աշա-
կերտաց մէկն, Ս. Եւտիքիոս, Ասիոյ շատ
կողմեր քարոզեր է և յետոյ ի Մելիտինէ
Փօքր Հայոց նահատակուեր է. անցեր է ընդ
Կապպադովկիա, Կողքիս, Ճանէթ, ի գետա-
հովիտ Ճորոխի, որ է ըսել մինչեւ ի սահմանս
Հայոց: Ս. Հերոնիմոս կ'ըսէ (ի Յանկի Ե-
կեղեցական մատենագրաց), թէ եկեր է նա
ի միւս Երովպիա, ուր վիժեն Ապսարոս և
Հիւսսիս գետք¹ (որ համարուին Ճորոխի մէկ
ծիւղն և Սիւրմէնէի գետն), և ասոնք Խաղ-
տեաց երկրում կու վխտան, որ մասամբ
կամ բոլորովին կոչուէր և Հայախաղտիք:

1. In altera Ethiopia ubi et irruptio Apsari
et Hyssi.

Փոքր Հայոց կողմերը լուսաւորողաց մէկն այլ համարուի հարիւրապետն այն՝ որ զինուորական խիզախմամբ տիգախոց ըրաւ՝ մեր այն ինչ հոգին աւանդած Փրկիչը . այն է Լսնգիւնու կամ Ղուկիխանու, և Քրիստոսի կողին հետ իր հոգւոյն աչքը բացաւ, և աշակերտաց կարգն անցաւ . Աեսարիոյ մայրաքաղաքին մէջ նաճատակուած ճանչցուի :

Յետ այսքան աւետարանչաց ճշմարտութեան ի Հայս, յիշենք և զնա՝ որ կերպով մի առաջինն եղաւ, զԹագէոս և Բարթողիմէոս յորդորմամբ հօն զրկելով . այն է Առաքեալն Թովմաս . առ որ, ինքն Տէրն մեր զերագոյն կերպով բացաւ իր կողը, և անոր յանդիմանութեամբ պատուիրածը « Մի լի-
« նիր անճաւատ, այլ հաւատացեալ », արդեամբք այլ կատարեց, թէ մեզ համար այդ առաքելակիցները զրկելով, և թէ ինքնին քարոզութեամբք մինչեւ ի Հնդկաստան, ուր և նաճատակեցաւ . բայց նախ իրեն վիճակ ընկաւ կամ ընտրեց՝ Պարթեւաց երկիրը, ըստ Եւանգելիոսի (Պ. Կ) . իսկ Որոգինէս՝ կ'որոշէ, զԱքեմետեան Պարթեւս ըսելով, Տիրիսի և Եփրատայ միջոց, յորում են և Հայք . թէ և ինքն մտած չըլլայ ի Հայս, բայց Հայք զինքն այլ յարգեն վերոյիշելոց հետ,

և յանուն նորա աւանդեն Բարդողիմէոսի շինած Գողթան Վանանդայ եկեղեցին, որ և մեծ ուխտատեղեաց մէկն եղած է, և պատուաւոր եպիսկոպոսական աթոռ. իր նշխարաց մեծ մասն մի եւս բերուած է ի Միջագետաց՝ ի գաւառն Ոչըշտունեաց, Վանայ ծովուն եզերքն:

Վերոյիշեալ Առաքելական կանոնաց վիճակագրութիւնն՝ որքան և վաւերական չհամարուի, այլ հաւանականութեամբն և հնութեամբ պատուի, զՀայս՝ ուրիշ քանի մի աշխարհաց հետ Թաղէոսի վիճակ գրէ, իսկ Բարդողիմէոսի և Յուդայի և Աղղէի՝ արեւելեան և հարաւային աշխարհները. այսպէս ըսելով (ըստ Չեռագրաց). « Ուռհա և « որ շուրջ զնովաւ քաղաքք, Մժրին, և Արա- « րիա և սահմանակալք Միջագետաց և Հայք « և ամենայն Հիւսիսի և Հարաւ և որ շուրջ « զնոքօք, ի Թաղէոսէ Առաքելոյ՝ որ է մի « յ'72 Առաքելոցն, ընկալաւ (զձեռնադրու- « թիւն)։ . . . Պարսք և Մարք և Պարթեւք և « ամենայն Խուժաստան, և ամենայն որ շուրջ « զնովաւ, և Բարելոն և Գիւղք (Գելք)՝ մինչեւ « ի սահմանս Հնդկաց և մինչեւ ցՎոզ և Մա- « գոզ, և զայլ աշխարհն որ շուրջ զկողմամբս « և ամենայն Ասորեստան, ի սուրբ յԱռա-

« քելոցս յայս, ի Բարթողոմէոսէ և Յու-
« դայէ և յԱդդէ կերպասագործէ » :

Այսքան յիշատակութիւններ քրիստոնէութիւնը քարոզող Առաքելոց և Աշակերտաց ի Հայս՝ շատ համարելով, անկարելի է (թէ և ամենքն այլ անհակառակ ստոյգ չըլլան) չխորհրդածել և չզարմանալ. նախ, այդ ի սկզբան ռամիկ և տգէտ մարդկան՝ այդքան եռանդեամբ և սրբազան յանդըգնութեամբ՝ այնքան շատ և հեռաւոր և կէս անծանօթ աշխարհներ և քաղաքներ մտնել տարածուիլ, և շտուած լեզուներ լսել հասկանալ և հասկըցընել, և այնքան ազգեր (եթէ քիչ, եթէ շատ թուով) բոլորովին նոր և աննման և լուրջ անպաճոյճ կրօնքի մի հաւտացընել. յորում (ինչպէս սովորաբար կ'ըսուի), յայանի երեւի մատն Աստուծոյ, և կատարուին Քրիստոսի խոստման, թէ՛ « Առջիք զօրութիւն « ի բարձանց », այսինքն, Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքը, որպէս և առին ի Վերնատանն, զգալի հրածեւ լեզուօք. և վերջին պատուիրանին, որ և վերջին խօսք՝ յերկրիս վրայ՝ անմիջապէս յերկինս վերանալու վայրկենին, « Գնացէք այսուհետեւ, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս. մկրտեցէք զնոսս (և

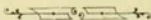
« ալլն), և ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ գա-
 « մենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած
 « աշխարհի »: Խօսք՝ անձնաւոր ճշմարտու-
 թեան, հրաշալի՝ ճշմարտութեամբ կատա-
 րուած և շարունակուած և շարունակելի. զի
 ինքն Քրիստոս կնքեց, « մինչեւ ի կատարած
 « աշխարհի »: Որչափ ալ մեր նպատակն էր
 սոսկ պատմական եղածը յիշել, անկարելի
 էր զրչի տակ զարմանաց բանութիւնը ճնշել-
 թող ընթերցողք ամփոփեն կամ ընդարձա-
 կեն զարմանքը. այն զարմանքը՝ զոր հազար
 տարի յառաջ քան զմարդեղութիւն Քրիստո-
 սի՝ հնչեցուցեր էր Գաւիթ՝ մարգարէական
 քնարովը. « Ընդ ամենայն երկիր՝ ել բար-
 « բառ նոցա, և մինչեւ ի ծագս աշխարհի
 « են խօսք նոցա (Առաքելոց) »:

Երկրորդ խորհրդածութիւն մ'ալ նոյնպէս
 մեզ դժուար է արգելուլ, զի և յատուկ է
 մեզ ազգայնոցս. և է, այսքան Առաքելոց՝ գրե-
 թէ կէսին՝ և Աշակերտաց ալ ոմանց, գալ
 մտնել քարողել ի հայրենիս մեր և ի սահմա-
 նակից աշխարհս: Կոստանդին Ա կաթողի-
 կոս՝ առ Հեթում թագաւոր զրած թղթին
 մէջ (1247ին), շեշտելով մի յիշեցընէ, թէ՛
 « Հինգ Առաքեալք ի յերկոտասանիցն և երեք
 « յԵօթանասանիցն՝ ի Հայք կան »:

Ասոր համար ոչ պարզապէս պէտք է պատկառանք, այլ և խոնարհութեամբ և երախտագիտութեամբ զոհութիւն և փառք մատուցանել Աստուծոյ. որ՝ ինչպէս իր նախախնամութիւնն ի սկզբան մարդկութեան երեւցուց մեր երկրին վրայ, այսպէս և ի վերանորոգման հոգեւոր մարդուն՝ քրիստոնէութեամբ, այսքան առատապէս աւետարանի լուսոյ ճառագայթները փռեց հօն, և շուտով, և շատ դարերով յառաջ քան այժմու եւրոպացի լուսաւոր կոչուած երկրի և ազգաց վրայ: — Այս բանս կ'առաջնորդէ երրորդ խորհրդածութեան մի. այս ինքն, եթէ այդքան քարոզութիւնք եղան ի Հայս ի սկզբան քրիստոնէութեան, ինչո՞ւ Հայոց լուսաւորութեան իբր հեղինակ զՍ. Գրիգոր ճանչնանք, գրեթէ երեք դար յետ Քրիստոսի: Ի՞նչ եղաւ ի Հայս՝ այնքան վառ ի վառ առաքելական ճրագներու լոյսն. ինչ եղաւ Հուրն այն՝ զոր եկաւ Քրիստոս արկանել յերկիր, և արկ յերկիրս Հայոց, ի ձեռն իր Առաքելոցն և Աշակերտաց: — Հարկ է ցաւօք խոստովանիլ, որ՝ թշնամին լուսոյ, մոլորութիւնք, հնաւանդ սովորութիւնք, հալածանք ի կռապաշտ թագաւորաց ազգիս և ի Հռովմայեցւոց, (երբեմն թշնամեաց և երբեմն բարեկա-

մաց Հայոց), այնպէս ըրին, Աստուծոյ թոյլ-
տուութեամբ, ինչպէս ուրիշ աշխարհաց մէջ-
սակայն ինչպէս այն տեղուանք՝ եթէ խա-
փանեցաւ՝ այլ ոչ մարեցաւ Հուրն և Լոյսն
Քրիստոսի, անհնար էր՝ (ստիպուիմք ըսելու)
թէ մարեր և ի Հայս. և ահա, ինչպէս պիտի
յիշենք քիչ յետոյ, ոչ միայն երբեմն երբեմն
երեւեցան նշոյլք լուսոյն և ջերմութիւն հրոյն
ի սուրբ նահատակս՝ Մեծ և Փոքր Հայոց,
և անոնց ազգային եպիսկոպոսք այլ յայտ-
նուեցան, այլ նոյն ծածկեալ և առկայծեալ
բայց արծարծեալ պլպլուկք լուսոյն՝ փայլե-
ցան մինչեւ Քրիցորի օրերն, յառաջ և յետ
Լուսաւորութեան նորա, և յարեւմտեան և
յարեւելեան Հայս: Աչ քրիստոնէութիւնն է
պակսեր (թէ և նուազեր), այլ անոր յայտ-
նութիւնն առ մեզ. պարզաբար ըսելով, պատ-
մութիւնն: Եթէ հայ լեզուն իր գիրն այլ ունե-
նար այն ատեն, կամ յունարէնն աւելի ծաւա-
լած ըլլար ի Հայս, և մանաւանդ այնքան հա-
լածանք և աւերանք շրջային ի Սասանեանց
և անոնց համամիտ ուրացող ազգայնոց, շատ
յուսալի էր որ պիտի գտուէին գեղեցիկ վկա-
յարանութիւնք՝ գեղեցկագոյն վկայից Հայոց:
Գուցէ ժամանակաւ ինչ ինչ յայտնուի. չի
յուսահատինք. այլ մխիթարուինք հիմայ քիչ
շատ մեզի հասած ծանօթութեամբք:

Յետ այսմ ամենայնի, շորթորդ խորհրդա-
 ծածուկուն մի եւս զրդէ զմիտս. թէ, միան-
 զամայն աչքէ անցընելով ինչ որ տեսանք Ա-
 ռաքելոց զալըստեամբ և քարոզութեամբ ի
 Հայս, կըրնայ մեր եկեղեցին այլ Առաքելա-
 կան կոչուիլ: Այս բառս կամ իմաստն՝ կըրնայ
 աւելի կամ պակաս ընդարձակ իմացուիլ.
 ո՞ր չափն Հայոց եկեղեցւոյս պատշաճի: —
 Թողումք վճռել աստուածաբանից, արդարեւ
 աստուածաբանից: Շատանամք առ այժմ
 Առաքելաչևորն ճանչնալով զայն, անգամ մի
 եւս խոստովանիլ, թէ, « Աչ այսպէս արար
 « ամենայն ազգաց՝ Տէր », և ջերմ շնորհա-
 կալութեամբ երկըրպագել Քրիստոսի:

Հետք քրիստոնէութեան ի Հայս, յ'Բ եւ յ'Գ դարս. — Ոսկեանք եւ Սուքիասանք եւ Այրարատեան վկայք.

ՊՐԵԹԷ անտարակոյս է՝ որ Աշակերտք Հայոց քարոզիչ Առաքելոց, մինչեւ ի վերջ Ա դարուն Քրիստոսի՝ շարունակէին զնոյն քարոզութիւն կամ զհովուութիւն բանաւոր հօտին Քրիստոսի: Որոշակի՝ Խուժիկ Բարեւրասայ համար ըսուած է՝ թէ մինչեւ ի սկիզբն Բ դարու ապրեր է. բայց դեռ Ա դարու մէջ և նոյն իսկ Առաքելոց ատեն, մէկ քանի փառաւոր յիշատակք քրիստոնէութեան և նահատակութեանց կան ի Հայս, զոր և տօնիւ հռչակէ եկեղեցի մեր տարուէ տարի, թէ և դիպուածոց ամեն պարագաներն բացայայտ չըլլան: Ասոնց զլիաւորք են, (աշխարհական բարեկենդանութեան եղանակին տօնուած և) վայելուչ քանի մի տուն շարականօք երգաբանեալ Սուրբ վկայքն Ոսկեանք և Սուքիասանք: — Աւաջինքն, ըստ պատմութեան Ճառընտրաց և Յայսմաւուրաց մերոց (որոց

աղբերքն յունարէն եղած են), ի կայսերաց
 Հռովմայ զեօպանք եկեր էին ի Հայս, հինգ
 անձինք. զյխաւորն կոչուէր Խրիշտի, որ յու-
 նարէն բառին նշանակութեամբ Ոսկի կոչուի
 Հայերէն. բայց կարելի է համանշանակ լատին
 անունն ըլլար Աշրեյխոս: Յայսմաւուրաց մին՝
 Խոսիկ զրէ անունը, և այր Գսեմիկ, թուի
 թէ կրեք՝ յոյն անունը այնպէս լսեր է՝ Ա-
 սոնք կու հանդիպին Թաղէոսի աշակերտաց,
 և անոնց օտարոտի հագուտը տեսնելով՝
 կասկածին և սկսին հարցընել ո՞վ և ուտո՞ր
 են. և լսելով ի Թաղէոսէ ստուգապէս՝ ով
 ըլլալն և Քրիստոսի վարդապետութիւնը,
 երկբայելով՝ նշան մի կ'ուզեն. և մօտի լե-
 բան վրայ տեսնելով եղջերուներ, կ'ըսեն՝ որ
 կանչէ զանոնք կամ մէկ հատը. Թաղէոս
 կանչէ, կու զան. մէկը մորթեն և ուտեն.
 Թաղէոս՝ մորթը սսկերաց վրայ ձգելով կ'ող-

1. Մեր հին հեղինակ վկայաբանութեան Սու-
 քիասանց՝ կ'ըսէ. Տատիանոս անուամբ մէկու
 մի զրուածէն առած, որ Յուստինիանոսի ժա-
 մանակն է եղեր, ի կողմանց Յունահայոց, որ
 թուի Գ Հայք: Աւրիչ օրինակ մի փոխանակ
 Յուստինիանոսի կայսեր զրէ, վլադանդիանոս որ
 աւելի յարմար էր ըլլալ վլադերիանոս, ի կէս
 Գ զարու:

ջընցընէ և խաւրէ ընկերացը: Եթէ ոչ այսպիսի հրաշքով մի՛ սակայն Աւաքելոյն որ և է քարոզութեամբը կու հաւատան ի Քրիստոս և մկրտուին. Խրիւսի ձեռնագրուի քահանայ. ապա, փոխանակ զիրենք զեսպան խաւրոզաց դառնալու, կ'երթան յարքունիս մեր Արտաշէս Բ. ին. և յետ զեսպանութիւնը կատարելու, քրիստոնէութիւն այլ քարոզեն:

Արտաշէս՝ կամ անոնց կայսեր կողմանէ գալուն պատկառելով, կամ իր անուշ բնաւորութեամբը՝ հանդարտօրէն լսէ. բայց, հիմայ զայդ քննելու ատեն շունիմ, պատերազմի երթալու վրայ եմ, կ'ըսէ. անոնք այլ Սաթի-նիկ թագուհւոյ քարոզեն: Ասոր քով գտուին իր Ալանաց ազգէն եկած պաշտօնեայք յարքունիս, յորօց 19 անձինք կ'աշակերտին Ոսկեանց. զլխաւօրնին Բանադրաս կամ Բարաքար կոչուած է. որ յետ մկրտութեան կուչուի Սոքրիաս, յորմէ և ընկերքն Սոքրիասանք: Թագւորօրդիքն՝ եռանդուն երիտասարդք՝ և իրենց հեթանոսական առասպելեաց սիրօղք, մանաւանդ երկուքն՝ որ և զիմօրոշ յօղիւ կոչուին Վրոյն և Վնոյն, (և անշուշտ առաջինն է մեր հին բանաստեղծն Վրոյր կոչուած առ Խորենացոյ), կու հալածեն զՈսկեանս: Ասոնք երթալով ինչուան հիմայ ծանօթ և

ուխտական տեղ՝ Բագրեւանդ գաւառի սահմանները՝ Արածանի (Եփրատայ ճիւղին) աղբերականց մօտերը, երկար ատեն (ըստ ոմանց 43 տարի) ճգնաւորական կեանք կ'անցընեն։ Իսկ Սուքիասանք նեղուելով արքայորդուց յորդորանքէն՝ կու թողուն արքունիքը և գան Ոսկեանց քով, և հօն մկրտուին, « յակունս « Եփրատայ, ի ծաղկազարդ վայելչութիւնսն », ըստ Շարականի մերոյ . որոց անուանքն յունարէն յիշուին՝ անշուշտ փոփոխելով, ինչպէս իրենց գլխաւորին՝ Սուքիասայ¹։ Ատեն մի կենալով Ոսկեանց մօտ, յետոյ կ'երթան զէպյարեւմուտք, իրենց գլխաւորին անուամբ Սուկաշտ լերին ստորոտը, որ հիմայ յայլազգեաց կոչի Քհօսէ տաղ . տեղն՝ ջրոց առատութեան համար կոչուէր Զրարուշխ կամ Զրարայխ . զի

1. Եւ են ըստ ձեռագրաց, երկրորդ գլխաւորն՝ Կոտրատիոս, Պօղոսքատոս, Ղուկիանոս, Իդիստ, Սիւքերոն, այս երկու անուանքն ի մի խառնած՝ ոմանք գրեն Իիսքսիքերոն, Մեմնաս կամ Մեմիանոս, կամ Մնաս, Փսկաս, Սերգիս կամ Ներգինոս, Իեմեսար կամ Դոմես, Ազրիանոս, Յովսիմոս կամ Զոսիմոս, Բիկտոր, Թալելոս կամ Թալէոս կամ Թալիսոս, Յորդանէս, Անասնաթէս, Թէսդիտոս կամ Թէսզնիտոս, Յակովբոս, Թէսզոսիոս։

կ'աւանդուի թէ Ս. վկայքն երկար տարիներ (44-6) այն կողմեր կենան քարայրներու մէջ՝ միայն խոտ ճարակելով, և կամ ասոր համար իրրեւ վայրի այծերու նմանելով՝ Քօշք կ'անուանին, կամ կիսամերկ մարմնին այծուց մազերու նման ծածկուելուն համար :

Անհանգարտ թագւորորդիքն կու գան նուրէն նեղեն զՍսկեանս . և յորդորեն իրենց ազգայինները՝ թողլու լեռները և գառնալու յարքունիս . և երբ ասոնք « անպարտելի մնացին « ի հրապուրանաց որդւոյ թագաւորին » , ըստ Շարականի , արքայորդիքն այլ սրակոտոր կ'ընեն զՍսկեանս , և չհամարձակելով Սուքիասանց այլ դպչիլ՝ գառնան իրենց տեղ : Սսկեանց նահատակութիւնն ի 19 սեպտեմբերի նշանակուած է : — Երկու կամ երեք տարի վերջը կ'ըլլայ իրենց աչկերտաց նահատակութիւնն , այս կերպով : Իրենց երկրէն ելած ատեն , կ'ըսուի , թէ՛ Ալանաց թագաւորն կուչուէր Շասպուհ , որոյ յաջորդն Գիգիանոս կամ Դադիանոս՝ յիշելով զԲահադրաս և ընկերները , շատ հարցուփորձ կ'ընէ , զիանալու թէ ս'ըր գացեր , ի՞նչ եղեր են . պաշտօնէից մէկն՝ որ Սկոնէր կոչուի (միթէ Սսկեհէր ?) , կ'իմացընէ՛ ի Հայաստան երթալնին՝ իրենց խնամի Սաթիւնկան քով . Գիգիան՝ խաւրէ Բասշահա

անուամբ մէկը (որոյ անունն Գրախտ Աստուծոյ թարգմանութի, կ'ըսէ պատմիչն. ինչ լեզուէ), որ յետ շատ որոնելու գտնէ Սուրբերը, գտնէ անոնց մէկ քանին՝ նոր աշկերտներով. հարցընէ տեղեկանայ, որ անոնց գըլխաւորն Բահադրաս ողջ է հօն, այլ երկար ճգնաւորական վարութեն՝ այլակերպեալ անշըքացեալ: Ա' իմանայ անոնց կրօնքը և կեանքը. շատ յորդորէ որ դառնան իրենց հայրենիքը և հանդիստ ապրին. և երբ անոնք հաստատուն մնան քրիստոնէութեան հաւատոց վրայ, բարկանալով՝ կգակնին սղմել տայ տանջանարանով. և յետ այլեւայլ շարշարանաց՝ սրակտոր ընել, և մարմիննին այրել տայ, կամ, ըստ ոմանց՝ շորս շորս ցիցերու կապելով ողջ ողջ այրել: Այս 19 վկայից հետ կան եղեր երկուք այլ՝ պատանիք, ի հարկէ նոր աշակերտք, որք վախնալով փախչին և պահուրտին. և յետ կատարման նահատակացն՝ կ'ելնեն ժողովեն անոնց ոսկորները, քարերով ծածկեն, և անուննին այլ գրեն: — Զուտ անընդունելի աւանդութիւն մի՛ կ'ըսէ, թէ հրաշալի տեսլեամբ պատուէր կ'ըլլայ Աստանդիանոս կաջսեր, որ կու գայ գտնէ անոնց նշխարները և պատուով թաղէ ի վկայարանի. և այս կ'ըլլայ իրենց նահատակութենէն 230 տարի

վերջը : Եթէ Կոստանդիանոսի ի Քրիստոս
հաւատաւէն 230 տարի առաջ երթըցուի՝
Քրիստոսի 80 թուականին մօտ կ'ըլլայ :

Սաուգագոյն է Ս . Գրիգոր Լուսաւորչի
ձեռքով յայտնուիլն՝ թէ ասոնց նշխարաց և
թէ Ոսկեանց , և երկուքին տեղն այլ վկա-
յարաններ չ'ինուիլն : Սուքիասանց տեղւոյն
առաջին վանահայր դնէ Լուսաւորիչն՝ Աբաս
անուամբ մէկը , ըստ սմանց Սեաւ , որ դուցէ
մականունն ըլլայ : Կ'աւանդէ պատմութիւնն ,
թէ Սուրբքն նահատակութեան ատեն խըն-
դրեցին յԱստուծոյ՝ որ այն տեղ առողջարար
աղբիւր բղխէ , կամ եղած աղբերքն առողջ-
արար ըլլան , և այնպէս եղան . իրենց ոռ-
դած կամ թրջած գետինն այլ պէս պէս պայ-
ծառ գոյներով հողեր յերեւան հանեց , որ
սովորական հանքային կաւոց և ջրոց պէս և
այլ աւելի բժշկարար էին , մանաւանդ բո-
րօտներու : Այս աւանդութեանս համեմատ
կ'երգէ մեր եկեղեցին անուշիկ շարական մի՝
ի տօնի Սրբոցն , Աւետարանի մէջ յիշուած
Պրօբատիկէ աւազանին նմանցընելով այս
Սուկաւայ ջրերը . « Աստանօր նորոգեցաւ
« մեզ աւազանն Սելովմայ , ի բանալ զաչս
« սրտից , առ ի մերժել զախտս հոգւոց և
« մարմնոց » : — Այս տեղեացս մօտ իրր Գ

դարու սկզբան՝ Վաղարշ թագաւոր Հայոց իր անուամբ քաղաք մի շինեց, որոյ վիճակն հիմայ կոչուի Ալաշկերտ, և որոյ մօտ շինուեցաւ մեր եկեղեցեաց և վանորէից երեւելեաց մին, Բագրեւանդայ Ս. Յովնանենն (Իւշ քիչիսէ ըստ այլազգեաց), և զուցէ ամենէն մեծագոյնն, Հերակլ կայսեր հարուստ և հզօր ձեռաց օգնութեամբ. եպիսկոպոսարանն այլ մին ի գլխաւորաց եղաւ:

Ի բաց թողլով եղանց և եղջերուաց հնազանդութեամբ մորթուիլն և յառնելն, և մանաւանդ Աստտանդիանոսի գալն Սուքիասանց նշխարները գտնելու, անտարակուսելի է Ոսկեանց և Սուքիասանց իրականութիւնն. զոր ոչ միայն շատ Սրբոց նման մեր Յայսմաւուրք պատմեն, այլ Յայսմաւուրաց աղբիւր եղած վկայարանութիւնք եւս. որոց մին թուի Խորենացւոյ զրչէն ելած, որ իր Հայոց պատմութեան մէջ շի յիշեր այս Սուրբերս, և թաղէօսի և Սանդըխտոյ նշանաւոր դէպքին հազիւ թէ ակնարկէ, իրմէ առաջ զրոզներ եղած ըլլալուն համար, և անշուշտ ինքն է Սուքիասանց և Ոսկեանց վկայարանութիւններն առանձին զրոզն, եթէ՝ որպէս հաւանիմ, անոր յիշած աղբիւրն է Հոշակաւորն Տատիակոս. ոչ Յուստինիանոս կայսեր ա-

տեն, (որ շատ յետոյ է քան զինքն, և անոր
 ատեն այս անուամբ մէկ մի շի ճանչցուիր),
 այլ Ս. Յուստինոս վկային († 167), որոյ
 աշկերտեցաւ Տատիանոս, ազգաւ ասորի կամ
 միջագետացի, հեթանոս ծննդեամբ, ապա
 քրիստոնեայ և յետոյ աղանդաւոր. մինչ յա-
 ռաջ ընդդէմ Հելլենաց և Հրէից մոլորու-
 թեանց գրէր, և կան մեան այդ գրուած-
 ներն, և քանի մի ուրիշ այլ. բայց Ք և Ք
 դարուց Հարք և Եւսեբիոս՝ վկայեն, որ շատ
 կամ անբաւ բան գրած էր. ասոր համաձայնի
 և Խորենացին՝ իր Ոսկեանց «Բան և ասու-
 « թիւն ճշմարիտ՝ Սրբոց Ոսկեանց քաջա-
 « նայից», վերնագրաւ վկայաբանութեան
 մէջ. թէ՛ « Այր մի ընթերցասէր Տատիանոս
 « անուն . . .¹, բազում ինչ պատմեաց մեզ
 « նա ի յունական մատենից, որոյ գրեալն
 « անթիւ շատաբանութեամբ գրոյցք՝ և այժմ
 « ի միջի մերում գտանի. զոր իմ իսկ բազում
 « անգամ ընթերցեալ գտի», և այլն: Այս նշա-

1. Այս տեղ մեր հին ճառընտրի օրինակողն
 գրած է. « յաւուրս Յուստինիանոսի կայսեր»,
 փոխանակ զրեւու Յուստինոսի իմաստասիրի
 կամ վկայի: Իսկ այս խօսքս կըրնայ առած
 ըստ Խորենացին՝ յԵւսեբիոսէ:

նաւոր՝ անձին վախճանն յայտնի չէ, բայց
 Համարուի թ դարու կիսէն ետեւ. որով՝ ան-
 տարակոյս կ'ըլլայ Սուքիասանց անկէ առաջ
 նաՀատակութիւն, զոր սրահանջեն և դէպք պատ-
 մութեանն, թէ և ոմանք շատ յետաձգեն զայն .
 ինչպէս Յովհ. կաթողիկոս Պատմիչն՝ ինչուան
 ի Խոսրով Ա թագաւոր մեր. զուցէ Սօկեանց
 ճգնութեան 43 տարւոյն վրայ աւելցուցեր
 են Սուքիասանց 46 տարին եւս, որով թ
 դարու կիսէն այլ վերջ կ'ըլլայ իրենց նաՀա-
 տակութիւնն: Հաւանական է յետ մահուան
 թ Արտաշիսի եղած ըլլալ նաՀատակութեան
 Սուքիասանց, իսկ նա մեռած է ի սկիզբն
 կայսրութեան Ադրիանոսի (116-28):

Տաախանոսի յիշատակին յարմար Համա-
 րիմ կըցելի՝ իրեն շատ մասամբ Համանման
 մէկու մի եւս, թէ ժամանակաւ, թէ ազգաւ
 (ասորի), թէ անՀաստատ և ազանդաւոր կրօն-
 քով, թէ դիաութեամբ և գրութեամբ, և է
 Բարդաժան, աւելի քան զմիւսն ծանօթ Աւ-
 սերիոսի և ուրիշ Հարց: Ասոր Համար կ'ըսէ
 Խորենացի, թէ յետ Հերքելու Վաղենոսինեանց
 ազանդը, ինքն այլ նոր ազանդ Հնարեց, և
 զայն ճաւաղելու Համար՝ եկաւ նա և ի Հայս,
 « Արպէս զի աշակերակի զօք կարասցէ ի
 « խոռժ հերաննասացս, և ոչ ընկալեալ եղեւ »:

Այս նուտատ բացատրութիւնն մեր այն ժամու ազգայնոց համար՝ համարիմ ըստ յունական արհամարհութեան, որոց՝ (որպէս և Վատինաց առջեւ) ամեն արեւելեան ազգք խոսքք էին, այսինքն բարբարոսք: Եստ գժար է հաւտալ թէ Բարդաժան՝ կոտապաշտ Հայերը աշակերտել ուզած ըլլայ, ինքն՝ որ ընդունելի չըլլալով ի Հայոց՝ գնաց (անմիջապէս կ'ըսէ Խորեն.) Անի ամրոցին մեհենական զբքերը քննելու, և զրելու քրմաց պատմածը. այլ հաւանելի է՝ թէ քրիստոնեայ Հայոց մէջ ուղեց սերմանել իր մոլար վարդապետութիւնը. և բարբրազգարար մերժուելով՝ գոնէ անոնց ժամանակին քաղաքական պատմութիւնը զրեց, ուսկից օգտուած է և մեր պատմիչն կամ Եւսեբիոս¹, իսկ այն Բ դարու Հայոց քրիստոնէութեան վրայ՝ արդէն յիշեցինք մեր թագաւորաց այլ հալածանք հանելը, երբ սոքա երբեմն Պարթեաց դաշնակից էին, երբեմն Հաովմայեցւոց, և ըստ ախորժակի յեանոցս՝ հալածէին զքրիստոնեայս, որպէս յատաջ այլ յիշեցինք, Փեքմեկիանոսի († 272)

1. Ափրիկանոս յիշած է (ըստ Ֆապրիկ.) Պարթեւ Բարդաժան մի եւս ըստ «չ իբրեւ զբէջ՝ այլ նկարիչ»:

աւանդածն՝ առ Խորենացւոյ, թէ շատ նա-
հատակներ եղած են այն ատեն և ի Հայս :

Ասոնց մեծ և բազմաթիւ խումբ մի՛ բոլո-
րովին անծանօթ մեր պատմըչաց, այլ յօտա-
րաց աւանդեալ և տօնակարգեալ (ի 22 յու-
նիս ամսոյ), ցոյց տան մեր աշխարհին ամե-
նէն աչքի զարնող տեղոյ վրայ, Արարատ
լերին, վասն որոյ և Արարատեան վիայք կո-
չուին, բիւր մի (10,000)։ նաՀատակութեան
տարին այլ նշանակեն (118)։ Վերոյիշեալ Ա-
զրիանոս կայսեր յարեւելս ապստամբաց զէմ
պատերազմի գնացած ատեն, ի կողմանս
Հայոց, խումբ մի 9000 զօրականաց քրիս-
տոնէից՝ քաջալերեալ ի հրեշտակէ՝ յաղթեն
թշնամեաց, բայց շեն ուզեր դառնալ ի բա-
նակն Հոսովմայեցոց. կայսրն շատ յորդորէ
և շի յաջողիր զանօնք յետ դարձընել իրենց
կրօնքէն. աւելի մեծ գունդ մի զրկէ անոնց
վրայ, յորոց հազար հոգի խառնին հաւա-
տացելոց հետ և լրացընեն զթիւ բիրուս-
տքա շեն ուզեր կուսիլ կայսերականաց հետ,
փափագելով նաՀատակուիլ վասն Քրիստոսի,
և այնպէս կ'ըլլան, շատերն խաչուելով ի
լերինս անդ Արարատայ։ Նշխարքնին այլևե-
այլ կողմեր սփռուի. մասն մի բերուած և

պահուի ի Վենետիկ. ուր՝ անուանի պատկերաձան մի, Carpaccio, ժե դարուն վերջերը ապրող († 1522), մեծ և նշանաւոր պատկեր մի նկարած է այս Սրբոց նաճատակութեան, որ և ի կարգի ճարտար նկարուց հանդիսանայ՝ յակադիմիայն զեղարուեստից քաղաքին: Այլ միայն պատմեն զայս Լատինք, այլ և բանաստեղծք քերդողութեամբ երգած են: Սրբոց առաջնորդն կոչուի Ակակ կամ Ակատ, պատուով՝ արիբուն, երկրորդն այլ Գարկեր? (Garcere)¹: Այս Ս. Բիւրու նաճատակութիւնն յառաջ է քան զհռչակաւոր Մելիտիկնեան զնդին († 174), որոց շաան Փ. Հայոց Մելիտինէ քաղքէն ըլլալով՝ այսպէս կոչեցան. կոչուին եւս Շանրաճիգ Լե.

1. Կուսանդեն պատմողք վարուց հրաշալի և հոգիւրնկալ Ս. Թերեզիայ կուսի. թէ ի ժամումս հուանն (5 հսկա. 1582) ուրիշ Սրբոց սմանց հեա՝ տեսած ըլլայ և զԱրարատեան վկայս՝ իր հոգին ընդունելու եկած, ինչպէս որ խոստացեր էին իրեն. անշուշտ յատուկ սէր և յարգութիւն ունեցեր է անոնց: Իրմէ առաջ ուրիշ զարմանալի Կոյս մի՝ Եր. Աղաւնի Ռիետիցի Colomba de Rieti B. կամ Պերուսիացի (ծ. 1567 † 1594) շատ ջերմեամեղութեամբ իրեն պաշտպան բռներ էր այս Սուրբ Բիւրս:

գեոն, աղօթքով երկընթէն որոտածայն անձրեւ
 իջեցընելնուն համար: Այս Բիւրս Սրբոց
 պատուի և ի Սպանիա, ի Պերմանիա և
 յԻտալիա, և յատկապէս ի Բիզա, ի Բիս-
 շինցա, և յայլ քաղաքս:

1. Ըստ սմանց, առաջ այլ կայր Մելիտինեան
 անուամբ շեղէսն մի, որուն խառնուեցան այս
 նահատակքս:

Հալածանք քրիստոնէութեան յ'Բ եւ յ'Գ
Դարս . — Նախատակը ի Փոքր Հայս . —
Մեհրուժան Եպիսկոպոս Հայոց .

ՀԱՆԱԾ Ե ԱՆ քրիստոնէութեան հետքը
փնտռել ի Մեծ ի բուն Հայս՝ կրքնար դիւ-
րին ըլլալ, եթէ ասոնց քաղաքական պատ-
մութիւնն այլ պայծառ ըլլար Բ եւ Գ դա-
րուց մէջ . յորս՝ որչափ այլ Խորենացի կար-
գաւ ազգարանէ մեր Արշակունի թագա-
ւորները՝ Սանատրուկէն մինչեւ ի Տրդատ
(200 կամ աւելի տարի), սակայն յոյն եւ
լատին ժամանակակից կամ մերձաժամանակ
պատմիչք՝ ուրիշ հայ թագաւորներ այլ յի-
շեն : Սասանեան Պարսից ծագումն եւ հա-
կառակութիւնն ընդ Հայոց՝ գրեթէ Գ դա-
րու սկիզբներէն՝ մեծ վրդովման եւ շիտթու-
թեան պատճառ եղաւ, եւ ոչ միայն քաղա-
քական գործք ի մթան մնացին, այլ եւ քրիս-
տոնէութիւնն այլ ծածկուեցաւ, կամ լաւ

եւս ըսենք՝ անծանօթացաւ . մինչդեռ Փոքր
Հայք Հոռոմայեցւոց հաստատ տէրութեան
ներքեւ ըլլալով՝ տեղւոյն զէպֆերն այլ ծա-
նօթագոյն են, նա և քրիստոնէութեան
նկատմամբ՝ որ է այժմ մեր խնդիրն .

Փոքր Ասիոյ մէջ երեք ընդարձակ նա-
հանգք կամ աշխարհք՝ զուտ Հայք կոչին, Ա,
Բ, Գ, որոց բնակիչք մեծագոյն մասամբ
Հայք էին, ոչ փոքր մասամբ նա և ասոնցմէ
զուրս եղած Կապպադոկիոյ կամ Պամբաց
մէջ, այլ և ի Պոնտոս և ի Փոփուգիա, ուր
շատ Սուրբ նահատակք եղած են . և յա-
տուկ Հայոց քաղաքք կոչուածք, ինչպէս՝ Կո-
մանա Հայոց, Մեղիտիկէ Հայոց, Նիկոպոլիս
Հայոց, Սատաղ, և այլն . թէ ասոնց մէջ թէ
մերձաւորաց՝ աւելի կամ պակաս նշանուո-
րաց, որպիսիք են Կեսարիս (ի Հայքն Ա-
ռաջին), Սերաստիս (յ՛՛ Հայս), Արօրակ,
Արարիսոս, Ամասիս, Էշխայիտա, Նեոկեսա-
րիս, և այլն, (որոց ոմանց անուանքն հայա-
ձայն հնչեն), այն երկուց (Բ, Գ) զարուց
մէջ, մանաւանդ ի կէս Գ^են և ի սկիզբն Գ^են,
կըրնանք ըսել անթիւ վկայք եղած են, ո-
րոց ոմանց նոյնպէս յայանի հնչեն հայ ա-
նուանքն . ոմանք այլ իրենց վկայակից Յու-
նաց անուամբ այլայլած կամ բոլորովին յու-

նացեալ: Քրիստոնէութիւնն՝ մանաւանդ այն դարերուն՝ ազգ և լեզու չէր խտրեր, այլ միայն հաւատք ի Քրիստոս. առ որ, ըստ Առաքելոյն (Պօղոսի) ամենքն այլ, յոյնն այլ՝ խուժդուժն այլ՝ հաւատար են: Այդ վկայից բազմութիւնն և տեղեաց մօտաւորութիւնն ի Մեծ Հայս՝ մեծ փաստ մի եւս ընծայեն, թէ մեր այս բնաշխարհիս մէջ այլ կար այն ատեն քրիստոնէութիւն, և հարկաւ եղած են և վկայք, որոց պատմութիւնը՝ զատ յայլոց, ինչպէս առաջ յիշեցինք, զբաժ է եղեր մեր զբացի Կեսարիոյ եպիսկոպոսն Փիրմիլիանոս, ի կէս Բ դարու: Աչ միայն դժար է ճշգեղ այն Աբրոց վկայից ազգութիւնը և նահատակութեան հանգամանքը, այլ և կըրնայ Հեռացընել զմեզ մեր նպատակէն. սակայն և բոլորովին զանց առնել՝ զուցէ աւելի դժար է քրիստոսասէր և վկայասէր զբշի և ընթերցողի, երբ այնպիսի անձանց վրայ է խօսից կարգն, որք աշխարհիս կամ մարդկութեան գերագոյնքն եղած են. զի, ի՞նչ քան զմարտիրոսութիւն վեհագոյն և արիական գործ. և ով յոյս ունի զանոնք տեսնելու որ մի (եր յաւիտենական) յաստուածային փառս, վայլէ որ զոնէ քիչ մ'այլ ճանչնայ զանոնք այս կենաց կարճ օրուան մէջ, ըն-

տանենայ անոնց, և ստոյգ պարծանք համարի իրեն՝ զՀայրենակիցսն երկրի և զոչ Հայրենակիցս, համաՀաւասար Հոգեկիցս ունենալ յերկինս: Այս զգացմամբ, որոյ Հաղորդ ճանչնամ զազնուագութ ազգակիցս, արժան համարիմ՝ զոնէ համառօտիւ և երբեմն աւուումբ շափ՝ նշանակել ի Հազարաց և ի բիրուց՝ քանի մի յայն սուրբ նահատակելոցն ի վերոյիշեալ քաղաքս Հայոց և անոնց մերձաւորաց, սկսեալ այն ժամանակէն՝ ուր թողուցինք մեր պատմութիւնը, Սուքիասանց և Արարատեան վկայից յիշատակօք. թողլով սրբասիրաց՝ անոնց նուիրեալ յատուկ գրոց (Վարուց Սրբոց և Յայսմաւուրաց) մէջ աւելի ծանօթանալ իրենց սիրածնունս:

Քիչ մի վերը յիշուած վերջին վկայից ժամանակակից՝ Ադրիանոս կայսեր տանն (117-Տին) ի Կեսարիա՝ ազնուական մի՝ Էւսիպի (Eupsichius) զուցէ Յուսիկ անուամբ, (որպէս էր և բնիկ անունն Ս. Էւստատիոսի) քրիստոնէութեանն համար՝ բանուած զատուած, և բանտուած, յետ համբերելու նեղութեանց, արձակուեցաւ. բայց մարտիրոսութեան փափաքն և պսակը նորէն ստացաւ. ունեցած ստացուածքն երկու բաժնելով և մին ազքատաց բաժնելով, միւս մասը՝ զե-

բագոյն առաքինութեամբ՝ տուաւ զինքը մատնողներուն, որ նորէն մասնեցին Սապրիկ (Sapricius) դատարին կամ քաղաքապետին, (որոյ անունն այլ հայերէն հնչէ), բայց Հռովմայեցոց հաւատարիմ հալածիչ, շատ Քրիստոսի հաւատարիմներ շարաշար տանջանօք նահատակեր է. զայս սուրբ վկայս այլ յետ գրեթէ մարմինը պատառտելու՝ զլիստելով. ասոր յիշատակն կատարուի սեպտեմբ. 7: — Ուրիշ համանուն Աեսարացի վկայ մի եւս կայ ի Գ դարու, ազնուական և նոր փեսայ երիտասարդ մի, որ՝ Բաղդի տաճարը կործանելուն համար՝ Ուրացոյ Զուլիանու հրամանաւ՝ ուրիշ շատ հաւատացելոց հետ շարշարուելով նահատակեցաւ. ուրացոզն կու ստիպէր որ նորէն կանգնեն դաճարը, բայց քրիստոնեայք անոր տեղ եկեղեցի մի կանգնեցին, յորում՝ Մեծն Բարսեղ ներբողեց զՍ. վկայն. որոյ յիշատակն դրուած է յ'Ծ ապրիլի և 7 յուլիսի:

Բ դարուն կիսում հալածանք քրիստոնէից սաստկացեր են, Մարկ. Աւրեղիանոս կայսեր ատեն, որ փիլիսոփայ և խոհեմ մարդ մի հաշակուէր, և իբր երկիւղածութեամբ ի դից՝ թոյլ տուած է, կ'ըսեն ոմանք, այդ հալածանքը, յամօթ իր իմաստասիրական առա-

ծից: Չատ յայլոց՝ Կումանա Հայոց քաղաքն՝
ընծայած է Քրիստոսի՝ Հերմիաս անուամբ
կտրին գորական մի, շատ տանջանօք և ա-
րետմբ շարշարեալ. որոյ քրիստոնէական ա-
րիութենէն յաղթուեցաւ իր դաշիճն այլ և
հաւատաց ի Քրիստոս. յիշատակն դրուած
է յ'13 մայիսի:

Այս ժամանակիս հետաքննական դէպք մի
և հայանուն քրիստոնեայ ազնուական անձ
մի յիշուի՝ Հայոց երկրէն քիչ հեռի. օտարաց
ծանօթ, Ս. Աբերկիոս (Abercio, փո. A-
brece) եպիսկոպոսն Յերապոլսի ի Փ. Ասիա,
քրիստոնէից պաշտպանութեան թուղթ մի
գրելուն համար առ Մարկ. Աբեղ. բայց իր
վարքը շնն գիտեր. ընդ հակառակն մեր
Յայսմաւուրք երկար և քիչ մ'այլ երկրայե-
լիս պատմեն (22 հոկտ. — Սահմի ժԳ): Մէկ
դէպքն է ի Հոմմ երթալ և կայսեր գուստը
բժշկելն. գուցէ ասկէ համարձակած ըլլայ
քրիստոնէից ջատագովութիւն գրելու: Մեզի
վերաբերեալն է՝ անոր յեա շատ տեղ երթա-
լու գալու քարոզելով, հանդիպիլն ի Մժրին
քաղաք. « Եւ անդ էր, կ'ըսեն Յայսմաւուրք,
« այր մի հաւատացեալ, որոյ անուն էր վահ-
« րամ... (որ) ժողովեաց զամենայն քրիս-
« տոնեայսն ի միասին, և միաբան խորհուրդ

« արարեալ՝ անուանեցին զԱբերկիոս՝ հաւա-
 « սար Առաքելոցն » : Այս Սուրբս դարձեր
 է իր երկիրը և հօն վախճաներ է :

Ի սկզբան Ք դարուն (204) ի Կոմանա
 Հայոց՝ նա հատակուած է քաղքին եպիսկո-
 պոսն Զատիկ, թերեւս և Զատիկ, ըստ լատի-
 նաց Zoticus, եռանդուն քաջահաւատ անձն,
 որ բանիւ և գրով կռուեր և յաղթահարեր
 է զՄոնտանեան ցնորեալ աղանդաւորս, և
 արեամբն կնքեր է յաղթանակը : Գրուածներն
 գովուած՝ բայց չեն հասած մեզի : Իր յիշա-
 տակն գրուած է ի 21 յուլիսի¹ :

Այս յիշատակ Հայոց (Կոմանայ) քաղա-
 քի եպիսկոպոսին զրդէ զմիտս, թէ չկայի՞ն և
 ի բուն Մեծ Հայս՝ եպիսկոպոսք, առաջնորդք
 և կեղեցեաց կամ քրիստոնէից, որչափ այլ
 ծածուկք էին : — Եթէ կային քահանայք՝
 որ անտարակոյս է, (նա և միաբանակեաց
 կրօնաւորք ի կէս Բ՝ դարու, ըստ վկայու-
 թեան Ստեփանոսի Օրպել, որ յարձանա-
 գրութեանց թանաչտի վանաց ստուգեր է
 դայս, և տեղւոյն վանահայրն այլ Մխիրար
 կոչուած), շատ հաւանական է որ ըլլային
 տեղ տեղ և եպիսկոպոսք, մանաւանդ զի այն

ժամանակ եպիսկոպոս և քահանայ շատ չէր
 որոշուեր մէկմէկէ : Աւելի հետաքննական է
 գիտնալ, թէ կար ՚ի Հայս՝ գլուխ եպիսկո-
 պոսաց, որ է ըսել յաջորդ Առաքելոց և Ա.
 շակերտացն. — յիշեցինք ՚ի սկզբան՝ ասոնց
 քարոզութենէն վերջ, նորայայտ քանի մի
 յաջորդներ երկրայական. այլ ստոյգ մի ե-
 րեւցընէ մեզ ստուգապատումն Եւսեբիոս
 (Չ. 102) ՚ի կէս Գ. դարու, զՄեհրաժան, ոչ
 լոկ Հայ եպիսկոպոս, այլ Հայոց եպիսկոպոս,
 առ որ գրեր է Ս. Գիտնիսիոս Հայրապետ
 Աղեքսանդրիոյ՝ վասն խնդրոյ Ապաշխարու-
 թեան. այսինքն, այն ժամանակ մեծ խնդիր
 կար եկեղեցւոյ մէջ, թէ արդեօք պէտք է
 ընդունիլ ՚ի ժողովս հաւատացելոց՝ զանոնք, որ
 ուրացեր էին երբեմն վախով, և նորէն զղջա-
 լով զառնային. այսպէս կ'ըսէ պատմիչն (Չ.
 102) գրեց Գիտնիս « Եւ առ այնոսիկ՝ որ էին
 « յԱրմենիա, զի էր նոցա եպիսկոպոս Մեհ-
 « րուժան » : Հայրապետ մի որ գրէ առ
 ազգի մի եպիսկոպոս ծանր խնդրոյ մի վրայ՝
 որոյ համար գրուեցաւ և առ եպիսկոպոսա-
 պետն հասարակաց՝ ՚ի Հոովմ, հարկ է թէ
 այդ եպիսկոպոսն այլ թղթազրոյղին հաւա-
 սար կամ համեմատ ըլլայ. և ուր որ եղած
 ըլլայ իր աթոռն՝ շատ է որ Հայոց ընդհան-

բութեան կամ ազգին կամ գոնէ մեծ մասին
 զլիսաւոր եպիսկոպոս էր։ Ս. Հերոնիմոս այլ
 ի կարգի եկեղեցական մատենագրաց յիշէ
 Ս. Գիոնիսիոսի գրած թուղթն առ Հայս, ա-
 ռանց յիշելու զանուն եպիսկոպոսին։ Լը Գիէն
 (Ա, 419) կարծեօք միայն համարի, թէ Մեհ-
 րուժան՝ Սերաստիոյ եպիսկոպոս եղած ըլ-
 լայ. այս կարծեաց հետեւած են և այլք ո-
 մանք. բայց հաստատութիւն չկայ։ Գիտելի
 է որ Գիոնիսիոս ուրիշներու զրէ՛՛ առ եպիս-
 կոպոս այս կամ այն քաղաքի, իսկ մերօց՝
 ոչ քաղաքի եպիսկոպոսի՝ այլ ազգին. « Առ
 « այնոսիկ՝ որ էին յԱլմենիա » . Արմենիա՝
 քաղաք չէ՛ Սշխարհ է. և խնդրոյն նիւթն այլ
 ցուցնէ որ բազմաթիւ ժողովրդեան զլուխ
 էր այդ Մեհրուժանդ։ Այս եկեղեցական մեծ
 և շիտթիշ խնդրոյն մէջ՝ մեզ ծանօթ Կեսա-
 րիոյ մեծ եպիսկոպոսն Փիրմիլիանոս այլ
 հետեւելով Ս. Կիպրիանոսի՝ հակառակ կար-
 ծիք ունեցեր է քահանայապետին Հոսովմայ,
 իսկ Ս. Գիոնիսիոս թղթագրութեամբ միջ-
 նորդ եղած է միաբանութեան, և հաստա-
 տուած է ընդունել զԱպաշխարողս կամ զդար-
 ձեալսն յուրացութենէ՛ յեկեղեցի։

Այս խնդրոյս առթիւ կ'արժէ յիշել, որ
 նոյն ատեն ուրիշ կարեւոր խնդիրներ այլ

կային. որոց մէկն էր Նովատիանոս հակապապի հերձուածն. և այս բանիս համար այլ գրած է Գիտնիս առ Եպիսկոպոսունս Արեւելից. ընդ որս՝ և առ Հայս գրած ըլլալուն՝ հաւանին նոր եկեղեցապատումք: — Մէկ մեծ հակառակութեան խնդիր մ' այլ էր Զատկի տօնի օրն. զոր ամանք, (ընդ որս և Փօքր Աօիոյ արեւմտեան կողմանք) Հրէից հետ նիսան ամսոյ 14ին կատարէին զայն, իսկ Եւրոպականք և Աղեքսանդրեանք՝ ի կիրակէի որ յետ 14 նիսանի. ասոնց միարանէին և Պոնտոսի կողմանք, որոց շատ հաւանական է թէ միարանէին և սահմանակիցքն Հայք: Այս խնդիրս շատ տարի առաջ այլ յուղուած էր, և յամի 196-7, ի Պոնտոս 15 եպիսկոպոսաց ժողով մի, որոց գլխաւորն էր Պարմաս կամ Պրամաս, սահմանեց Հռովմայ եկեղեցւոյն միարանիլ: Արրնայ կարծուիլ որ այս եպիսկոպոսաց մէջ գտուէր և Հայ կամ Հայոց եպիսկոպոս: — Այս յիշատակք հաւաստեն ոչ միայն այդ Բ և Գ դարուց մէջ Հայոց եպիսկոպոս ունենալը, այլ և եպիսկոպոսաց միարանելն ընդ եպիսկոպոսունս Պոնտոսի, Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքայ և ընդ գլխաւորին Հռովմայ, յէական մասունս վարդապետութեան ընդհանրական

եկեղեցւոյ, եթէ և յատուկ ինչ աւանդութիւն ունէին իրենց Առաքեալներէն (Թագէտուէ և Քարգողիմեայ) ընդունած և պահած՝ մինչեւ ի ժամանակս Լուսաւորչին մերոյ : Ապիսկոպոսաց յիշատակս յայտնապէս հետեւեանք է Հայոց քրիստոնէութեան այս ժամանակիս, որոյ մեծ վկայ մի եւս է նախայիշեալ Տերաուղիանոս, որ այն խօսքը չէր ըսեր՝ եթէ իր ատեն շտեմնէր ի Հայս ծաւալեալ զքրիստոնէութիւն :

Գառնանք հիմայ նորէն մեր քրիստոնէութեան գունագոյն ծաղկանց, որ այս կիսամութ ժամանակ փայլիայլէին և ի Հայս, և Հայովք՝ յօտար աշխարհս. որոց անուանքն երաշխաւոր են բանիս, թէ և կըրնան օտարազգի այլ ըլլալ, ինչպէս պարսիկ, այդ անուամբք. սակայն հաւանական է մերազգի ըլլալն, ինչպէս աշխարհածանօթ է Հայոց ամեն կողմ երթալ զալն, եթէ վաճառականութեան և եթէ այլ պատճառաւ, նա և զինուորութեամբ ի գունդս Հռովմայեցւոց : Ի սկիզբն Գ դարու (203) յիշուի Արտաշես մի ընկերներով ողջակիզեալ վասն Քրիստոսի ի կողմանս Ափրիկիոյ. որոց յիշատակն կարգած է՝ յ'7 մարտի : Ուրիշ Արտաշես մ'այլ նահատակուած ի Սիրմիոն (ի Պաննոնիա) յ'2

յանուարի, ժամանակն անյայտ : — Ներսես
մի նաճատակեալ յԱղեքսանգրիա (16 յուլիս),
ուրիշ Ներսես մի (15 յունիս) Վեստչա ան-
ուումբր վկայուհւոյ հետ, զորս յիշեն Յոյնք :
Կան և Արմենիոս անուամբր վկայք, որք կըր-
նան կարծուիլ իրենց ազգութեամբն այդպէս
յիշուած, որպէս այն որ մօրը հետ նաճա-
տակուած է յԱզգիպոսս (2 յունիս), և այլն :

Գառնանք աւելի ծանօթագոյն նաճատա-
կաց և աւելի ծանօթագոյն ժամանակի նաճա-
տակաց, որ է Գ դարու կէսն, շարայիշատակ
Գեկոս կայսեր ատեն (249-51), որուն լաւ
յարմարի նախայիշեալ վկայութիւն Խորե-
նացւոյ (Բ, շն) : Ասոնց զլիսաւոր ճանչնալու
է այն միակ յայանի վկայեալ Հայոց եպիս-
կոպոսն Մեհրուժան, թէ և նաճատակութեան
պարագայք չեն ծանօթ :

Գաժան Գեկոսն ի Պարսից յազթութեամբ
դառնալու ատեն (251) մեր Կորդուաց աշ-
խարհին կողմերէն անցեր է, այն տեղ նա-
ճատակեր է Մարսիմոս և Ուիսնպիոս անուամբր
երկու անձինք, շարաչար ծեծել տալով և
յետոյ երկաթէ կոփիչներով զուխնին ջախ-
ջախելով : Սուրբերն Պարսիկ կ'անուանին,
բայց նաճատակութեան տեղն Հայոց պատ-
կանի. օտար պատմիչք երբեքն չեն սրոշեր

գհայ և պարսիկ . ասոնց անուանքն այլ յու-
 նացեալ և լատինացեալ լսուին , թէ և ծա-
 նօթ է մեզ Ուղիւպ Հայ քրմի անուն : Այս
 վկայիցս յիշատակն գրուած է ի 15 ապրիլի :
 — Նոյն կայսեր ատեն նաչատակուած են
 ի Կեսարիա՝ Գերմանոս և Թեոփիլոս երկու
 եւս ընկերօք (3 կամ 2 նոյեմբ .) : — Համ-
 անուն (Գերման) սուրբ մ'այլ Սերիկա ա-
 նուամբ վկայուհւոյ հետ յիշուի (3 յուլիս) ի
 Տարսոն նաչատակուած : — Կոռինտիան և
 Էսիակ ի Կեսարիա : — Այս մայրաքաղաքիս
 մէջ կարմիր վարդուկ մ'այլ ընծայուած է
 առ Քրիստոս , 17ամեայ մանուկն Կիշրեղ ,
 որ ըսելով միւս նաչատակաց վկայութիւնը՝
 Ես այլ քրիստոնեայ եմ և կ'ուզեմ վկայ ըլ-
 լալ Քրիստոսի , ըսելով , կ'ուզէր երթալ յա-
 տեան . և որչափ այլ հայրն կ'արգիլէր աընէն
 եղնելու , նա հնարք գտաւ . և որչափ դա-
 տաւորն կ'ողօքէր կամ վախցընէր , նա այլ
 աւելի արիւթիւն ցուցընէր . և , Փոխանակ
 իմ հօրս տան՝ շատ աւելի գեղեցիկ տեղ մի
 պիտի երթամ , կ'ըսէր : Անգութ դատաւորն
 կապել տուաւ մանուկը անիծեալ կուսքի մի
 հետ և կրակ վառել , սպառնալով մէջը ձգել .
 նա միշտ նոյն խօսքերը կրկնէր մինչ տեսողքն
 գթալով սկսան լալ . նա ծիծաղէր անոնց

վրայ. և խայտալով խնդալով մտաւ կրակին մէջ, ողջակիզեցաւ « Ի հոտ անոյշ Քրիստոսի » : Յիշատակն կատարուի ի 29 մայիսի : — Գրեթէ նոյն տարին նաճատակուեցաւ ի Նէօկեսարիա (Նիքէիսար) արքիւ երիտասարդ մ'այլ, Troadius կոչուած ի Լատինաց, որ կարծել տայ Տրդատ անունը. երբ Ալիւրեղի պէս արիարար կու շարչարուէր, քաղքին աշխարհածանօթ եպիսկոպոսն Ս. Գր. Աբանչելագործ՝ որ դուրս տեղ պահուըտեր էր, սքանչելեօք երեւցաւ և քաջալերեց զնա : Յիշատակուի ի 28 դեկտ : Իսկ զինքը խրախուսող Ս. Հայրապետն իբր 20 տարի վերջը (270-1) խաղաղութեամբ վախճանեցաւ :

Այս ժամանակիս և այս կողմերս եղած է՝ մեր եկեղեցւոյ տօնած Սկիւթացի Ս. Մերկեսիոս զօրականին նաճատակութիւնն, որ առաջ ի Մելիտինէ շարչարեցաւ. յիշատակն ի 25 նոյեմբերի : Այս Գ. Հայոց մայրաքաղաքիս մէջ նաճատակուեցան և երկու կտրիճ զօրականքն Նիկանդրոս և Մարկիանոս, որք զզուելով անձաւատից բարքէն՝ թողուցին զէնքերնին, և շուղեցին իրենց թռչակն առնուլ, զոր դատաւորն կ'ուզէր շնորհել. ասոր և վկայից վիճելու ատեն՝ երեւցաւ սքանչելի կին մի, Գարիա, կինն Նիկանդրի և քաջալե-

րէր զնա՝ որ անլախ նահատակուի . և անոր
 գատապարտուելէն վերջը՝ ետեւէն կ'երթար .
 փոքրիկ աղեկն այլ բերելով . ընդ հակառակն .
Մարկիանոսի կիինն անհաւատ՝ յուրացութիւն
 յորդորէր զնա . մինչեւ ստիպուեցաւ Սուրբն
 վառնտել զնա և բարեկամի մի յանձնեց որ
 բռնէ և արգիլէ . բայց երբ հասան նահատա-
 կուելու տեղին . կանչել տուաւ . համբուրեց .
 բայց . որովհետեւ զու մուտրած ես . շեռ կըրնար
 տեսնել . ըսաւ . իմ նահատակութիւնս . զնա
 հեռացիր աստի . իր աղեկն այլ պագնելով՝ Աս-
 տուծոյ յանձնեց . յետոյ մէկզմէկ համբու-
 րեցին Սուրբն : Այն վայրկենին Գարիա
 բազմութեան մէջ կ'աշխատէր ճամբայ բա-
 նալ որ գայ էրկանը քով . Մարկիանոս քաշեց
 թեւէն՝ բերաւ Նիկանդրի քով . առ որ՝ « Աս-
 « տուած հետդ ըլլայ . կանչեց կիինն . տասն
 « տարի է որ մէկմէկէ հեռացած՝ կարօտդ
 « քաշէի . հիմայ որ լաւագոյն կենաց կ'եր-
 « թաս՝ շատ ուրախ եմ մարտիրոսի կին ըլ-
 « լալու . զօրացիր . և խնդրէ Աստուծմէ որ
 « զիս այլ ազատէ » : Հաղիւ խօսքը կատա-
 րեց . դաշիճն նահատակաց երեսը կտաւով
 մի ծածկելով . կտրեց ձգեց զլուխնին : Ո-
 մանք կարծեն թէ Գարիա եւս նահատա-
 կուած է . և թէ երեքին այլ և Նիկանդրի

զաւկին մարմինքն այլ բերուած են յիտալիա, և կապուա մեծ քաղաքի մօտ Վենաֆրոյ փոքր քաղաքի մէջ ամփոփուած: Ասոնց յիշատակն կատարուի ի 17 յունիսի: Ոմանք փոխանակ Գեկոսի՝ Գիոկղետիանոսի ատեն կարծեն ասոնց նաՀատակութիւնը:

Մելիտինեցի կամ ի Մելիտինէ նաՀատակեալ՝ բայց Հայ Հանչցուած և այսպէս կոչուած մի, մինչեւ Հիմայ պատուի և տօնուի Նարուլի երկրին կաղանիա գաւառի՝ Ալլի Ռեալէ քաղաքին մէջ. յատուկ եկեղեցի մի նուիրուած է իրեն. անունն լատինաբար կոչուի Expeditus, որ անշուշտ թարգմանուած է բնիկ լեզուէն. այլ թէ ի՞նչ էր այն կամ մեր լեզուաւ, չէ յայտ. որովհետեւ այդ բառը կըրնայ նշանակել Ազատ կամ Երազ, և յետինս յարմար Համարուի, իրրեւ թեթեւազէն զօրականներու, որք շուտ քայլելով կ'երթային: Աւանդութիւնն նոյն իսկ Մելիտինեան Շտնթածիգ լեզէոնին գնդապետ կարծէ զՍուրբո նաՀատակութեան պարագայք և ժամանակն այլ անձանօթ են: Ասկէ յիսուն տարի առաջ յիշեալ իտալական քաղքին եկեղեցականք՝ մեզի իրրեւ ազգայնոց Սրբոյն՝ Հարցուցին թէ արդեօք ծանօթ է. այլ չէր: Յիշատակն կատարուի յ'19 ապրիլի: Անունն

կըրնայ եւս հայ բառէ մի արնուած ըլլալ, ինչպէս Ասպետ, Սպետ, Այս ետքի տարիներս Սրբոյն պաշտօնն կամ պատիւն շատ արժարժեցաւ, մանաւանդ ի Մարտիրիա. մեծ կամ դժուարին խնդրոց լուծիչ և ազատիչ ճանչնալով և առ նա դիմելով ջերմեռանդութեամբ: — Մելիտինեայ նահատակաց հռչակագոյնք են Ս. Պոլիեռկոսիս և Նեարխոն (Նոր իշխան), նոյն Գեղոս կայսեր հալածանաց ժամանակ. ասոնց երկնաւոր փառքը՝ յերկրի կամ ի դպրութեան այլ անմահացուց փռանկ բանաստեղծն Գոռնէյլ՝ իր գերազըռչակ թատերական ողբերգութեամբն: Այս սրբոցս յիշատակն կատարուի ի 13 փերբ:

Թողլով հետաքննել այս Գ. դարու կիսում Գեղոսեան մեծ հալածանաց յեղանակին վրկայեալքն ի սահմանս Հայոց, իջնանք նոյն դարուն երրորդ քառորդին միջոց՝ Աւրելիանոս կայսեր նորոգած հալածանաց ատեն քանի մի վկայելոց՝ նոյն սահմանաց մէջ, և մանաւանդ զլիսաւորին՝ որ ի Կեսարիա. ուր ամենէն հռչակաւորն ի ժամանակիս եղաւ Ս. Մամա, սուրբ խոստովանողաց որդի, անոնց բանտարկութեան ատեն ծնած ի Վանգրա (Չանկըրը), և բարեպաշտ դայեկի մի ձեռօք սնած, զոր ստէպ Մամա կանչելուն համար՝

տրուած կ'ըսուի իր անունն . աղայութեան
 առե՛ն բռնուած և նեղուած յանգութ դա-
 տաւորաց , բայց Աստուծոյ սքանչելի նա-
 խախնամութեամբն աղատած և Աեսարիոյ
 կողմերը բերուած . ուր՝ շատ տարի հովուու-
 թեամբ ապրեր է , ոչ միայն ընտանի անա-
 սուններ դարմանելով , այլ և զազաններն
 ընտանեցընելով՝ իր անոյշ երգերովը . իսկ
 յետոյ դարձեալ հալածչաց ձեռք ընկնալով
 և շատ շարչարանօք և քարկոծուելով՝ իր
 ծնողաց սոսակակից եղեր է : Ս . Բարսեղ , Ս .
 Գր . Աստուածարան և այլք՝ շատ զուրգուրա-
 նօք դրուատեն զՄամաս . Յուլիանոս յառաջ
 քան զուրացութիւնն՝ իր եղբոր Քալլոսի հետ
 ուղեր են մեծ եկեղեցի մի շինել ի Աեսարիա
 յանուն Սրբոյս , կէս կէս բաժնելով , Յու-
 լիանոսի շինել տուածն միշտ քակտուեր է :
 — Սրբոյս յիշատակն դրուած է ի Յոյսմ-
 աւուրս մեր յ'2 սեպտեմբ . Լատինք տօնեն
 յ'17 օգոստ :

Այս Ժամանակիս հանդիպած է (275) և
 նահատակութիւն զգուելի Սրբոյ մի ի Աո-
 մանայ Հայոց , որոյ ազնուականներէն մէկն
 էր , Աղեքսանդր անուամբ . Աւեսարանի խրա-
 տուց հետեւիլ ուղելով՝ ստացուածքը բաժնեց
 աղքատաց , և ինքն այլ աղքատօրէն ապրիլ

ուղերով՝ ընտրեց անարգ արուեստ մի. ամուղ
 գործել և ծախել, և դարձեալ ողորմութիւն
 տալով՝ սիրան այլ Աստուծոյ ընծայել: Քաղքին
 եպիսկոպոսն վախճանելով՝ յաջորդին ընտրու-
 թեան համար հակառակութիւն կ'ըլլար. Ս.
 Քր. Աքանչելագործի յայտնեց Աստուած այս
 ամղագործ Սուրբը, որ ստիպեց և ձեռնա-
 դրեց եպիսկոպոս. քիչ տարի վերջը նահա-
 տակեցաւ նոյն քաղքին մէջ: Յիշատակն ի
 11 օգոստ. Քր. Նազիանդացի ներբողեր է
 դսա՝ արժանապէս:

Հայոց քրիստոնէութեան արչալուսոյն վեր-
 ջերը և արեւածագին խառնուած՝ պայծառ և
 փափուկ կարմիր նշոյլ մ'ընծայած է Եկե-
 ղեաց գաւառին սահմանն, Սարճուհեաց կամ
 Սարսճուհեաց ցեղէն, գորովաշարժ սիրուն
 երիտասարդ նահատակ մի, « Աչօքն թուխ,
 « և զանդրաճեր, և երեսօքն իարտեաչ, և
 « անձամբն երկայն » . որդի Սոսրէն իշխանի
 և Աղաւիթի, որոյ յունական անունն երաչ-
 խաւորէ՝ նոյնպիսի արիւն մ'այլ խառնելն ի
 հայկականն, և այնպիսի կրթութիւն մ'այլ
 տալ իր որդեկին, զոր և Արեւնադորոս անուա-
 նած էին, իրրեւ տուրք Աթենասայ, որ այլով
 անուամբ պաշտուէր ի Հայոց՝ այն կողմերը:
 Սուրէն անոր պաշտող էր, կինն քրիստոնեայ.

որ իր հաւատքը՝ կաթինն հետ տուեր էր որդեկին. և այնչափ աւելի գուրգուրար վրան՝ որչափ որ բաց ի շնորհաց զաւակին՝ նա և ասոր ցաւագարութիւնն իր սրտին խոց էր. այս տկարութեան պատճառաւ Աթենադորոս անաշխատ կեանք կ'անցունէր, բաց օդուտակ և յառանձնութեան բնութեան, ուր կային ծածուկ քրիստոնեայք, և Գասիկ անուամբ քահանայ մի հոգար զանոնք. պատանին այլ լսելով անոր խրատները և քրիստոնէից վարքը տեսնելով՝ անոնցմէ շէր բաժնուեր: Բայց հօրմէն վախնալով շէր համարձակեր յայտնել իր հաւատքը. և երբ հայրն ստիպէր զնա կուռքերը պաշտելու, իր հիւանդութիւնը պատճառելով՝ հրաժարէր. մինչեւ շատ տարի վերջ իմացաւ հայրն, և յետ ողբանաց մահ սպառնացաւ:

Այս ժամանակ հանդիպած է, ըստ աւանդութեան, մեր Առսաւորշի այլ յայտնելն իր հաւատքը. և այս կողմերէն անցած ատեն՝ իմանալով զայս Գասիկէն՝ յորդորեց զսա որ մկրտէ այդ երիտասարդը, (զի գեռ շէր մկրտուած). և աւագանին ջրով լուացուելէն քիչ օր վերջը՝ գութով խելագարեալ կամ անգութ հայրն Սուրէն՝ իր ձեռօք զորդին արեամբն այլ լուաց, Սեղեմնուա կոչուած հով-

տին մէջ . ինքն այն խելագարութեամբ կամ
 դիւաճարութեամբ կորաւ . իսկ կինն Աղուիթա
 որդւոյն գերեզմանէն շրտնուելով՝ այն տեղ
 Հանգչեցաւ , և հողւով միացաւ ընդ որդւոյն ,
 որ յետ մկրտութեանն թեոքորոս կոչուեցաւ .
 արդարեւ Աստուածատուր . և նահատակու-
 թեան տեղն եղաւ արժանապէս ուխտատեղի ,
 զոր և այլազգիք պատուէին մինչեւ ի վեր-
 ջին ժամանակս , Սրբրգլը թորոս կոչելով :
 Այս վկայիս պատմութիւնն ամեն Յայտ-
 աւուրաց մէջ շի գտուիր , բայց կայ և ա-
 սանձին հաւաքմանց մէջ գրուած . յորոց
 նշանակուի իրր 269ին ծնած և 296ին նա-
 հատակուած . իր յիշատակն այլ գրուած ի 11
 մայիսի . զոր և արժան էր տարուէ տարի
 տօնախմբել հանդիսապէս , իրրեւ անդրանիկ
 կամ մի յանդրանիկ հարազատ նահատա-
 կաց մերոց . թերեւս շատ ծանօթ շրջալուսն
 համար՝ տօնացուցի մէջ չէ անցած . բայց ի
 պատմութենէն և մանրամասն դիպաց և տե-
 ղեաց յիշատակներէն՝ անտարակոյս է իրն .
 և միանգամ եւս ստիպէ զմեզ կրկնել և յի-
 շել , որ քրիստոնէութիւնն չէ իսպառ նուազած
 ի Հայս՝ յԱռաքելոց անտի մինչեւ ի նոր
 առաքեալն մեր Ս . Գր . Լուսաւորիչ , և թէ ,
 ոչ միայն քահանայք կային հաւատացելոց

Հոգացողք, այլ և զլուխք քաջանայից՝ եպիս-
 կոպոսք։ Այս բանիս յայտնի վկայէ Սիմեոն
 անուամբ սակաւածանօթ բայց բաւական հին
 գրիչ մի Լուսաւորչի վրայօք, թէ՛ և ի հալա-
 ծանաց ժամանակին « Գոյին ի տեղիս տեղիս
 « յԱռաքելոցն անտի (յաջորդեալ) եպիսկո-
 պոսք և քաջանայք՝ գաղտնի » ։

Տրդատ եւ Գրիգոր.

ՈՐՔԱՆ նախախնամական և զարմա-
 նալի երեւցաւ ծագումն լուսոյ կրօնից յաշ-
 խարհս մեր, եթէ ի սկզբան մարդկութեան
 և եթէ ի սկզբան քրիստոնէութեան, կըր-
 նամք ըսել՝ թէ այլ աւելի, գոնէ՝ զգալի և
 բացայայտ եղաւ ընդհանուր ծաւալումն քրիս-
 տոնէութեան յընդհանրութեան ազգիս, որ-
 պիտի թերեւս չէ եղած յայլ ազգս. վասն որոյ
 և իրաւամբ այս նոր քարոզիչ և առաքեալն
 Հայոց՝ կոչուի Լուսաւորիչ: Միանգամայն
 և շատ սքանչելի հանգամանօք եղած է այս
 Լուսաւորութիւնս. թէ քաղաքական տեսու-
 թեամբ և թէ կրօնական. և հարկ էր որ այս-
 պէս ըլլար՝ երբ ողջոյն ազգ մի կրօնափոխ
 կ'ըլլայ՝ կարճ ժամանակի մէջ. մանաւանդ
 այնպիսի պնդակարծիք ազգ մի՝ ինչպէս Հա-
 յոցս. զորս՝ շարժելու և հնաւանդ կրօնքէն ի
 նորն փոխելու համար՝ (մարդկօրէն խօսելով)
 արտաքին մղող ոյժ մ'այլ պէտք էր: Այս ոյժն

էր հսկայակերպ Տրդատայ հօր բազուկն, Պրիգորի կակուղ ձեռաց անկեցեալ. բայց և Տրդատայ և հասարակաց յաջողութեան՝ որիչ արտաքին նպատակ մի ևս կար, զոր քաղաքական տեսութիւն կոչեցի. և հարկ է բացատրել:

Հայոց բարեկարգ կամ կանոնաւոր ազգ և տէրութիւն մի դասնալէն վերջ՝ թագաւորութեամբ Արշակունեաց, 400 և աւելի տարի անցեր էր՝ մինչեւ ի սկիզբն երեւնալու Տրդատայ ի պատմութեան. այս շորս դարուց մէջ՝ թէ և երբեմն երկու համացեղ տէրութիւնք՝ Հայք և Պարթևք՝ գժտութիւն կ'ունենային, բայց աւելի երկար ատեն բարեկամութեամբ և խնամութեամբ վարուէին. Հասկմայեցւոց անյազ աշխարհակալութիւնն և մասամբ աշխարհաւերութիւնն էր շատ հեղ երկպառակութիւն ձգող և տակն ու վրայ ընող զերկիրս և զժողովուրդս. ինչ որ ի Հայս և ի Պարթևս ըրին նոքա՝ այդ երեք կամ շորս դարուց միջոց՝ ծանօթ է ամենուն, ևս առաւել մեզ, ինչ որ մեր աշխարհակալ Տիգրանայ և Միհրդատայ օրերէն մինչեւ ի Վաղարշայ և Խոսրովու օրերն՝ ըրին. երբեմն պատերազմով երբեմն հաշտութեամբ ընդ Հայոց, քիչ կամ շատ ազատ թողլով զմերս: Արրորդ

դարուն վերջերը և յատկապէս Պիոկղեաթա-
 նոսի կայսերութեան ատեն (284-305-11),
 փոխուեցաւ իրենց աշխարհափարութեան կեր-
 պըն. փոխանակ մէկ կայսեր միաշեծան հրա-
 մանատութեան, երկու երեք և չորք միա-
 ժամանակ կայսերք կամ կեսարք և օգոստոսք
 երեւցան, և իրենց տիեզերածաւալ տէրու-
 թեան աշխարհները բամենցին քանի մի
 ընդարձակ վիճակ, որոց մէջ գտուած ազ-
 գային տէրութեանց այլ՝ սահման և իշխա-
 նութեան շափ որոշեցին: Այս միջոցին հան-
 դիպեցաւ մեր աշխարհին սահմանն և բազմն
 ևւս. յետ Ա. Խոսրովու սպանման ի նորահաս-
 տաա Պարսից Սասանեանց բռնաւորաց, մեր
 երկրին նուաճման, և Տրդատայ երկարամեայ
 պանդըխտութեան՝ երբեմն տիրելով հայրե-
 նի աթոռոյն և երբեմն զրկուելով, իր արի-
 ախան զինուորութիւնն ի բանակս Հոսով-
 մայեցոց, ի մեծ վտանգէ ասրեցընելն զԱր-
 կինիոս՝ (որոյ գնդին մէջ զինուորած էր, և
 որ յետոյ թշնամացաւ կրօնից փոփոխութեան
 պատճառաւ), թո՛ղ ինչ որ կ'աւանդուի Գո-
 թաց գէմ և Հաշէի վրայ քաջագործութիւն-
 ներն, այս ամենն պատճառ և իրաւունք տուին
 Տրդատայ, ոչ միայն իր հայրենի գահը ժա-
 ոանդելու, այլ և պաշտպան ունենալու զՀոսով-

մայեցիս՝ ընդդէմ Սասանեանց . և շափաւոր
ազատութիւն մի տուին նոքա մեր թագաւո-
րին , բայց տէրութեան սաՀմաններն ամփո-
փելով՝ որչափ էր ընկէ Մեծ Հայոց , ի բաց
առնելով Տիգրանայ տիրացած երկիրները և
Փոքր Հայոց գաւառները : Շատ որոշ կերպով
նշանակէ Ազաթանդեզս (ճԻ) այս իր աստնի
Հայոց տէրութեան սաՀմանները , երբ Գր .
Լուսաւորչի քարոզութեան սաՀմանները յի-
շէ . սկսեալ յարեւմտեան կողմէն՝ պատելով
ի Հիւսիս , և դառնալով յարեւմտեան հարաւ՝
պատելով զհարաւակողմն , և վերանալով յա-
րեւելակողմն և Հիւսիս . « Ի Սաաղացոց քա-
« ղաքէն (Փ . և Մ . Հայոց միջոց) մինչեւ առ
« աշխարհաւն Թաղաեաց , մինչեւ առ Կաղար-
« ջօք (Վ յաց սաՀման) , մինչեւ ի սպառ ի սաՀ-
« մանս Մաքթաց , մինչեւ ի Գրունս Ալա-
« նաց , մինչեւ ի սաՀմանս Կասպից , ի Փայ-
« տակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց .
« և յԱմգացոց քաղաքէն մինչեւ առ Մծրին
« քաղաքաւ , քերէր առ սաՀմանօքն Ասորոց ,
« առ Նորչիրական երկրաւն , և առ Կորդուօք ,
« մինչեւ յամուր երկիրն Մարաց . մինչեւ
« առ տամրն ՄաՀքրտան իշխանին , մինչեւ
« յԱտրպատական » : Այս սաՀմանաց մէջ բա-
վանդակին Մեծ Հայոց 15 աշխարհքն՝ ընդ-

արձակօրէն, որոց կ'իշխէր Տրդատ՝ ազատարար, իրրեւ դաշնակից Հռովմայեցւոց:

Այս դաշնակցութիւնս տեւեց իրրեւ 15 կամ 25 տարի, սկսեալ յամի 286, յորում թագաւորեց Տրդատ, մինչեւ ի սկիզբն հրովարտակի հալածանաց քրիստոնէից (303), յոր ստիպեցաւ Պիոկղեատիանոս՝ ի դրդելոյ իրմէ աւելի անդգամ կայսերակիցներէն. որոցմէ՝ քիչ տարի վերջ (305) ինքն այլ զգուելով հրաժարեցաւ ի կայսրութենէ և քաշուեցաւ իր հայրենիքը, Վալմատիա, բանջարներ մշակելու: Արք կայսերակիցքն սկսան աւելի բռնաւորարար տիրել և հալածել զքրիստոնէայս, Տրդատ՝ որ արդէն ազգովին քրիստոնէայ էր, կարեց անոնց հետ դաշնակցութեան կապը, իր երկրին ազատ տէր եղաւ, բայց հակառակութիւն չէր ցուցըներ և սրոշուած սահմաններէն դուրս չէր ելներ. մինչեւ որ այդ հալածիչ կայսերաց մտաագոյնն՝ միանգամայն և անմտագոյնն, շտապեց զինքն երեւնալու՝ միանգամայն պաշտպան իր երկրին և իր նորընկալ սուրբ հաւատոց քրիստոնէութեան: Չայս հարկ է հիմայ յիշել՝ թէ ինչպէս եղաւ, ինչպէս Արշալոյսն քրիստոնէութեան Հայոց՝ արեգակնապէս սփռելով եղաւ Արևելք Լուսաւորութեան Հայոց:

Եթէ սոսկ ազգայնոցս՝ Հայոց համար՝ ուզէի շարել այս տողերս, գրեթէ ամաշելով պիտի դադրէի. որոց՝ այնքան ծանօթ համարիմ իրենց համօրէն լուսաւորութեան սկիզբն և պարագաները, որ մեզ իբր աւետարան մի հարկ է ըլլալ, ինչպէս որ Ս. Լուսաւորչի Վարդապետութիւնն այլ՝ Ազաթանդեղոսի պատմագրութեան կցած՝ Աւետարան Ս. Գրիգորի կոչուած է: Առգիւմ այլ հաւատալ՝ թէ այնքան մեծ երեւցեր է և է այս Լուսաւորութիւնս Հայոց, որ եկեղեցական պատմութեանց սկզբնագրող Աւետեբայ աչքը՝ կերպով մի շլացուցեր է. եթէ օտարոտի իմն է ըսածս, նոյնպէս և օտարոտի պէտք է համարիլ՝ իր պատմութեան մէջ բնաւ չյիշելն այսպիսի գերօրինակ գիպուածը: Նոյնը պէտք է ըսել և իր հետեւող Զոսովենոսի համար, որ և Արաց և ուրիշ ազգաց դարձն ի քրիստոնէութիւն յիշէ (Բ, 2)¹, բայց զՀայոց՝ ոչ. սակայն ուրիշ տեղ մի յիշէ միայն՝ որ Հայք իրենց շքրջարնակ ազգերէն առաջ ընդունեցան զքրիստոնէութիւն. և թէ՛ յԱզեսացւոց և ի Հայոց առտուածայիկն արանց մտաւ քրիստոնէութիւնն

1. Այս զուրիս պատմութեանն այլ հարազատ չի համարուիլ՝ այլ եկամուտ:

ի Պարսկաստան. և զի՛ շատ հին է քրիստոնէութեան մուտքն ի Պարսս, ապա հնագոյն եւս ի Հայս խոստովանի լուելեայն կամ յայտնապէս՝ պատմիչն: Մի՛թէ, այդ պատմիչք որ այլեւայլ ազգաց քրիստոնէութիւնը պատմէին՝ ճանչնալով զանոնք հպատակ հռոմէական կայսերութեան, իսկ զՀայս միայն ինքնազլուխ տէրութիւն մի, այս պատճառաւ թողուցին յիշել. թէ արդեօք՝ շատ զարմանալի և անժխտելի հանգամանաց հետ՝ մարդկօրէն զարմանալիք և երկրայելիք այլ լսելով՝ չուզեցին կամ չկրցան որոշել և աւանդել. այլ Հայոց քրիստոնէութեան վրայ բնաւ չէին տարակուսեր. և տեսանք արդէն՝ որ նոյն ինքն Եւսեբիոս էր յիշող զՄեհրուժան եպիսկոպոս Հայոց՝ ի կէս Գ դարու:

Իրմէ քիչ յետոյ ժամանակաւ երկու Ս. Հարք Լատինաց՝ զարմանալի կերպով յիշեն Հայոց քրիստոնէանալը: Ս. Ամբրոսիոս յիշելով Քրիստոսի ըսածը՝ ըստ Մատթ. աւետարանչի (Ի՛Գ, 14), «Քարոզեցի աւետա-
«րանս արքայութեան ընդ ամենայն տիեզերս.
«Եւ զի սփռեցաւ, կ'ըսէ, աւետարանի քա-
«րոզութիւնն ընդ ծագս երկրի, և արդէն
«Գորք և Հայք հաւատացին ի նա, վասն

« այնորիկ տեսանեմք զկատարած աշխարհի¹ » .
 Իսկ իրմէ յայտնի տեսողն Ս . Հերոնիմոս՝
 կարճ և վսեմ երկու բառով բացատրէ . « Իջոյց
 (կամ թափեաց) Հայկազն՝ զկապարճսն² » :
 Այսինքն Հայք՝ (որոց յայտարար նշանն յաչս
 և յերգս յոյն և լատին քերթողաց՝ իրենց
 աղեղն ու կապարճն էր³) , Քրիստոսի առջեւ՝
 իրենց զէնքը բանութիւնը վարդրին . և ա-
 ղօթքն իսկ տեսնէր և վկայէր , Հերոնիմոս ,

1 . Ս . Ամբրոս . Մեկն Ղուկայ , Ժ . 14 . Sicut
 autem precessit in orbem terræ Evangelii pre-
 dicatio, cui jam et Gothi et Armenii credide-
 runt; et ideo mundi finem videmus.

2 . Ս . Հերոն . Թուղթ ԾԷ . Deposuit phare-
 tra Armenius.

3 . Հայոց նարտար աղեղնաւորութիւնը և
 քաջագիտութիւնը , Հայկայ որերէն սկսեալ՝
 մինչեւ այդ յիշեալ Ս . Հօր ժամանակ , շատ
 բանաստեղծք և պատմիչք յիշած են , և մեր յի-
 շելու տեղ չէ հօս . բայց որովհետեւ այն քաղց-
 բարան Ամբրոսիոս Հայրն ընդ Գոթաց զուգեց
 զՀայս , յիշենք միայն Ղուկանոս բանաստեղծին
 այս տողը .

Armeniosque arcus goticis intendite nervis.

Պնդեցէք զՀայկական աղեղունս ի լար գոթացի :

Գովէ Հայոց շինած և վարած աղեղը , Գո-
 թաց պատրաստած լարով կամ ջիղով :

երբ ինքն ճգնելով մօտ ի սուրբ Այրն Բեղ-
ղեհեմի, ուրիշ ուխտաւորաց հետ գային և
Հայք և կապարճնին ուսերէն վար կ'առնուին:

Թողունք այս ոչ մեզ կարեւոր խնդիրս, և
անոր հետ մեր պատմչաց աւանդածին մէջ
այլ քննադատութեան աւելի կամ պակաս
ենթակայ նիւթերը. ինչպէս, Տրդատայ կեր-
պարանաց այլափոխութիւնն միանգամայն և
բարուց, մեհենաց կործանման ատեն դիւաց
մարդակերպ փախուստն, Տրդատայ գրեթէ
գերազակայ ոյժն, Գրիգորի և Ս. Յակոբայ
Մծրնացւոյ ազգականութիւնն, Հոփոսիմեանց
քանի մի դէպքերն, և այլն, որք որքան և
կրքնան շափաւորապէս մեկնուիլ և ըստ այժմ
հաւատալի ըլլալ, սակայն աւելի զարմանալի
կ'ըլլայ՝ եթէ բոլոր Ազաթանգեղոսի (որ ի
սկզբան՝ յունարէն գրուած է), և մեր Գ և Ե
զարու պատմչաց ըսածներն, զոր Յոյնք և
Ասորիք, մինչև Եգիպտացիք (Ղփաիք) և
Եթովպացիք անգամ իրենց Յայսմաւորաց
մէջ պատմեն, ասոնք անհաւատալի կամ
դժուարահաւատալի երեւան: Արդարև հրա-
շալի են, և հրաշալեաց սահման չկայ առ
Աստուծոյ. բայց և խոհականութիւնն կրքնայ
ընտրել զհրաշալին ի հրէշալւոյն: Եւ որքան
աւելի կամ պակաս հրաշալի երեւի մեզ կամ

օտարաց՝ մեր ազգին քրիստոնէութեան դարձն
ի ձեռն Լուսաւորչին, որ կերպով և է, հարկ
իսկ է մեզ երկիւղածութեամբ գոհանալ զԱս-
տուծոյ :

Եթէ Տրդատոյ անունն Արշակ եղած ըլ-
լայ և Գրիգորի Սուրեն, Հռիփսիմեայ այլ
այլ կերպ ըստ օտարազգի Յայսմաւուրաց, չէ
ինչ փոյթ. բայց իրական, պատմական և
ստոյգ է՝ առջինին մարմնով և մտք գորաւոր
և դիւցազնական մէկն ըլլալն, երկրորդին
Հայոց ազգին ընդհանրութեան լուսաւորիչ
ըլլալն, երրորդին՝ հիանալի փափուկ կապ մի
ըլլալն այդ երկուքին միջեւ. և որ և է նա-
յուածքով սխրալի երբեակ մի աստուածային
ներգործութեան՝ ի հաստատութեան հաւատոց
և եկեղեցւոյ Հայաստանեայց. որոց բովան-
դակ գործոց շարքն՝ արդարեւ դիւցազնական,
վիպասանական, ողբերգական հանդուցաւոր
բան մի է. սակայն բունն և կենդրոնն ստոյգ :
Ար թողունք որ գրեթէ ամէն երկրի քրիս-
տոնէութեան ընդունելութիւնն հրաշալիօք
եղած է. և ուր հրաշք կայ ի կարեւոր դէպս
սեփական պատմութեան, արժան է գոհա-
նալ զհրաշագործողէն, որ է ինքն Աստուած :
որոյ և է իր արարածոյ ձեռօք :

Պարգօրէն իսկ պատմական, այլ ստոյգ

պատմական պատկերօք զննելով՝ այդ Հայոց
 Լուսաւորութեան առիթ երբեակը, և իրենց
 կապակցութիւնն ի լրումն մեծ և սուրբ գոր-
 ծոյն, շատ նշանաւոր և հետաքնին կ'երեւին,
 թէ գիպուածքն թէ անձինքն : Ասոնց ա-
 ռաջինն՝ ժամանակաւ, ոչ պակաս և ար-
 դեամբք՝ է ամենայն մասամբ Մեծ, ահեղ,
 երբեմն Դիւցազն և ապա Խոստովանող Քրիս-
 տոսի և Սուրբ, թագաւորն Տրդատ : Ի ման-
 կութենէ՝ վասնդաց և դժարութեանց մէջ
 ընկած, մտօք և մարմնով կռուելու յազթե-
 լու ջանացող, հարկաւ և յժարութեամբ : Եթէ
 լոկ մարմնոյ ուժով և յաջողութեամբ ըրած-
 ներն ըստ աւանդութեանց, նկատուին, հել-
 լենական հսկայից և դիւցազանց դասակցե-
 լի է. եթէ աննըկուն ողին և ջանքն՝ իր հօր
 և իր ազգին տէրութիւնն և թագը կորզելու
 յօտարաց և պատկուելու, քաղաքադէտ և
 յազթող թագաւորաց դասակցի. և եթէ յայսմ
 մասին կշռուի իր ըրած ծառայութիւնն և
 օգնականութիւնն հռովմէական ինքնակալու-
 թեան, այն՝ Սասանեանց գօրաւոր դիմակա-
 լութեան, և կայսերաց բազմաւորութեամբ
 շփոթած ժամանակ, ոչ փոքր երախտաւոր
 պէտք է հանչցուի այն գոռող տիեզերակա-
 լաց, որք իրենց կողմանէ այլ՝ յայսմ գտուե-

ցան երախտագէտ, և փոխադարձ օգնութիւն մատուցին և յաջողուցին թագաւորութեանը: Իսկ երբ նկատուի իրրեւ քրիստոնեայ և առաջին հանդիսապէս թագաւոր քրիստոնեայ, և իր ազգը խմբովին քրիստոնէացընելու՝ ձեռնառու Առասւորչին, և յորդորոյ՝ թագաւորական (կամ լաւ եւս ըսելով արդաատական) հեղինակութեամբ, յայտման համեմատ է իր արդիւնքն, և արժան է կրկնել մեր մեծ պատմչին (Խորենացւոյ, Բ, 28) ծանրակշիռ տեսութեամբ խօսքը. որ՝ զԱռասւորիչ նախակարգէ «միայն վկայութեան և առաքելու- «թեանն վիճակաւ». անկէ դատ՝ յամենայնի «գուգարան և հաւասարագործ» զՏրդատնա և աւելի եւս քան զնա. «քանզի, խոր- «հելն յազազս Աստուծոյ և ճգնազգեցիկ լի- «նել՝ զոյգ (է) երկոցունց (Պրիգորի և Տրդա- «տայ). իսկ նուաճել (զժողովուրդն համազել) «հաւանեցուցողականաւ կամ բռնաւորա- «կանաւ բանիւ՝ առաւել էր թագաւորին շնորհ «(քան զքաղցր Պրիգորի). քանզի, ըստ հա- «ւատոյն՝ ոչ ինչ կասեցուցանէր զգործն. «այնր աղագաւ կոչեմ և զսա նախաշաւիղ «ճանապարհ, և Լուսաւորութեանցն մերոց «Հայր Երկրորդ»: Նոյն դատաստանաւ վճաէ դարձեալ՝ «Բաղմափայլ ճառագայթ. — Եր-

կրորդ նաճատակ, և մերոյ Լուսաւորութեանցս՝
լուսաւոր վերակացու՝ - Ճշմարիտ քաղաւոր»,
և այլն: Եթէ, մարդկօրէն դատելով, Քար-
դողխմէոսի և Թադէոսի ատեն ըլլար այսպէս
Տրդատ մի՝ այն ատենէն կ'ըլլար Հայ ազգն
այլ քրիստոնեայ. իսկ եթէ Պրիգորի ատեն
չըլլար Տրդատն՝ Պրիգոր այլ մասնական լու-
սատու մի կ'ըլլար Հայոց ոմանց՝ այլ ոչ համ-
օրէն Հայոց: Սակայն, «Ո՞ գիտաց զմիտս
«Տեառն. կամ ո՞ եղեւ նմա խորհրդատու»:

Տրդատ՝ մեր արշակունի թագաւորաց ան-
ընդհատ 400 տարուան ծանօթ պայագատն
էր. իսկ Պրիգոր ո՞վ էր, որ այնպիսի մեծ
և հզօր թագաւոր մի՝ աւելի մեծագոյն
գործոյ գործակից ըրաւ: Յանկարծօրէն և
յօտար աշխարհէ՝ մայրենի ծածկութեանց
մէջ կծկած, շի ծնած ճանապարհորդելով՝
կ'արձակուի ի Հայս. կենաց լոյսը կու տես-
նէ՝ Հայոց հօգուոց առաջին լուսածագ Թա-
դէի հանգստարանին վրայ. իր հայրն Ա-
նակ՝ դաւաճանութեամբ սպաննելով զթա-
գաւորն Հայոց Թոօրով՝ խաւարցընէ՝ զտէ-
րութիւն և զազգ Հայոց, ի ժամանակի ա-
նոր յաղթող փայլմանց. արժանապէս ինքն
այլ կու սպանուի բոլոր ընտանեօքն. իր դա-
տապարտուած մարած կրակէն՝ կայծակ մի

միայն թռչի փախչի թաքչի յարեւմուտս .
 և յեա երկար տարիներու պէսպէս զիպաց՝
 դառնայ կ'ըլլայ Լուսաւորիչ իր հօրը խաւար-
 ցուցած աշխարհին . և անոր (Տրդատայ) որ
 իրաւունք ունէր զինքը շարաշար սպաննելու՝
 կ'ըլլայ կենսատու յաւիտենից կենաց , յեա
 տարեւոր ժամանակաւ՝ առանց իմացընելու
 ծառայելով իրեն՝ իրրեւ աշխարհիկ պաշտօ-
 նեայ : Ի՞նչ զարմանք է այս . ո՞վ մտածեց ,
 ո՞վ հնարեց , ո՞վ կարգաւորեց այս բաներս .
 — սա մարդկան գործ չէ . հրաշալի է , գործ
 է Աստուծոյ , անքննելի և անփշեցուցիչ , այլ և
 հոգեզուարճ նախախնամութիւն . որոյ զար-
 մանալի օղակաւոր իմն յաջորդութիւն է՝
 Տրդատայ բարեբաղդարար թագազուլիս գար-
 ձին ասեն յօտարութենէ ի հայրենիս , զըտ-
 նելն զՊրիգոր անծանօթարար , զորդի իր
 հօր սպանչին , և առնուլ իրեն հաւատարիմ
 և սիրելի պաշտօնեայ . իր ուրախութեանց
 միանգամայն և մոլորութեանց մեծազանդէս
 խրախճանին՝ անոր յանձնելն՝ որ զկարծե-
 ցեալ Մայրն Հայոց զԱնահիտ՝ ծիածան ծաղ-
 կօք պսակէ . հիացուցիչ գաղանեաց յայտ-
 նուիլն . Անակայ սրդի Սուրենի՝ (Պրիգորի)
 քրիստոնեայ հաւատով և դաւանութեամբ
 կանգնիլն իր ընտրած ահաւոր տիրոջ զիմաց .

խոստովանիլն, վիճելն, տանջուիլն, և դարձեալ անկարծօրէն զազտնեաց վերջին քողն այլ բացուելով՝ իմացուիլն ով և որու որդի ըլլալն. դատապարտուիլն ի վիրասլէնկեցութիւն՝ մօտ յԱրտաշատ մայրաքաղաք թագաւորութեան Հայոց, և երկար տարիներ հօն մեռելատիպ մնալն, իբրեւ կայծ ընդ մոխրով, մինչեւ դարձեալ մեծաքանչ հրաշալեօք յայանուելով լուսածագելն առ հասարակ ի Հայաստան¹:

1. Այս շղթայաշար իրաց մէջ պէտք չէ մտնալ և օղակ մի. Սալահունի նահատակն թէսդոր, զոր առաջ յիշեցինք:

Հ ո խ ի ս ի մ կ ա ն ջ .

Մ ե՞ք քաղաքական պատմութիւնն դարձեալ մթըննայ այս միջոցիս : Ազաթանդեզոսի պատմած Տրդատայ շարունակ յաջողարար տէրութիւնն՝ թուի անգամ մ'այլ կոտորուած . **Ներսէ՛** Սասանեանց թագաւորն աւելի յաջողած գանուի բնդդէմ Հատվմայեցոց . որոց կեսարն Պալերիոս՝ ամթապարտ կորակոր դարձած և մերժուած ի Պիսկիւտիանոսէ , նորէն Տրդատայ նիգակակցութեամբ և քաջութեամբ՝ յաջողի իր կորանքը կանգնել . մեր երախտաւոր թագաւորն այլ այնուհետև (Իրր 297) անընդհատ 40 տարիէ աւելի այլ թագաւորէ , ոչ միայն քաղաքական և յաղթական , այլ և գերագոյն լուսաւորութեան փառօք : — Ի՞նչպէս կ'ըլլայ այս լուսաւորութիւնն . և ի՞նչ լուցկի է որ այն մոխրոյ տակ երկար և ցուրտ տարիներ ծածկուած կայծը կ'արծարծէ և փայլեցընէ . . .

Հարցընենք Հին Արգողի մի և երգէ մեզ .

« Ի յԱյս արեւու՝ (ի Հայս) արեւ ծագեցաւ մեզ յարեւմտից .

Չամոյն՝ արեգական ծածկոյթ՝ Պետրոսեան հոգեւոյն հալածեալ .

Յրիորդ մաքուր հարսինն (Հօրիս .) աւետիս տայր փեսաւերին .

Չարթիր Չաւարբուն սնուն (Պրիգոր) . ել, դարթն՝ զթըմբրեալսն ի մեղաց .

Արի որ նընջեաց ի Գըրի, լուսատու լիցի քեզ՝ Քրիստոս :

Արեամբս ոսոցեմ (ես Հօրիս .) զերկիր (Հայոց, դու) սերմանեա, մըշակ հոգեւոր » :

Հրաւիրենք մենք այլ զհրաւիրող լուսաւորութեան մերոյ՝ դարձեալ երգողի բերնով .

« Եկեալ ի գրախառն կենաց՝ տո՛ւնկ խընկարեր . . . հարսն Քրիստոսի, ընարեալ ի բիւրուց, ս՛վ Սուրբ Հոսիոսիմէ . . . Երեւեցար ծաղիկ դարնայնոյ, անուշաՀօս վարդ կարմրերփեան, շուշան սոկէտիպ . . . դուստր արքայի, յսոկեՀօսն պաճուճեալ . . . Սաւաճանեալ ըստ աղաւնեաց՝ ելին ի յերկինս ընդ քեզ Բնկերք քո . մտէք ի տաճար թագաւորի՝ ի հարսանիսն անաղական, յարախութիւն յաւիտենից » :

Հրաշալի հրաւիրակն Պրիգորի և իր գաս-

տիրական Գայիանե՝ Հոսիէական կայսերաց
 ցեղէն կ'ըսուին. Հռիփսիմե՝ ըստ Աղաթան-
 զեղոսի՝ էր դուստր «ուրումն յաստուածա-
 «պաշտ և ի թագակալ տոհմէ» . ըստ Խո-
 րենացւոյ՝ «ի ծիրանափառ օգոստականացն
 «ի կայսերական զարմէ» : Ասոնք հարիւրա-
 ւոր կուսանաց հեա՝ կէս ծածուկ կէս յայտնի՝
 ի սահմանս մայրաքաղաքին Հոսիմայ՝ Ս. Պօ-
 զոսի հանգստարանին քով, տեսակ մի միա-
 րանակեաց կենօք ճգնէին «յարգելալանս մի
 «կուսանաց», ըստ Աղաթանգ . : Յառաջ քան
 զմեծ հալածանս Գիսկղեաթիանոսի, իբրև
 յամի 293, սկսան փնտռել զասոնք . ըլլայ Ա-
 զաթանզեղոսի աւանդած՝ Հռիփսիմեայ գե-
 ղեցկուծիւնը կայսերական թագով պսակելու
 համար¹, ըլլայ պարզ իր և ընկերաց հա-

1. Արչափ այլ երկրայելի է Գիսկղեաթիանոսի
 սիրահարիւն ի պատկեր Հռիփսիմէի և խնդրելն,
 օտարք այլ պատմեն նման ըան մի. այդ կայ-
 սեր ի կողմանս Յունաց եղած ատեն՝ տեսնելն
 13 տարուան զեղեցիկ աղջիկ մի, Ֆիլոզմենա
 անուն, խնդրելն հարսնացընել իրեն, և մեր-
 ժուելով՝ շարշարել և նահատակել զնա : ԺԹ
 զարու սկզբան (1802) Հոսիմայ (Պրիսկիլեան)
 Գեանադամբանաց մէջ գտնուեցան իր նշխարքն,
 հռչակուեցաւ անունն և պատիւն, ասունի ի
 10 կամ 13 օգոստոսի ամսոյ :

ւատքն անհանգստելու համար. մայրն Գա-
 յիակէ՛ իր տեղը և կուսանաց բազմութիւնը
 յանձնէ իր Զոյի կամ Եւզոյի կամ Զիռս քրոջ,
 զորս՝ կայսրն ջարդել կու տայ, երբ իրենց ըն-
 կերաց փախուստը կ'իմացուի՝: Գայիանեայ
 և Հռիփսիմէի հետ եօթանասուն և աւելի
 ընկերք և քանի մի քահանայք երթան յօտար
 երկիրներ. իրենց հետ ընկերանան և արք
 հարիւրի չափ, և երկար տարիներ երկրէ եր-
 կիր թափառին: Ո՛ւր և ի՞նչպէս. . . յայտնի չէ
 ամենն, և չէ հնար գիտնալ, բայց զայս՝ որ
 յարեւելք կ'անցնին և Քրիստոսի տնօրէնու-
 թեանց տեղուանքը կ'ողջունեն իրրեւ ուխ-
 տաւորք. ապա ուրիշ ուխտի տեղուանք Ա-
 սորուց կողմերը, ուր որ կամ Քրիստոսի սըր-
 բազան զգեստուց կամ շարշարանաց զործեաց
 յիշատակ մի կար, կամ Առաքելոց հանգըս-
 տարան և նշխարք. այսպէս կու գան յԵ-
 դեսիա՝ Քրիստոսի դաստառակը կամ ան-
 ձեռագործ նկարեալ պատկերը պատուելու:

1. Գեղեցիկ խորհրդածութեամբ կ'ըսէ այս
 բանս՝ մեր պատմիչն. « Զթոյնս դառնութեանն
 « ի նոսա թափեալ՝ արար վկայս Քրիստոսի,
 « յորժամ ոչ եհաս քմբակել ի վարկ մահուս
 « զուր սասքելուհւոյն » (Հռիփսիմեայ):

Ըստ այսմ և երբ ի Պեթսեմանի Ս. Ատուածածնի գերեզմանին քով երկար ատեն կեցան, իրմէ, կ'ըսէ պատմիչն, պատուէր առին որ երթան ի կողմանս Հայոց, և գտնեն ապատուեն հօն իր փայտեայ պատկերը, քանդակեալ յաւետարանչէն Յովհաննէ, զոր տեսանք ի Բարդղիմէոսէ Առաքելոյ դրուած ի Հոգեաց վանս: Այս այցելութիւնը կամ զալտեան գէպքը՝ մեր բազմաբարձիր Խորենացին գտած և գրած է առանձինն, որ պէտքէս վերնագրի ի Ճաւրնաիրս, որպէս այս. «Յաղագս Հոփսիմեանցն, ի ձշմարիտ «պատմագրացն Յունաց գտեալ Մովսիսի Խորենացւոյ»: Պատմագրաց զխաւորն՝ յորմէ օգտուեր է մեր պատմիչն՝ ինքնին յանուանէ կ'իմացուի, (թէ և այլով մասամբ կենացն, ժամանակին և զրոցն անձանօթ է մնացեր յետոյ), և կ'ըսէ. «Զատենարանու «թիւնս իմաստնոց զրոց յԱլլաղայ՝ յԱտտա «տիկէ՝ իմ ընթերցեալ բազում անգամ, «գաի գոճ զրոցս, որ ի նազ գայր պատ «մութեանս մերոյ հիւաման. յոյժ պիտանի «և յօգտութիւն մեզ լսի, որ անուն զրոցն «կոչի Գաւրի Հսոփմայեցւոյ զիրս Եկկուխաս «տես (Եկեղեցական պատմութիւն). զոր կա «մեցեալ իմ թարգմանել և ոչ ժամանեցի,

« մնաց այլում տեղւոյ կամ իմաստանոյ » . Հե-
տեւեալ խօսքով մ'այլ կարծել տայ՝ թէ Ա-
զաթանգեղոս եւս նոյն զիրքը տեսած և քըն-
նած ըլլայ . որով այն հեղինակն այլ հնազոյն
կ'ըլլայ :

Տարիներով կ'երեւի այս կուսանաց յայլ
և այլ կողմանս Հայոց դեղերիլն և ցրուիլն .
յարեւմտեան կողմն՝ թողով զՄանի յԱլե-
զեաց գաւառի , ի հիւսիսակողմն՝ զՆուսնէ , որ
կ'ըլլայ քարոզիչ Վրաց . այսպէս հարկ է որ
ուրիշ կողմեր այլ թողուած ըլլան , և միայն
իրենց կէտն միարան գաւառն իրենց նախ-
տակութեան տեղում ի կեդրոն Այրարատայ :
Միայն հարաւային Հայոց կողմերում կենալն
և շրջիլն աւելի ծանօթ է . և թէ ոչ ուղղակի
յԱղետիոյ եկած են հօն՝ այլ յարեւմտեան
Հայոց . կամ երկրորդ անգամ եկած են այս
կողմս , ի գաւառն Բզնուսնեաց , ի սահմանս
անուանի խլար քաղաքի , ուր յետոյ իրենց
կեցած տեղին՝ Ս . Վրիգոր վայելուչ եկեղե-
ցեակ մի շինեց , և ըստ իր սովորութեան՝
Խաչ մի կանգնեց , և տեղն այլ կոչուեցաւ
Ս . Խաչ : — Աստի՛ Վանայ ծովուն արեւմը-
տեան եզերքը պատելով՝ եկանկեցան ի Թուխ ,
ինչուան հիմայ ծանօթ տեղ . — աստի՛ դէպ
յարեւմտեան հարաւ կու գան՝ ի գաւառն

Մոկաց, և կենան ատեն մի այն տեղ՝ ուր
 յետոյ Ս. Գրիգոր վանք մի հաստատեց, որ
 նոյնպէս Ս. Խաչ Մոկաց կոչուի, և անուա-
 նի ուխտատեղի մի կ'ըլլայ ի Ժ-ԺԱ դարս,
 և Գր. Նարեկացւոյ ատեն պայծառ շինու-
 թեամբք զարդարեալ և հռչակեալ: Թէ այս
 տեղ և թէ քիչ մ'այլ հետո՝ Կձառ կամ
 Կրձատ կոչուած տեղ մի՝ շատ նեղութիւն և
 հալածանք կրեն կուսանքն, քրմաց և զանոնք
 դրդող դիւաց ազդամմր. բայց Քայիանէ իր
 խաչովն և իրեն հետ հողցող քահանայքն՝
 Դանիկի և Եսայի, աղօթիւք և օրհնութեամբ՝
 հալածեն զանոնք. որք արգել կ'ըլլային մեր
 սուրբ ուղեւորաց ձիերուն կամ ճամբուն. և
 « զայրագնեալ դիւացն՝ դիմեալ ի վերայ՝
 « խեղէին, ծռէին, պնշատէին զպաշտօնեայս
 « իւրեանց. որ և անդ առաքելաշնորհ քահա-
 « նայքն հալածեալ զնոսա և քանդեալ զպաշ-
 « տամունս նոցա, բժշկէին զխեղեալսն. վասն
 « որոյ տեղին կոչեցաւ Կձառ և Կրձատ, թէ՛
 « ի յայսմ տեղւոջ կձատեիև կամ կրձատեիև
 « դեւքն զմարդիկն. յորում տեղւոջ Ս.
 « Քայիանէ թողու զխաչն իւր՝ ախոյեան դի-
 «ւացն, որ էր Աւագակին (Քրիստոսի հետ
 « խաչուողին). որ և զտեղին յետոյ հաստա-
 « տէ վանս Ս.ն Գրիգոր »: — Այս դէպքս

մեծ համբաւ հանէ. որոյ համար կուսանքն
 գաղտուկ կերպով զիրենք Կորդուաց խորա-
 ուրորտ լերանց մէջ ձգեն, և անցնելով Սո-
 դոսի լեռնէն՝ կու գան ի կողմ մի, որ ըստ
 տպագրի պատմութեանս գրուած է Բերկրաց-
 շոց գաւառ. այլ ծանօթն Բերկրի՝ Արեւրանի
 գաւառին մէջ է, Վանայ ծովուն արեւելեան
 կողմը. իսկ լաւագոյն օրինակի մէջ գրուի
 Բագրացոց գաւառ. և հիմայ այլ ծանօթ է
 այդ Սողոփի կոչուած լերին մօտերը Պիրքե
 կոչուած տեղն: Սողոփին այլ ծանօթ է յաշ-
 խարհագրաց, Սոդոսիւս կոչմամբ, և ի տեղա-
 ցեաց հիմայ այլ՝ Սոչիվա: Ասոր մօտ կու-
 սանքն խրճիթներ շինելով՝ պահ մի բնակին:

1. Այս տեղ մեր պատմիչն յիշէ աւանդու-
 թիւն մի, թէ երբ ջրհեղեղին տապանն կու
 հասնի այս լերանս, նոյ կանչէ. «Ո՛ Սողոփ, թէ՛
 Սղոցաձուկն զիպեցաւ նաւիս». նոյն լեռը կամ
 մէկ մասն այլ Սարարայ կոչեն, և անոր ստոր-
 ստին եղած շէն կամ քաղաք մի՝ Թեմնի կամ
 Թմնի կամ Թմնիս, որ նշանակէ սել իբր թէ,
 «յայսմ տեղս ջ սել սգիք ելին ի տապանէն»: Այս
 1600 տարուան աւանդութիւնն այլ դեռ
 ըսուի այս կողմերում, և Թեմնին՝ փոխանակ
 սելի՝ սմանք 40 կ'ըսեն. տեղն այլ Տիղրիս գե-
 տոյ Շաղ և Պօհղան օժանդակաց միջոց է: Մեր

Սողոմոնէն կամ Թմբիսէն կու գան՝ այն
 Կորդուաց և իր սահմանակից Տմորեաց գա-
 լաւին միջեւ, յԱլիկէ կամ Ալիկա կոչուած
 աւանն, յանուն կնոջ մի Սմրատայ՝ Այրա-
 քաջ կոչուած սպարապետին Արտաշիսի Բի,
 ի վիպասանիցն Հայոց, որք անշուշտ շատ
 առասպելներ հիւսած էին այս քաջին և իր
 այդ սիրած Ալիկա՝ ասորի կնոջ վրայոք, ո-
 րոյ անուամբ կոչեց իր ձեռակերան, որ հա-
 սարակորէն կոչուէր Ալան Սմրատայ, Այս
 կողմերս (Տմորեաց) այն ատեն այլ կան եղեր
 « ընկզուս ծառաւէս տեղիք » . ուր գեառյն
 վրայ ձգուած կամբրջին մտա՝ ատեն մի բնա-
 կին կուսանքն, — Անկէց կ'անցնին Մշկեց
 կամ Մշկոռնեաց լերան խորին խորշ մի, որ
 այսպէս կոչուի՝ լերան վրայ արածող մշկա-
 պորտ այծեմակց համար, որ մեր երկրին յա-

խոհական պատմիչն՝ այս անթիս այլ մտերմա-
 բար խորհրդածէ. « Այսօրիկ՝ թէ արդարք կամ
 « սուտք՝ ինչ ոչ է փոյթ. բայց միայն զի հա-
 « ճեցսոցից զմանկագունի քս մտացդ զտար-
 « փանս. վասն այսորիկ գրեմ քեզ գրնաւն ի
 « զիրս յայս » : Յայտ է որ երիտասարդ իշխա-
 նի մի գրէր Խորենացի, ըլլան Սմրատքն Բա-
 գրատունի և Արծրունի, ըլլայ ուրիշ մէկն :

1. Կոչուած է և Ովկի :

տակ կենդանական բերք մի է. իսկ տեղա-
 գրորէն՝ այս կողմն այն տատեն կամ պատմչին
 գրած տատեն՝ Հայաստան գաւառ կոչուի եզեր,
 նշանաւոր անուամբ. որ Հայկայ և իր Ատդ-
 մոս որդւոց աւանդութեանց վերացընէ տանի
 մեր միտքը: Այս տեղ գտան կուսանքն շատ
 բորտներ, զոր ըստ հեթանոսական անզը-
 թութեան՝ հասարակաց բնական գեղերէն
 վանտէին, և Սուրբն իրենց աղօթիւք և
 քաշանայիցն օրհնութեամբ բժշկեցին, և թէ
 սպառազայից համար այլ բժշկարար աղբիւր
 մի թղխեցին, և թէ իրենց պառաւ ընկերաց
 համար, որ շուգեցին աւելի առաջ երթալ,
 և բնակեցան հսն մինչև իրենց մահը: Իսկ
 զօրաւորքն եկան Բզնունեաց՝ (Վանայ) ծո-
 վուն եզերքը, յետոյ Ս. Թեոդորոս կու-
 շուած տեղ մի: — Աստից այլ դարձեալ
 դէպ ի հարաւակողմն, Տիգրիսի օժանդակ
 գետոյ մի եզերք, որ կանգար և Ազաւաւ-
 քար կոչուած լերանց միջև անցնելով, թափի
 ի մեծ գետն: Այս տեղ աւելի երկար տատեն
 կեցան կուսանքն, անոր համար տեղն այլ
 կոչուեցաւ Ս. Տիկիկն: — Աստի կու գան
 իրենց մէկ նպատակեալ տեղն, ի վանս Հո-

(. Սմանք գրեն Բժոււնեաց:

գեաց, ուր էր « Պատկեր Տիրամօրն, որում
 « երկրպագեցին՝ ուրախացեալք, և տային
 « գոհութիւն Սրբուհւոյն » . բայց իրենց փա-
 փազին համեմատ շկարցան երկար ատեն
 կենալ հօս . որովհետեւ տեղւոյն քրիստո-
 նեայքն՝ որ գաղտուկ կ'ապրէին, վախնալով
 յայտնուելու՝ բռնադատեցին զՍ . Առսանան
 շուշանալ իրենց քով : — Ամայ աղամայ
 ստիպուեցան սոքա վերջին երկրպագութիւն
 մ'այլ ընելով իրենց ամենասիրելի Տիրամօր՝
 երթալ ելնել ուրիշ մօտաւոր դժուարակոխ
 լերան մի գլուխ, Պաշատ կամ Պաշատոյց
 կոչուած (և սխալմամբ Պաղատ գրուած և
 տպուած) . ուր՝ կ'ըսուէր թէ՛ շատ մեծ բազ-
 մութիւն գիւաց կայ, երկու բազնաց կամ
 կռատանց մէջ և շուրջ, Արամագդայ և Աստըղ-
 կան, Հայոց գլխաւոր գից և գիցուհւոյ . և
 այնքան խառնիխուռն աղաղակ և շփոթ կ'ըլ-
 լար (անշուշտ քրմաց խարդախութեամբ),
 որ մարդիկ իրարու խօսք չէին հասկընար, և
 անկէ սովորութիւն կամ առակ եղած էր ըսել
 (և կ'ըսուէր մինչև ի ժամանակ սրամըշին),
 թէ « Թուխ ի Պաշատոյ գիւացն գալ՝ գլուխ
 « անլուր և անիմայ » : Այս լեռնէն խորածոր
 մի իջնելով գէօց յարեւելեան հարաւ, ուրիշ
 լերան մի վրայ գտան մեծ կրականոց կամ

« տուն կրակի անյաղ հրոյ, անդադար այր-
 « ման աստուածոցն. և զմոխիրն՝ աստուա-
 « ծացուցեալ զօլով ի սեաւ քարին՝ հօսէին
 « յակն յորդարուղիս աղբերն՝ որ բղխէ յօտս
 « լերանցն, որ է յառաջս խորավիւմին, որ
 « տեղին Բուք լի, քանզի անուն քրմապե-
 « տին Բուք կարդայր. և զի ասէին զկրակն՝
 « քոյր, և զաղբւրն՝ եղբայր. յերկիր ոչ ար-
 « կանէին զմոխիրն, այլ արտասուօք եղբօրն
 « (Ղբով աղբերն) ջնջէին: Աւ յայրս քարին
 « որջացեալ կային վիշապք երկու՝ դիւացեալք
 « և սեւացեալք, որոց՝ աղջիկ կոյս և պատա-
 « նիս անմեղս գոհէին. յայնոսիկ ուրախացեալ
 « դեւքն՝ զուարճանային արեամբն և բազ-
 « նօքն, հրովն և աղբերն, ահագին իմն տե-
 « սիլս և փայլիւնս, ձայնս և թնդմունս և
 « կայթմունս գործէին. և ի մէջ խորածորոցն
 « օձք և կարիճք լի թունօք մահարերին լցեալ
 « էր»: Այս ամեն զարհուրելի և քստմնելի
 « սնտոկքը՝ Ս. Կուսանքն իրենց լացով, աղօթ-
 « քով և խաչին նշանով՝ ու քահանայիցն օրհ-
 « նութեամբ փշրեցին փճացուցին, և դեւերը
 « կամ դիւապաշտներն այնպէս հալածեցին,
 « որ՝ «Նման սաստիկ հողմոյ ի լեառնէ ի

« լեառն փշելով փախչէին, (և) ոչ այլ ինչ
 « լսիւր՝ բայց վայ զվայիւ ճիշեալ » : Մինչեւ
 ցայսօր, կ'ըսէ պատմիչն, այն խորածորոյն
 մէջ « օձք մարմնեղէնք քարացեալ երեւին ի
 « վերայ բազնացն » : Բաղդաւուր եզան այդ
 դժնդակ տեղւոյ մօտիկ գիւղի բնակիչքն,
 որք տեսնելով տեղւոյն սքանչելի փոփոխու-
 թիւնը՝ հաւատացին ի Քրիստոս և մկրտուե-
 ցան ի քահանայից՝ ընկերաց կուսանացն :
 Կ'աւելցընէ պատմիչն. թէ, « Եւ ոչ զք ընդ-
 « դիմացաւ նոցա. քանզի տեղիս այս գոլով
 « Անակայ՝ հօր Գրիգորի, ի լսել զբօթ մահու
 « Անակայ և Խոսրովու՝ անցեալ գնացին
 « փախստականք, և ոչ գոյր նոցա դիմա-
 « մարտ » : Այսինքն, Անակայ մարդիկն՝ տեղ-
 ւոյն տեարքն՝ փախան գնացին, և հօն մնացին
 բնիկ ռամիկ գեղացիքն, որոց դէմ կեցող
 արգելող մի չկար հիմայ, և անվախ քրիս-
 տոնեայ եղան, շնորհօք կուսանացն :

Իսկ ասոնք այն լեռնէն վար իջան դէպ ի
 հիւսիսակողմն, և եկան ի կորիք գիւղ, ուր
 նոյնպէս կոոց, օձից և ջրոց պաշտամունք
 կային, և նոյնպէս այլ ջնջեցին, աղբիւրն այլ
 ցամքեցուցին. որոց վրայ յետոյ Լուսաւորիչն
 երկու եկեղեցի շինեց, խաչ կանգնեց, և
 յիշատակ թողուց անոնց՝ իր գօտին և գա-

ւազանը: — Աստի ելան կուսանքն մտան ի Տոսը՝ գաւառ Վանայ, և ասոր լերան հարաւակողմը խաչ կանգնելով՝ շինեցին և բնակեցան, տեղն այլ Ս. Խաչ անուանելով. բայց լսելով որ իմացուեր է իրենց ով ըլլալը և փնտառուիլը, թողուցին ելան ի Վարագ լեռ. ուր գեանափոր խորշեր շինելով պահուրտեցան, և երկար ժամանակ բնակեցան, և սմանք միշտ հօն մնացին. նոյնպէս և երկու քահանայք այլ, որք ամեն ուրբաթ օր այն քարայրից և խորոց մէջ պատարագ մատուցանելով՝ տեղն այլ յետոյ Սարքար—այրք կոչուեցաւ. այս տեղ՝ միայն հաց և ջուր ճաշակելով ճգնեցան մինչև իրենց երջանիկ մահը: Իսկ միաբան գունդ կուսանացն՝ որոց թիւ՝ աստ անդ ցրուելուն պատճառաւ կէսին հասեր էր, նորէն իրենց խորշերէն դուրս ելան՝ յառաջ երթալու. բայց թէ ինչ ճամբով և ուր և ուր դադրելով՝ ի Վարագայ մինչև ի Վաղարշապատ մայրաքաղաքն, մեր պատմիչն կ'ըսէ. « Անտի՛ զերթալն ի մար-
« տիրոսական տեղիսն՝ յաղագս որոյ մեզ
« փրկութեան ճանապարհ, ուսցիս համառօտ
« յԱզաթանգեղոսէ »: Ազաթանգեղոս կուսանաց ճամբորդութիւնները շի պատմեր. այլ մէկ շունչով կամ գրչով Հոովմէն հասցընէ

« Ի Վաղարշապատ, ի նիստ թագաւորացն
 « Հայոց. այնուհետեւ մտանէին ի հնձանա-
 « յարկս այգեստանւոյն, որ կան շինեալ ի
 « հիւսիսոյ յարեւելից կուսէ. և կերակրէին
 « ընչիւք իւրեանց՝ ի վաճառաց քաղաքին. և
 « ոչ այլ ինչ գոյր թոշակ ընդ նոսա զոր ու-
 « նէին. բայց մի ոմն ի նոցանէ ունէր ա-
 « բուեստ ապակագործութեան, առնել ուրումս
 « ապակեղէնս, և տալ զինս ընդ կերակրոյ՝
 « աւուրն պարենի ոռճիկ » :

Գաղթինք մենք այլ հօս այս Ս. Կուսա-
 նաց երկար ճանապարհազրութենէն, որ թեր-
 եւս ընթերցողին այլ երկար և աւելորդ թուի.
 բայց, ոչ միայն զիտնօրէն հետաքննական
 է դա, այլ և մեր էական խնդրոյն համար
 կարեւոր, ինչուան Գ. դարու վերջերը քրիս-
 տոնէութեան հետքեր յայտնելով ի Հայս,
 իբրեւ վերջին նշոյլք Արշալուսոյ՝ յառաջ
 քան զելս համատարած լուսաւորիչ արեգա-
 կանն :

Ասկէ այլ աւելի՛ զարմանք մի ի զարմանա-
 լիս՝ ցուցընէ Նախախնամութիւնն Աստուծոյ,
 այնքան երկար ճամբաներով՝ յԱւրոպիոյ,
 յԱփրիկէէ (յԱղեքսանդրիոյ) և յայլեւայլ
 աշխարհաց Ասիոյ՝ առաջնորդել բերել յայլա-
 գան այլակրօն ազգաց միջեւ, երբեմն շիտակ

և երբեմն խոտորկտուր ճամբաներով՝ քանի մի տասնեակ պառաւ և օրիորդ կուսանաց, հանդերձ իրենց հոգեւոր պաշտօնէիւք. տեղ տեղ ցրուելով և թողլով անոնցմէ, և զբազմութիւնն՝ առանց հեթանոսաց զգուանաց և հալածանաց մատնելու՝ հասցընել՝ ուր որ սահմաներ էր իրենց, փառաւոր և անմահ յիշատակաց արժանի վկայութեամբ: Պարձեալ, զարմանք մ'այլ, նման սպանողի որդի Պրիգորին՝ առ որդի սպանելոյն բերել յարելն, առ նոյն թագաւորն Հայոց՝ փնտաող կուսանացն՝ զրդամար կայսերն, բերելն ինչուան արքունեաց ազարակին մէջ՝ զազրեցընել: զԱյն, որոյ վրայ՝ իբրեւ

« Ի վերայ միոյ պատուական մարգարտի՝ Խաղացին ցընծալով՝ ամենայն հեթանոսք-Արեւելք, յԱրեւմուտս ընթացեալ հասին, Քարողել յայտնապէս ըզջքնաղ տեսութիւնն:

Լըւան թագաւորք և լըցան խնդութեամբ-Որսալ յանձն առին ըզգաղտնի մեծութիւնն.

Պարզեւել իրերաց խոստանային բանիւք,
Եւ ծածուկ հնարիւք՝ զողանալ ի միմեանց »:

Եթէ սոսկ քաղաքական դէպք մի ըլլար

այս կուսանաց այսպիսի ճամբորդութիւն մի, արժան էր կանգ առնուլ և քննել զարմացմամբ. իսկ երբ այդ զժուարակոխ խորտուրորտ ճամբուն ծայրն՝ կու հասնի ի բարձրութիւնս երկնից և յարքայութիւն Աստուծոյ, շարժեալ այդ կուսանաց արեամբ գնուած անձին համբուրելով իսկ հետեւիլն՝ անոնց արիւնոտած և պատըռտած փափուկ ոտից կընքին։

— Կնքեմք այս տեղ և մենք մեր եկեղեցւոյ Արչալուսոյն պատմութիւնը, եթէ շենք կարող՝ ոչ այն կուսակոխ ճամբաներն և ոչ կոխող զարչապարները պագնելով՝ համբուրել անոնց բիւր անգամ համբուրած և համբուրելով զօրացած՝ Խաչը. և դառնանք քիչ մ'այլ աւելի մօտէն նկատել Հայոց ազգիս հփաշալի քրիստոնէական լուսաւորութեան երրորդ միջնորդը. Հռիփսիմէն։

ՀՌԻՓՍԻՄԷ՛. մեծ խորհուրդ և ամուսն ցամկալի. Ընտրեալ ի յերկրի և դասեալ ընդ ճրեշտակս. Եղեր օրինակ սրբութեամ կուսամաց. Չարդապետութիւն արամց արզարոց։

Յիշելով ինչով որ կնքեցինք մեր վերջին ըսածը, եթէ ոչ անկարելի՝ բայց շատ դժար է պարզաբար պատմել Հռիփսիմեանց նախատակութիւնը, այն առթիւ հետեւեալ Տրդա-

տայ դէպքն և բոլոր ազգին Հայոց, ապա Գրիգորի Ելն ի Վիրապէն և Լուսաւորելն զաշխարհս մեր. մանաւանդ որ՝ արդէն երկարօրէն պատմուած և ծանօթ է մերայոց՝ յԱզաթանդեղոսէ և յայլոց, ի գեղեցիկ և յաշխոյժ ներբողէ Խորենացւոյն իր երիտասարդութեան ատեն զըրած, ի Պատմութեանց և ի ճառից Լուսաւորչի վրայօք. յորոց նշանաւոր են Գրիգորի և Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետաց, յորս միշտ խառնուին յիշատակք Տրդատայ և Հռիփսիմեայ, և ի պէսպէս Շարականացն և Երզոց ի պատիւ երիցս եւս Սըրբոցս՝ զործակցաց Լուսաւորութեանս (Տրդատայ, Գրիգորի և Հռիփսիմեայ), և մանաւանդ ի յետին տեսակէ յիշատակարանաց՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի՝ Անճիկք Հռիփսիմեանց

Ս. Հռիփսիմէ:

կոչուած ըստ թուոյ այրուբենից մերոց տուն տուն գեղեցիկ քաղցրանուագ քերդուածէն . որ որքան արժանի է պատուոյ բարձրաստիճան երգողին և երախտեաց Երգուածին , զեռ փափագել տայ որ մեր այրուբենքն (որ երբեմն բազմաթիւ թուին) այլ աւելի բազմաթիւ ըլլային , որպէս զի և այդ աննման երգն աւելի երկար ըլլալով անուշցընէր զլսելիս , զմայլեցընէր զմիտս և հիացընէր զհոգիս : Արդ , յետ այսպիսի գրչաց և երգչաց՝ պատմութեանս կարգը հետեւցընելու համար՝ ուրիշ յարմարագոյն մէկ մի շեմ կարող գըտնել , բայց զնոյն ինքն Հռիփսիմէ . զայն՝ որ զՊրիգոր հրաւիրէր ելնել . « Զարթիր զուարթուն անուն , ե՛լ » , կանչելով . թող հիմայ այլ նախ մենք կանչենք իրեն , « Արի , ել ի Հընձանէդ , Մուտ ի սենեակն արքունական » . և կանչէ՛ կրածդ և ըրածդ , թողլով այն սեւ սենեկին սաղրանքը : . . Ահաւասիկ նա . ահաւասիկ ամենայաղթն Տրդատայ գերայաղթն Հռիփսիմէ . որ

« Ելանէր ի Սենեկէն՝ որպէս փեսայ յառագաստէ .

Գայր անցանէր առ հընձանաւն , ձայն աւետեաց մատուցանէր .

Ուրախ լերուք , անփորձ կանայք , և ցընձացէք , կոյսք իմաստունք .

Ձի ես հարի ըզպատերագմն, և յազթեցի
ախոյենին:

Անդ՝ արեան հնձան հարեալ, նոր առա-
գաստ զարդարեալ.

Աստ մահու հրաւէր հասեալ, զիս՝ սրոյ և
հրոյ են հրաւիրեալ:

Փո՞ղ հարէք ի Հոովմ՝ քաղաք. տո՛ւք ա-
ւետիս Առաքելոցն.

Նո՞ր հարսանիք են ինձ այսօր. եկա՛յք,
տեսէք զիս հարսնացեալ:

Քո՞ղ արկէք, յօրինեցէք, կարմիր արեամբ
զարդարեցէք.

Յուզարկեցէք զիս յառագաստն, ի յերկնա-
ճեմ հարսնարանն:

Փութացարուք ի Պողոթա. անդ բեւե-
ռեալ Տէրն ի խաչին,

Ձի ըզմեզ ազատեսցէ ի կապանաց մեղաց
մերոց: —

Եկա՛յք և մեք խաչակցեսցուք. ըզփառս ի
վեր առաքեսցուք,

Որ ընտրեաց և ընկալաւ զերանելի սուրբ
Հռիփսիմեանսն ¹ »:

1. Արգոզս հնագոյն երեւի քան զՇնորհալին.
Իսկ սա իր քաղցր ունով քիչ մի փոփոխելով՝
հրապուրէ լսել իր ձայնն այլ ի հետեւեալն:

Յայտնի է ամենուն ընդ Հռիփսիմէի՝ իր դաստիարակն Գայիանէ, զոր Մայր զգաստուքեան կոչեն սլաամիչք և ներբողիչք մեր. յորոց՝ Խորենացին փափուկ կերպով խօսեցընել տայ զսանն առ սանամայրն, երբ յաղթարար դարձաւ յարքունի սենեկէն՝ ի Հընձանն. « Զուարճացի՛ր և ուրախ լեր, Գայիա-
« նէ, մայր որդւոցն լուսոյ... ահա ծաղկե-

Երջանիկ հոգիահարաչ

Կոյսըն մաքուր Սուրբ Հռիփսիմէ,

Լոյս ծաղեցաւ ի Լատինէ՝

Հայոց մեծաց՝ յարեւմտէ:

Կուսական փողըն՝ գոչէր,

Տայր աւետիս Սուրբ Գրիգորի.

Փռւթա՛ւ, ել ի վերապէշ,

Լուսաւորիչ Հայաստանի:

Համակամ ընդ Հռիփսիմէ

Վըղայուհիդ Գայիանէ,

Մեզ լուսատուք յարեւմտէ,

Տանըս Հայոց ի Լատինէ:

Ծովային շուշան ծաղիկ

Բուսեալ ի տանըս Թորգոմի,

Ոսոգեալ արեամբ Սըրբոցըն

Պետրոսի և Պաւղոսի,

« ցար որպէս շուշան, և զանթառամ վարդ
 « իմոյ կուսութեանս՝ ի քո զրկացդ բուսեալ
 « փթթեցեր, ի փառս և ի զարդ Հայաստան
 « աշխարհիս: Արդ, մայր իմ, յուղարկեա՛
 « զիս յառագաստ՝ առ Բանն, ուր հրաւիրե-
 « ցայն. փութա՛, ես ճեպիմ. զի Եզրօրորդին
 « իմ էանց, և ոգի իմ ել ընդ բանի նորա:
 « Երթամ խնդրել զոր սիրեաց անձն իմ...
 « Ընդ հովանեաւ նորա հանգեայց յանստուեր
 « լոյսն: Ե՛լ, տես զկոյս նահատակս. զհան-
 « դէսն կատարեցի, զախօյեանն հարի, զպա-

Ի վայելուչ գեղ պատկերին՝
 Յիմարեցան ազգըն Հային.
 Պետք և իշխանք առ հասարակ
 Եկին ի դուռըն Հընձանին:
 Զձայն աւետեաց մարմնականին՝
 Նսքա տային Հոփսիմէին.
 Այլ այն բանքն ուրախալին՝
 Կուսին ի բօթ համարէին:
 Աւետին քեզ, կին ազատ.
 Եղեր տիկին Հայոց մեծաց,
 Արքայուհի արեւելեաց,
 Տանս Արամայ զըշխոյ փառաց:
 Արի՛, ել ի Հընձանէդ,
 Մաւ ի սենեակ արքայական.
 Հարսն եղեր արեւելեան,
 Եւ թագուհի տանս Թորգոմեան:

« տերազմ վանեցի, ի մարտի տապս պաս-
 « քեալ՝ ծարաւիմ. տենչամ մերձենալ ի հո-
 « դեւոր կենաց ազրիւրն՝ որ ի խաչին վասն
 « իմ ծարաւեալ. . . Ե՛կ, տես զիս՝ մաքուր
 « իմով կուսութեամբս՝ ի խաչին զնովաւ ար-
 « կեալ զիրկս, արիւնաներկ իմով շրթամբքս
 « զաղբիւրն աստուածային ըմպելւոյն յիս
 « ձգելով: — Եւ ձեզ աւետիք, կուսանք ի-
 « մաստունք. ելէք և տեսէք զգշխոյն ձեր
 « զՀռիփսիմէ՝ պսակաւն որով պսակեաց զնա
 « տէրն իւր՝ յաւուր նորա հարսնութեան. . .

Յայնժամ Սըրբոցըն Հռիփսիմեանց՝
 Ի ձայնս ողբոց աղաչանաց
 Աղբիւրս բըղխեալ յորդ արտասուաց,
 Հառաչէին առ տէր Աստուած.

« Փութացի՛ր մեզ յօգնութիւն,
 Տէր ապաւէն և փրկութիւն,
 Մի՛ թողուր զմեզ ի ձեռաց
 Յօտար երկիրս խուժաստանեաց »:
 Ձայն ահեղ հընչեաց յերկնից,
 Բարբառ եղեւ ուրախութեան.
 Մի՛ երկընչիք, իմ սիրելիք,
 Զի ես ընդ ձեզ եմ՝ յաւիտեան:
 Զորացաւ կոյսն ի ձայնէն,
 Դիմեաց ի մարտ պատերազմին.
 Եհար վանեաց զհըսկայ արքայն,
 Կոխեաց զվիշապն անդընդական:

« Թողէք զՀնձանդ . սլացարուք ի թեւս հոգ-
 « ւոյն , մաքուր աղաւնիք և օրիորդք իմոյ
 « հարսանեացս . . . ելէք ընդ առաջ արիւնա-
 « ներկեալ իմոյ Փեսային , զի և դուք ընդ
 « իս փայլիցէք արքունական նորա ծիրանեօքն ,
 « ի փառս և ի զարդ հրեշտակաց և մարդ-
 « կան՝ . . Ուրախ լեր և ցնծա , Հոովմայեց-
 « ւոց եկեղեցի , մայր Հոիփսիմեայ և հարսն
 « անմահ փեսային , հարսն առաքելական , որ
 « աւետարանին թեւք ի քէն սլացան յարեւ-
 « ելս . . Բերկրեա , Այրարատ , աստուածա-

Ելանէր ի զարպասէն

Որպէս փեսայ յառադաստէ .

Առ Հընձանաւն զայր անցանէր ,

Զայն աւետեաց մատուցանէր :

Արի՛ք , ելէք ի Հոսմ քաղաք՝

Տուք աւետիս Առաքելոցն .

Հարսանիք են ինձ այսօր .

Եկայք , տեսէք զիս հարսնացեալ :

Փո՛ղ հարէք , յօրինեցէք ,

Կարմիր արեամբ սլքսակեցէք .

Ի յառադաստ սուրբ հարսանեացն՝

Զիս՝ տօնելով յաւարկեցէք .

Զի անդ երթեալ բարեխօսեմ

Ձեզ տօնողացս և աղաչեմ .

Զձեզ իմ փառացըն կըցորդեմ ,

Եւ հանգըստեանըն հաղորդեմ :

« պարգեւ աւետեօքս . ահա ելանեմ ի քոյդ
 « Գողգոթա , ըմպել զբաժակ շարշարանաց
 « Արարչին՝ իմոյ կուսութեան բաժակաւս ,
 « արբուցանել քեզ ծարաւոյդ՝ զկենարար ա-
 « բեան բաժակ անմահութեան և լուսոյ : Աւ
 « քեզ աւետիք , երկնաւոր նահատակ և քա-
 « րոզ փրկութեան , բաղմափայլ ճառագայթ ,
 « որ ծածկեալիդ ես ի գրի . ահա հասի քեզ
 « ի թիկունս՝ սլացեալ յարեւմտից յարեւելս ,
 « թեթեւընթաց ամպով իմոյ կուսութեանս . . .
 « Ծագեա՛ , Լուսաւորոյ մեծ , ի խորոց ան-
 « դընդոց , քաղցրանուագ լուսովդ զաշխարհ-
 « արձակ ճառագայթալոյս փայլումն աւետա-
 « բանին՝ սրբոց հարցն Թաղէոսի և Բարթո-
 « ղիմէոսի . երկաքանչիւրոցն լուսով փթթեցօ
 « զհիւսիսի . . . իմ և քօ խաղաղութեան համ-
 « բուրիւ՝ հարցն մերոց ողջոյն և խաղաղու-
 « թիւն՝ զայս լցեալ աշխարհս » :

Այս քաղցր հրաւիրանաց չէր կըրնար չլսել
 և ուշանալ հրաւիրեալն Գրիգոր . և ահա ,
 « Ծագեաց ի խորոց անդընդոց արեգակն՝
 « Լուսաւորիչն սուրբ , զջերմն ճառագայթս ա-
 « լետարանին լուսոյ՝ վառեալ բորբոքէր ի
 « պաղս հիւսիսոյ . . . զհարաւ քաղցրուսոյց
 « բանին ծաւալեցուցեալ . . . ծաղկեցուցանէ
 « զՀայաստանս . . . քանզի հոգեւոր հարսա-

« նեացն կատարեալ խորհուրդ և փրկութեան
 « երկանցն հասեալ ժամ, ծնանէր Հոգին
 « Սուրբ յորդիս կուսին՝ ի միում վայրկենի՝
 « զբոլոր տէրութիւնն Պարթեւաց. և ընոյր
 « գիրն, « Երկնեաց Սիովն և ծնաւ ազգ մի
 « ողջոյն » . որպէս յայտնի է և ի շորեքարիւր
 « բիւրուց բանակացն արքունի, որք ծնեալք
 « ի Հոգւոյն զորդեգրութիւնն յԱփրատէս, ի
 « միում ժամու առին զաւետիս, շողացեալ
 « ի վերուստ լուսոյն ծագմամբ : Աս և բռնա-
 «ւորն մոլեգնեալ՝ որ զկոյսն ինքեան առ-
 « թել փափաքէր՝ ի Քրիստոսէ առթեցաւ .
 « և զախտիցն յինքն շիջուցեալ զբոց, ճշմար-
 « տութեանն վառեալ հուրը՝ զրեցաւ յորդիս
 « կուսին . և բանին եղեալ քարոզ՝ ընոյր ա-
 «ւետարանական լուսով զհայրենեացն տէ-
 «րութիւնն : Աւ ոչ միայն այս, այլ և զգանձս
 « աստուածութեանն՝ զծագիկս կուսական
 « մարմնոյն՝ որ սրոյն էր արկեալ տապաստ,
 « ժողովեալ ամփոփէր գանձէր ինքեան մե-
 « ծութիւն յաւիտենական . և զօրութիւն իւրոյ
 « քաջութեանն քրտունս ի վկայարանս Սրբո-
 «ցըն թողոյր յաւիտենական . և բարեաց օրի-
 « նակ զինքն յարդարէր ամենեցուն . առա-
 « քելական հանդիսիւ լուսաւորէր զարեւելս՝
 « Երրորդութեանն լուսով¹ » :

1. Թէ Յունաց և Լատինաց, և թէ արեւե-

Գրիգոր Լուսաւորիչ. Ազգովին Քրիստոնէութիւն Հայոց

ԼԱՍ Համարեցայ այս թուղթ մի տաք սըրտի և գրչի տողերով բացատրել Հոփոսիմեանց նահատակութենէն վերջը Տրդատայ զգաստանալը, անոնց մարմնոց վրայ վկայարաններ շինելը, Հայոց բազմութեանն այլ հաւատալն ի Քրիստոս և մկրտուիլ յԵփրատ գետ՝ Լուսաւորչի առաջնորդութեամբ, քան հետեւակոճով և լեզուով երկարարանել հասարակաց հայութեան ծանօթը: — Անցողարար կ'ու-

լեան ազգաց հին Տօնացուցից և Յայսմաւուրաց մէջ կայ յիշատակն Հոփոսիմեայ և Գայիանեայ, անուանին քիչ մի ծռած կամ փոխած. Ղփախք զՀոփոսիմէ զրեն Այսիխիմա, զԳայիանէ՝ Աղարա: Կուսէի անունն այլ ոչ բնիկ իր անուն համարին, այլ լատին nonna բառի նշանակութեամբ՝ իբր մայր կամ մամ, իսկ բնիկ անունը **Թեոզնոստա**, որ աստուածածանօր նշանակէ յունարէն:

գեմ շմոռանալ վերոյիշեալ նախախնամական
 դարմանալի և հակադէմ դիպուածոց, այն
 համաշխարհական և արքունական շփոթու-
 թեան ատեն, յետ նահատակութեան Հռիփ-
 սիմեանց՝ ցնորեալ Տրդատայ քրոջ Խոսրու-
 վիդիստոյ զգաստ մնալը, և աստուածային
 ազգեցութեամբ խորհուրդ տալը զՊրիգոր վի-
 րապէն հանելու: Ինչ որ անկէ վերջն եղաւ,
 իրրեւ միմի հառազայթիւք լուսաւորութեանն
 Հայոց ի ձեռն Ս. Պրիգորի, գործակցու-
 թեամբ՝ նախ մարմնով բժշկեալ Տրդատայ՝
 ապա և հոգևով, ազգովին մկրտութեամբն.
 առաջին դիպուածոց հաւասար՝ սոքա այլ ծա-
 նօթ են հասարակաց. նոյնպէս և կանգնումն
 Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, և սկիզբն նորոյ
 քահանայապետութեան Պրիգորի ձեռնա-
 դրութեամբ ի քահանայապետէն Աեսարիոյ
 կամ Ասապազովկիոյ եկեղեցւոյն. որոյ ա-
 ռաքելական հիմնադիրն այլ յիշեցինք առաջ,
 որ նոյն մեր Թագէոս Առաքեալն էր, զԹեո-
 փիլոս այն տեղ հաստատելով: Թէ և ոչ շատ
 կարեւոր խնդիր, այլ յիշելի է, որ այդ Թէո-
 փիլոսն՝ առ որ գրեց Առկաս իր աւետարա-
 նը, ոմանք և ոչ անձն կ'ընդունին, այլ ըստ
 յունական նշանակութեան անուանն՝ Աստուա-
 ծասէր, կ'իմանան զբարեպաշտ քրիստոնեայս,

որոց խնդրանօք զրեց Ղուկաս, սակայն աւելի շատք իսկական անձն համարին, բայց չեն գիտեր ով ըլլալը, ինչ ընելը, ինչ վախճան ունենալը, և մեր նախնեաց աւանդութենէն զատ՝ օտարք չեն ճանչնար զնա առաջին քահանայապետ Աեսարիոյ, այլ իբրեւ երկրայական՝ Լուգիևոսը կամ Ղուսնկիանոսը՝ զոր յիշեցի. անկէ վերջը Բ գարու մէջ Թեոփիտոս մի, և յետ երկար միջոց ժամանակի ուրիշներ. որոց յաջորդ էր մեր խնդրած Լուսաւորչի ժամանակ՝ ծանօթ սուրբ և մարգարէաչնորհ հայրապետն Ղեռնիկոս, իբմէ ձեռնադրութիւն ուղեղն մերայոց՝ կամ հին աւանդութենէն էր՝ Թաղէոսի ի Աեսարիա իրեն փոխանորդ թողուն, կամ Հայոց ամենէն մօտ բարձրաստիճան եպիսկոպոսապետ՝ Աեսարիոյն ըլլալն, որ և Փօքր Հայոց մայրաքաղաք էր ի գարուց հետէ, և մասն Հայոց երկրի համարեալ: Այս որ և է սլատճառաւ ըլլայ, յայտնի և ստոյգ է՝ թէ Պրիգորի թէ իր առաջին յաջորդաց այն աթոռէն ձեռնադրուիլն¹:

1. Ոմանք ի նոր եւրոպացի զրոզաց համարին, թէ Ղեռնիկոս շատ ուշ Աեսարիոյ եպիսկոպոսապետ եղած է: (514-25). սակայն այդ բողոք մեր ազգային հիմնական աւանդութեան

Զարմանալին այս է, թէ ի՞նչպէս այն տեն՝ ի սկզբան Ռ դարու, յամի 302, մինչդեռ Հալաժանաց վախն տիրեր էր, երկու ինքնակալաց կամ Սգոստոսից և երկու Աեսարաց Հոսովմէական լայնարձակ տէրութիւնը իրենց մէջ բաժնած՝ բայց իրարու կապուած ըլլալով, Տրդատ այնպիսի մեծազանդէս փառօք և մեծագումար բանակով, իր տէրութեան ամենէն զլխաւոր 16 նախարարօք և իր զօրաց սպարապետով, կառօք և երկվարօք՝ իրրեւ յաղթանակաւ յուզարկեց զՊրիգոր՝ դեռ սոսկական անձն, և նոյնպէս ընդունեցաւ զնա Քաճանայապետ իր աշխարհին։ Յայսմ եւս արգարեւ զարմանալի և Հակագէմ նախախնամութեան զործ կայ, զործեալ իրրեւ ի վերջին ժամու այն ինքնակալութեան, ըստ մարդկային տեսութեան. ժամ մի, յետ որոյ՝ շուտով պիտի փրթէր մեծ ալէկոծութիւն քաղաքական և եկեղեցական, որ և մեծագոյն յեղափոխութիւն պիտի բերէր երկու վարչութեանց մէջ այլ՝ յընդհանուր աշխարհի. և արդէն մրրկաց մրուրքն զիզուած էին տինգերական Հորիզոնի վրայ։ Այս վայրկե-

Հակառակի, և զրեթէ անկարելի է յայսմ մեր պատմչաց սխալին։

Նիս, այս առթիւ մէջ այլ՝ հրաշարի կերպով նախախնամեալ գտաւ Հայաստան. և անգամ մ'այլ իրրեւ Համատարած հեղեղաց միջէն բարձրացուց իր հին տապանակիր և նոր խաչակիր փրկաւէտ զլուսը. զոր, եթէ քաղաքագէտ գրաղեալ աջ շկարենան նշմարել, եկեղեցականք կամ կրօնախնդիրք՝ կըրնան տեսնել յստակ, և պէտք է որ տեսնեն:

Յիշեցինք քիչ առաջ հոսովէական ինքնակալութեան բաժանեալ և միացեալ վիճակը, որոյ պատճառ մ'եղած է անկէ առաջ իրրեւ կէս դարու տանն՝ 30 և աւելի կայսերութեան փափագողաց մրցանքն, շիտթքն, կանգնիլն և կործանիլն. որոց գրաղելով այդ ասորեայ ինքնակալք և անոնցմէ բաղդաւորքն՝ այնքան շէին հոգար քրիստոնէութեան խընդիրը, որ համեմատարար՝ Գեկոսի դառն հալածանքէն ետեւ (որոյ քանի մինահատակները տեսանք), բաւական խաղաղութեամբ վայլէր և աճէր. և երբ անոնցմէ վերջը յաջողեցաւ դադմատացին Գիոկղէս՝ (անունն այլ երկընցընելով ի Գիոկղետիանէս)՝ հասնիլ կայսերութեան, կերպով մի աւելի համարձակութիւն տուաւ քրիստոնէից. մինչեւ՝ ոչ միայն իր պալատան մէջ կային յայտնի քրիստոնեայ պաշտօնեայք, այլ և կինն՝ Պրիսկիա

և դուստրն Վալերիա՝ քրիստոնեայք էին։
 Ինքնակալութիւնն այլ ապահովելու համար՝
 մտածեց և իրեն թագակից՝ բայց իրրեւ եր-
 կրորդ կարգաւ՝ օգնական մի առաւ (զՄաք-
 սիմինոս Հերակլէս)։ Քիչ վերջը աւելի դիւ-
 րաւ կառավարելու համար՝ իրենց մէկ մէկ
 ստորակարգեալ ընկեր այլ ընտրեցին, զանոնք
 կեսար անուանելով, իսկ զիրենք՝ Օգոստոս
 (Augustus)։ Այս կեսարաց մին էր լիւրի-
 կեցի (Խոուաթ) հովիւ մի՝ Գալերիոս, տխմար
 և շար մարդ մի, զոր՝ (ինչպէս վերը յիշե-
 ցինք) երբ յաղթուած ի Պարսից խայտառա-
 կարար դարձաւ առ զլիւսաւոր Օգոստոսն
 Գիոկլետիանոս, սա վաճնտեց իր քովէն,
 մինչեւ որ նա Տրդատայ օգնութեամբ յա-
 ջողեցաւ հեռացընել զՆերսէս թագաւոր Պար-
 սից՝ անոր անյատուկ սահմաններէն, և թո-
 ղուց անոնցմէ Յայնկոյս Տիգրիսի (հարաւ)
 կոչուած հինգ նահանգները՝ մեր թագաւորին
 Տրդատայ։ Այս յաղթութեամբ զոռոզացեալ
 Գալերն սկսաւ՝ առաջ քիչ քիչ՝ յետոյ ստէպ
 զրգուել զԳիոկլետ. ընդդէմ քրիստոնէից,
 որոց մեծ յանցանք և մատնութիւն համարէր
 ստութեամբ՝ Նիկոմիդիոյ մէջ (ուր այն ատեն
 կենար սա) պալատան հրայրեաց ըլլալը՝
 Գիոկլ. ճանչնալով իր Աեսարին շարութիւնը՝

շատ ծանր շարժեցաւ ի սկզբան. յետոյ քիչ
 մի տարիքին կամ աշխատանաց յոգնութե-
 նէն, քիչ մի ինքնակալութեան շփոթութեան
 և իր վտանգուելու վախէն՝ կամայ ակամայ
 զիջաւ այդ խռովարար Խառաթ բանասարկուն
 թելադրութեանց, որոյ հետեւեալք եղաւ իր
 պալատան կրակէն շատ և անհամեմատ ա-
 ւելի աշխարհածանօթ և աշխարհածաւալ հա-
 լածանաց հրդեհէն, սաստիկ և մարդածախ քան
 դառաջինն: Առ այս դառնամք յետոյ աչք
 մի տալ. վասն զի դեռ չէ բռնկած կրակն.
 դեռ երրորդ նոր դարու 301-2 տարիներու
 մէջ եմք, յորս եղաւ Հայաստանեայց առ
 Քրիստոս դարձին հրաշալիքն, և յորում՝ ա-
 հա քիչ մի վերը լսեցինք Տրդատայ դղրդե-
 ցուցիչ և խրոխտարար թափորով խաւրելն
 զՊրիգոր ի Աեսարիա՝ ի ձեռնադրութիւն:
 Պարսից վրայ յաղթութեանն և առաջուց այլ
 Հռովմայեցւոց հետ բարեկամութեան պատ-
 ճառաւ՝ Հայաստան իբրեւ ազատ տէրութիւն
 մի էր. Աեսարքն չէին համարձակէր անոր
 սահմանները կոխել, ինչպէս ինքն այլ ա-
 նոնցը. և որովհետեւ դեռ խաղաղութեան
 (վերջին) ժամանակ էր քրիստոնէից, այդ-
 պէս համարձակ եղաւ Պրիգորի հանդիստպէս
 երթուդարձն, որ թէ և անհաճոյ Աեսարուց՝

այլ պատկառէին ի Տրդատայ՝ իրրեւ ի բարեկամէ մեծի ինքնակալին, որ իրենցմէ առաջ բարեկամ և երախտագէտ էր մեր թագաւորին. և ցուրտ աչօք դիտէին այդ քրիստոնէական յաղթանակը, որ իրենց սնտաի հեթանոսական հեթեթանքը կոխկռտելով կ'երթար դառնար:

Հիմայ, եթէ ընթերցողն փափագի ուրախ գուցէ և քիչ մի հպարտ սրտով տեսնել այս հանդէսը, (որ և եկեղեցւոյ ընդհանուր պանծալի հանդէս մ'է, և կերպով մի յաւիտենական հանդէս, որոհետեւ երկու զլիսաւորքն՝ հանդիսագիրն և հանդիսացեալն՝ այն օրէն ի վեր միշտ ի հանդիօի են, երկուքն այլ տօնելի Սուրբք ըլլալով յեկեղեցիս մեր, մին միակ ստոյգ առաջին Սուրբ թագաւոր քրիստոնեայ և միակ Սուրբ թագաւոր ի Հայս, միւսն՝ առաջին ի ծանօթ քահանայապետութեան Հայոց, որ տեւէ յաջորդութեամբ ահա ճիշդ 1600 տարի է). արդ, զայս հանդէսը տեսնել փափագողն՝ կ'ըսեմ, սա՛նու ժամանակակից և ականատես պատմիչը, զԱգարանգեղոս, որ արքունի դիւանագիր էր, և մեծ պաշտօնեայ խաղաղապետութեան, զուցէ և ուղեկից Գրիգորի. բանայ և կարգայ պատմութեան ձՓԱ զլուխը, համբէ Հայոց մեծա-

մեծ նախարարները՝ իրենց կարգաւ և ա-
 նուամբք աշխարհացն, որոց էին « իշխանք
 « քնտիրք, կուսակալք, կողմնակալք, հազա-
 « րաւորք բիւրաւորք, ի մէջ Հայաստան աշ-
 « խարհի՝ տանն Թորգոմայ. զոր գումարեաց
 « թագաւորն, և առաքեաց զնոսա ի կողմանս
 « Ասպագովկացւոց, ի քաղաքն Աեսարացւոց,
 « զոր ըստ հայերէն լեզուին Մաժակ կոչեն.
 « զի տարեալ զՊրիգորն՝ քահանայապետ կա-
 « ցուցեն իւրեանց աշխարհին: Եւ հանդեր-
 « ձեցան զէտ ունել ճանապարհացն », ա-
 պահովութեան համար: Յանձնարարական
 հրովարտակ մ'այլ զրեց թագաւորն « առ Ղե-
 « շոնդիոս արքեպիսկոպոս Աեսարու, և (առ)
 « ամենայն ուխտ եկեղեցւոյ որ այդր », իւրն-
 զրելով՝ որ « զՊրիգորդ՝ տեսուչ և վարդա-
 « պետ առաջնորդութեան աստուածագնաց
 « ճանապարհացն, հովիւ և բժիշկ կացուս-
 « չիք, որպէս և մեզ յԱստուծոյ հրամայեցաւ » -
 վասն զի Աստուած տեսեամբ պատուիրեց
 Պրիգորի, երբ սա հրաժարէր ի յորդորանաց
 թագաւորին, յանձն առնուլ զձեռնադրու-
 թիւն քահանայապետութեան: Կարդա՛ և
 հետեւեալ զլուինն (ձժԲ), թէ ի՞նչ պատրաս-
 տութեամբ և ընծաներով գնացին, հանելով
 « զՊրիգոր յօսկիապատ կառսն արքունա-

« կանս՝ սպիտակածիզ ջորւոցն . . ի Վաղար-
 « շապատ քաղաքէ . . ի սահմանս Յունաց . և
 « բազում պատիւս կազմութեան չիւրամե-
 « ծարութեան գտանէին ի քաղաքաց քաղա-
 « քաց . և բազում խնդութիւնս և կայտիսս
 « ցնծութեան , խնճոյս ուրախութեան կացու-
 « ցանէին , իբրև լսէին զԱստուծոյ արարեալ
 « զօքանչելիսն . . . Աւ զՍուրբն Վրիգոր պա-
 « տուեալ ըստ արժանի առաքինութեանցն ,
 « ճգնութեանցն վկայօրէն մարտին , կանթե-
 « ղօք և սաղմօսիւք և երգովք հոգեւորօք փա-
 « աւուորէին . . . Աւ եղեալ ժողով բազում ե-
 « պիսկոպոսաց՝ ի քաղաքն Աեսարացւոց , զի
 « ձեռնադրեացեն զՍուրբն Վրիգորիսս , և ա-
 « լանդել ի նա զպատիւ խոնարհուրեան քա-
 « հանայապետութեանն Վրիստոսի , և զբար-
 « ձրութիւն եպիսկոպոսութեան փառաւորու-
 « թեան Աստուծոյ , զպատիւ մեծ , սրբով ա-
 « լետարանաւն եզին ի վերայ զձեռս՝ ժողովք
 « եպիսկոպոսացն սրբոց , և գլխաւորն Ղեւոն-
 « դիսս , զի ապէ նա իշխանութիւն յերկինս
 « և յերկրի , առնուլ զփականս արքայութեանն
 « երկնից » : Յայտ է որ նոյն հանդիսիւ դար-
 « ձան , բայց թուի թէ ոչ ճիշդ նոյն ճամբով-
 « փասն զի Վրիգոր կ'ուզէր այլեւայլ կողմէ և
 « քաղքէ՝ իր ժառանգեալ աշխարհին համար

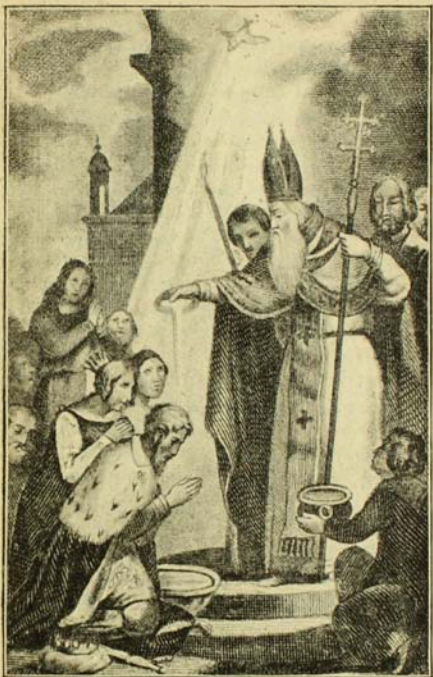
եկեղեցական պաշտօնեաներ բերել, միան-
 գամայն և Սրբոց նշխարներ. և ուստի որ
 կ'անցնէր, « Կուսէին ժողովուրդք ի վերայ
 « ժողովրդոց, տեսանել զսուրբ եպիսկոպոսն
 « Քրիզօրիոս, զի օրհնեսցին ի նմանէ. և
 « ասէին ընդ միմեանս. Եկայք, տեսցուք
 « զսուրբ եպիսկոպոսն Քրիզօրիոս. այս այն
 « այր է, ասէին, որ վասն Քրիստոսի համ-
 « բերեալ, շարշարեալ, վկայ հաւատարիմ
 « գանեալ, զխոստովանողական անուն ժա-
 « ւանգեաց » : Այլ պատուելելու իրրեւ սուրբ,
 այլ զՍուրբս պատուելու համար՝ Լուսաւորիչ
 զէպ ի Սերաստիա ուղղեց զճամբան, և յար-
 մար անձինքներ « հաւանեցուցանէր ընդ իւր
 « զալ, զի վիճակեցուցէ զնոսա ի քահա-
 « նայութիւն՝ յիւրում աշխարհին, և բա-
 « զում զունդս յաճախեալ առնոյր ընդ իւր,
 « և մեծարանօք մեծարեալ յեպիսկոպոսաց
 « աշխարհին և յիշխանաց և ի ժողովրդոց : . .
 « Եւ այսպէս բազում օթեվանօք անցեալ՝
 « առողջութեամբ յաջողութեամբ և հոգելից
 « ուրախութեամբ եկեալ հասանէին ի Հայաս-
 « տան աշխարհ : . . Իրրեւ դարձեալ զայր ի
 « կողմանց Յունաց, բարձեալ բերէր ընդ իւր
 « նշխարս ինչ յսկերացն մեծի մարգարէին
 « երանեալ Մկրտչին Յովնանու, և զՍ. վկայն

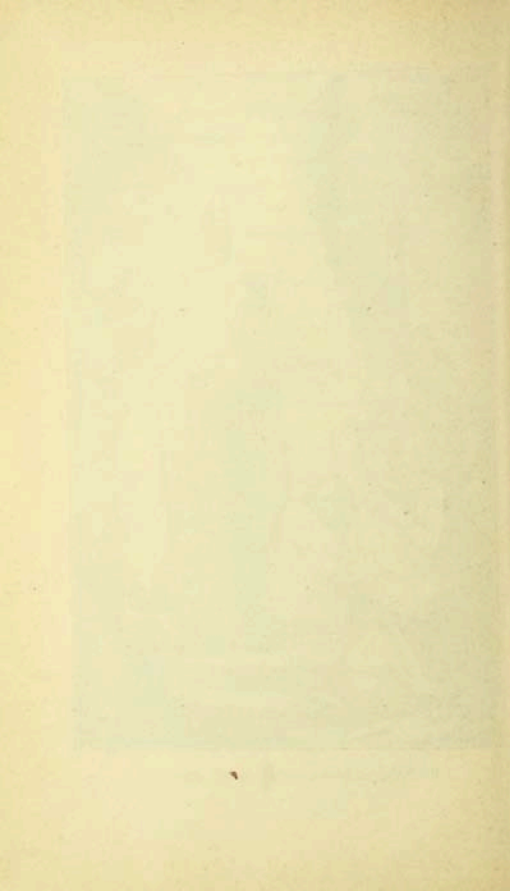
« Գրիստոսի զՍքանագիւնէսն » : Այս Ս . Աթենոգինէս՝ ըստ ոմանց էր քորեպիսկոպոսն փիլաքքոպկայ քաղաքին Սերաստացւոց . սակայն այն ատեն դեռ ողջ էր նա և տարի մի վերջը նահատակեցաւ . Գրիգորի բերածն էր ի Կեսարիա Ս . Ղեւոնդէն առած՝ ի Պոնտոս նահատակուած Երգիւ Ս . Աթենոգինէսն , զոր Ս . Բարսեղ ներբողած է : — Ի մտնելն ի Հայս՝ Ս . Գրիգոր ուղղակի շի գնաց առ Թագաւորն , այլ Տարօնոյ կողմերն եկաւ , որ կապալաշտութեան զլխաւոր կենդրոն մ'էր . աւրեց և կործանեց կոոց բազինները և մէհեանները , և անոնց տեղ դրաւ բերած Սրբոց նշխարներէն , և յետոյ եկեղեցիներ և վանքեր հաստատեց , որք մինչեւ հիմայ ծանօթ և անուանի ուխտատեղիք են . ինչպէս Մշոյ Ս . Կարապետն , Առաքելոց վանքն , և այլն . ուրիշ անցած կողմերում այլ նշան և խաչ դնէր , յետոյ եկեղեցիներ շինելու համար , և 200,000ի շափ մարդ մկրտեց յառաջ քան զհասնիլն առ Տրդատ : Սա՛ լսելով անոր մտտենալը՝ ելաւ արքունեօք , Աշխէն տիկնաւն և Խոսրովիդխտով , իշխանօք և զօրօք , նոր Թափորով մի . եկաւ ի Բագուան , Ալաշկերտի կողմերը , ուր Հայաստանի ամէն կողմէն միլիոնաւոր մարդիկ ժողուեցան : Գրիգոր մա-

տուց առ թագաւորն Ս. Ղեւոնդի թուղթը, յորում սա յետ խնդակցութեան՝ արժանաւոր խրատներ տայ. և ի մասնաւորի խնդրէ՝ որ ինչպէս Հայոց այդ առաջին քաջանայապետն ի Աեսարիոյ քաջանայապետէն ձեռնադրեցաւ՝ նոյնպէս և անոր յաջորդքն ի Աեսարիա ձեռնադրուին:

Մեծ եռանդեամբ երկար օրեր այն կողմերը շրջելով Ս. Պրիգոր՝ երբեմն մինակ իր պաշտօնէիւք, երբեմն թագաւորին հետ, կռատունները և սնտոի պաշտամունքը ջնջել ջանայր. ապա՝ պաշօք և աղօթիւք և խրատներով պատրաստելով դարբունիան և զժողովուրդն, նախ ղթագաւորն և զընտանիան և զօրաց բազմութիւնն՝ իրրեւ 150,000 ոգի մկրտեց յԵփրատ գետ, որոյ ջուրք՝ հրաշքով շրջան առած յետու յառաջ դառնային, և խաչանչան լոյս ծագեց. յետոյ եօթն օրուան մէջ 4,000,000 մարդ «ընդ այր և ընդ կին» մկրտուեցան, ըստ պատմութեան գրոց Ազատանգեղոսի, եթէ թուահամարի մէջ աւելի կամ պակաս չկայ: Եւ զի այն տեղն ուր այս ընդհանրական վերածնութիւնն Հայոց եղաւ, մինչեւ այն տաւնն արդէն հեթանոս Հայոց աշխարհախումբ տօն կատարուէր՝ նոր տարւոյ Ամանորարքեր Նաւասարդի դից անուամբ, Ս.

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ մկրտել զՏրդատ :

Քրիզոր հաստատեց՝ որ նոյն տեղ նոյն օրերում, « Ի յիշատակ մեծի երանելւոյն Յով-
 « հաննու և Ս. վկային Աստուծոյ Աթանա-
 « զինի՝ յայնմ աւուր խմբեացին՝ ի նմին
 « աւանի » : Եւ ինչպէս նոյն տեղ էր Հայոց
 հեթանոսական կրօնից ամենէն հռչակեալ
 պաշտօնարանն կամ մեհեանքն, Յաշտիշատ,
 նոյնպէս հոն հաստատեց նոր քրիստոնէական
 կրօնից գլխաւոր կամ առաջին եկեղեցին եւս .
 « Նախ անդ արար սկիզբն շինելոյ եկեղե-
 « ցեաց, կ'ըսէ Ազաթանգեղոս, և ուղղել սե-
 « զան յանուն Ս. Երրօրդութեան, կազմել
 « աւագան մկրտութեան » : Աւելի բացայայտէ
 Բուզանդ. (Գ. Գ). « Ի մեծն յառաջին, ի
 « մայր եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին
 « Տարօնու » : Ուրիշ տեղ այլ պարզարար
 կոչէ զտեղին՝ « Աթոռ իշխանութեան հայ-
 « բապետացն » Հայոց : Նոյն ինքն և այլք և
 պատմութիւնն ինքն վկայէ, որ այս էր և
 « տեղի ժողովոց Սիւնհոդոսին » (Գ. Գ) այս-
 ինքն ազգային եկեղեցական ժողովոց :

Այսպէս ամեն տեղ՝ ուր հեթանոսական
 նշան կար՝ զայն ջնջելով՝ վրայն Քրիստոսի ամե-
 նայաղթ խաչն կանգնեցաւ . և ինչպէս պատ-
 մեն և ժամանակակիցքն Ազաթանգեղ և Զե-
 նովր և յետագայք, Հայոց երկրի արեւմտեան

կողմէն՝ յԱղկեղեցեաց՝ մինչև ի հարաւային արեւելեան սահմանս Ատրպատականի, շրջելով ջնջէր զհետս հեթանոսականս և հաստատէր զՔրիստոսին. ինչպէս յիշեցինք առաջ այլ իր այցելութիւնն Ս. Հովհաննիսեանց կախած տեղերուն, և քրիստոնէութեան հետք զանելով աւելի զարգացընելլ: Համառօտ ըսելով, Ս. Գրիգոր իր բոլոր քաջանայապետութեան 30 և աւելի տարիները՝ մինչև յառանձնանայն նշնաւորապէս՝ ի լերինս և ի քարայրս, անդադար շրջէր՝ իր ոչ փոքր հովուութեան վիճակին մէջ՝ այս ջանքով, միանգամայն և քարոզելով, բազմացընելով եկեղեցիներ և մատուռներ, անոնց համեմատ նա և պաշտօնեաներ, քաջանայ և եպիսկոպոս. (յորոց մէջ և յիշեալն Զեկոյր) ի Յունաց և յԱսորոց, որք ունէին զթարգմանութիւնս Ս. Գրոց և եկեղեցական պաշտամանց և սրտաբազի գիրքեր. և հայերէն գիր շրջալուծն համար, (որոյ հնարքն և գիւտը՝ Աստուած սրահեր էր անոր վերջին մեծ թոռան, Ս. Սահակայ) ջանաց ամեն կողմ ամեն մարդաշատ քաղքի և աւանի մէջ՝ այն երկու լեզուաց զպրոց և ուսմունք հաստատել. և ուր որ իմանար թէ կայ գիտնական և երանգուն եկեղեցական՝ քաջանայ կամ կրօնաւոր, եթէ կարելի էր

տեղէն շարժել, կ'որսար բերէր, պաշտոնեայ և ուսուցիչ կարգէր, ցրուէր իր վիճակին մէջ, որոյ ընդարձակ սահմանները յիշեցինք Հայոց թագաւորութեան սահմաններն յիշած ատեննիս: Քայց Քրիցորի Ա. սաւորութեան սահմաններն աւելի ընդարձակք էին. հիւսիսէն՝ անցաւ ի Վրաստան մինչեւ ի Աովկաս. արեւելքէն յԱղուանս, և երկուքին միջեւ ի հիւսիս արեւելից՝ այլեւայլ կովկասային և կարգրիական բարբարոս ազգաց, ինչպէս Ափինք, ձիզըք, Հոնք, Մազդուիք, և այլն. ասոնց երիտասարդ եռանդուն Հովիւ մի տուաւ, իր անուանակիր թոռնիկը, որդի անդրանկան՝ Ս. Վրթանիսի, Ս. Քրիզորիսը, որ և անվախ քարոզութեամբ նաշատակեցաւ (իբր յամի 348) անհաւան բարբարոսներէն. բայց իր քարոզութեան կեցրոնն՝ եղաւ Աղուանից կաթողիկոսութեան ակնուոր, որ և շարունակ յաջորդութեամբ տեւեց մինչեւ մեր օրերը: Նախախնամական շնորհք մ'այլ եղաւ Տրդատայ երկարակեցութիւնն, և մանաւանդ քաջաշաւատութիւնն, ջանքն և զօրութիւնն (ինչպէս յիշեցինք սառջ), որ յամենայնի աջակից և երբեմն և առաջնորդ եղաւ Քրիցորի ի Աւսաւորութիւն աշխարհին. և լուսոյ դիմամարտ խաւարատէրները

վանեց նուաճեց ջախջախեց յաջողութեամբ, այլ և ոչ սակաւ աշխատութեամբ և պատե-
րազմաց արկածներով, թէ իր տէրութեան
մէջ անհաւան քրմաց և անոնց ոյժ տուողաց
դէմ, թէ իր վրայ անոնց խորհրդակիցներէն
գրգռուած հիւսիսէն և արեւելքէն՝ ապա և
յարեւմտից (զոր պիտի յիշենք յետոյ) հրոս
տուողներու դէմ, երբեմն նա և իր կենաց
վտանգաւ. և հարկ է խոստովանիլ՝ որ Պրի-
գոր խաչով, Տրդատ թըրով աջակցեցան հաս-
տատելու և բարձրացընելու Հայոց քրիստո-
նէութիւնը, մինչդեռ ընդհանուր քրիստո-
նէութիւնն, տազնապի մէջ էր գոնէ, 10 կամ
15 տարի. և ինչ տարիներ:

Այս ժամանակին Հայոց յատուկ աննման
վիճակը լաւ ճանչնալու համար՝ պէտք է յաջ
ու ձախ նայիլ հասարակաց վիճակն այլ տես-
նելու: Աջ կ'ըսեմ՝ մերոցս նկատմամբ, զոր
լաւ ստորագրէ Ազաթանգ. իր պատմութեան
վերջին (ձԻ—ձԻՊ) գլուխներում. մանաւանդ
այս նշանական կնքիչ խօսքերով. « Յայնմ
« ժամանակի՝ երանելի ցանկալի և անպայ-
« ման սքանչելի լինէր երկիրս Հայոց. որպէս
« Մովսէս յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց հե-
« բրայականին, ամենայն մարգարէական դա-
« սուն, և կամ իրրել յառաջագէմն Պօղոս,

« բովանդակ առաքելական գնդաւն հանդերձ
 « աշխարհակեցոյց աւետարանաւ Քրիստոս-
 « սի, սոյնպէս և սա (Պրիգոր) եկեալ հա-
 « սեալ երեւեալ՝ հայրաբարբառ հայերենա-
 « խօս գտաւ » : (Ուրեմն, թէ և հայ գիր չկայր,
 կամ եղածն մեզի անծանօթ է, և թէ և յոյն
 և ասորի վարպետներ բերաւ, այլ հայերէն
 թարգմանել լսել և խօսել տայր) : ... « Եւ
 « բազմացոյց կացոյց տեսուչս եպիսկոպոսս
 « յամենայն գաւառս Հայոց իշխանութեանն
 « իւրոյ . և որ եպիսկոպոսացն յաշտիճան ձեռ-
 « նագրեցան ի նմանէ, աւելի քան զչորերհա-
 « ռիսը եպիսկոպոս, որք կացին տեսուչս տե-
 « ղեաց տեղեաց . իսկ զկարգս երիցանց և
 « կամ սարկաւաղաց (և դպրաց) և որ այլ եւս
 « ի պաշտօն Տեառն կացին, անքիւք էին ի
 « բազմութենէ » : Վասն զի և աշխարհս Հայոց
 շատ բազմամարդ էր այն ատեն . որոյ նշմար
 մի կըրնանք ունենալ՝ Զենովբայ Տարօնոյ կող-
 մի քրմաց կալուածոց տեղերուն հարիւրաւոր
 տուներու և զինակրաց թիւերը համբելով :

Պատմիչս զՄովսէս յիշելով կըրնար յիշել
 անոր գործելու ատեն յԵգիպտոս՝ նա և
 զՔեսեմ երկիրը, ուր Հերրայեցիքն ի հան-
 գըստեան և պայծառութեան մէջ վայլէին,
 մինչ այն երկրին շորս զին՝ մթան, վախի

և պէտպէս Հարուածոց ներքեւ սարսափած
 տարակուսած կիսամազ կ'ապրէր: Ի՞նչ որտա-
 ունչ հակակերպ տեսարան. մինչ եկեղեցւոյ
 վրայ վերջին և Հոօրագոյն փոթորիկն փրթի,
 և երկրիս երից մասանց քաջանայապետքն՝
 (Մարկեղոս ի Հսովմ, Պետրոս յԱղեքսան-
 դրիս, Կիւրեղ յԱնտիոք), զոհեն զանձինս
 առ Քրիստոս, ի Հայս՝ նոր քաջանայապետու-
 թիւն կանգնեալ կայ խաղաղ՝ ընդ պաշտպա-
 նութեամբ Տրդատայ. և քաջանայապետն
 Պրիգոր գիտէ զանոնք. յիշէ և իր թափած
 արիւնն և քրտինքը, և զոհանայ զԱստուծոյ,
 որոյ շնորհօք, ըստ գեղեցիկ խորհրդածու-
 թեան Լաստիվերոցոյն (զլ. Փէ) « Երանելի
 « այրն Աստուծոյ՝ մեծն Պրիգորիոս, իջեալ
 « ի խորութիւն վիրապին՝ զհնգետասան ամ
 « փորձեաց, և ի վերայ Առաքելական արու-
 « սոյն՝ եղ զարուս իշր »:

Խորտումն Հայոց որ ընդ իշխանութեամբ
Հռովմայեցւոց : Քաղաքաւարութիւն սոցա
եւ Տրդատայ :

ՊԱՌՆԱՆՔ հիմայ գիտել պահ մի՛ մեր
երկրին շորս բոլորը, տեսնել ի՞նչ վիճակի մէջ
է աշխարհ. քրիստոնէութիւնն և քրիստոսա-
մարտութիւնն : Յիշեցինք հասկտական տէ-
րութեան քառիշխանութիւնը, Վալերիոսի
անդադար նկրտիւն և գրդելն զՎիտղիեստիա-
նոս, մանաւանդ յես Նիկոմիդիոյ պալատան
կրակին, որոյ փոխանակ վրէժխնդրութեամբ՝
նոյն պալատան գիմաց քաղքին մեծ եկեղեցին
Երկու բիւր քրիստոնէիւք այրել տուաւ. զորս
տարուէ տարի իբրեւ վկայս Քրիստոսի՝ տօնէ
մեր եկեղեցիս : Ասոր վրայ լսելով մեր ազգին
մեծ գիպուածը, սկսաւ դարձեալ գրդել խթել
զՎիտղիեստ. թէ, Հայք ապստամբեր են և վը-
տանդ է տէրութեանդ : Կարծեն ոմանք յի-
րաւի, թէ ոչ այս՝ այլ Պ Հայոց կողմերը
քրիստոնէից շարժում մի եղած ըլլայ. զի և

(Հարկ է գիտնալ), որ թէ՛ այդ նահանգիդ մէջ թէ՛ բոլոր Փոքր Ասիոյ՝ զրեթէ բնակչաց կէսն քրիստոնեայք էին, նախայիշեալ երկաշրամեայ խաղաղութեան ատեն բազմացեալ: Անցողարար յիշենք նա և այս վերջի ըսածիս պատշաճ դէպք մի՛ այսպիսի քրիստոնէից և ոչ քրիստոնէից հակառակութեան, և նահատակութեան շատերու, որոց Վկայարանութիւնն շատ հետաքննական՝ կարծեմ անձանօթ է Լատինաց, թէ և մեր մեծ Վկայասէր կաթողիկոսն ի յունարենէ թարգմաներ է զայն:

Մելիտինոյ սահմանները Նփրատայ եզերքը Լաքսաւե անուամբ քաղաք մի յիշուի, ուր և կարծուի քրիստոնէից շարժումն. Գիոկղետիանոս իր հաւատարիմ պաշտօնէից մէկը կու խաւրէ անոնց դէմ, Լաւրենտ անուամբ, առանց գիտնալու թէ սա քրիստոնեայ է-զօրականք զարմանան Վաւրենտի անանալուն քրիստոնէից վրայ յարձակելու. կ'իմանան իր քրիստոնէութիւնը, և իր յորդորանօք՝ տեղէ տեղ՝ մանաւանդ լեռնոտ կողմեր փոխադրուին, երբեմն պատերազմելով 2000 հոգի ջարդեն ի հեթանոսաց, (որոց առաջնորդ խաւրուի Ազրիպպաս ոմն, երբ կ'իմացուի Վաւրենտի քրիստոնէութիւնն). երբեմն այլ 5 կամ 600 հոգի. բայց յետոյ չեն ուզեր

կուռիլ, և նման Այրարատեան վկայից 9 կամ 10000 անձինք մարտիրոսանան. Լաւրենտի այլ յայանութիւն կ'ըլլայ յԱտուծոյ, թէ, « կատարելոց են ի կողմանս Հայոց » : Ի պատմութեանն կ'ըսուի, թէ փախչէին « մինչեւ ի սահմանս Հայոց՝ ի Մելտինի քաղաք մեծ » : Յետ այլեւայլ դիպաց՝ Ազրիպպաս այլ հաւատայ ի Քրիստոս և նահատակուի ի Գովնասայ, զոր իրեն տեղ խաւրեր էր կայսրն. իսկ զԼաւրենտ՝ կապած զրկեն ի Հռովմ, ուր նահատակուի : Այս մանրամասն Վկայարանութիւնը, յորում շատ աշխարհագրական հետաքննելի տեղեաց անուանք կան, զրեր է ականատես և գործակից մէկն, Զենովք անուամբ, որ Գովնասայ բանակին մէջ է եղեր, և ինքն զլիսատեր է զԱզրիպպաս. բայց յետոյ ինքն այլ հաւատացեր է ի Քրիստոս, և իր պատմածներուն հաւասարեր է նահատակութեամբ : Գրեթէ անտարակոյս է այս գունդագունդ գորական վկայից մէջ շատ կամ քիչ Հայոց գտուիլն :

Ժամանակիս կայսերաց պատմութեան հին և նոր՝ զբողք՝ յիշեն՝ առանց դիպուածոյ պարագաները զիսնալու, որ այս ատեն խլրտում

1. Ի նոր զբողս յիշեմք զՅելէր և զՄէհէր :

մի եղած է, ըստ ոմանց՝ ի սահմանս Հայոց,
 և ըստ այլոց՝ ի Մելիտինէ՝¹ . որոյ հետ խառ-
 նուելով ի Մեծ Հայս եղած անակնկալ կրօ-
 նական յեղափոխութիւնն, անդադար փշմամբ
 Գալերիսսի՝ կամաց կամաց բորբոքի Գիո-

1. Յիշեալ և յիշելի նահատակաց ոմանց
 Վկայաբանութեանց մէջ՝ զոր հին հարք մեր
 թարգմաներ և կարգեր են ի Ճառքնափրս, զը-
 տուին յիշատակք այս խլըբուման Հայոց. ինչ-
 պէս ի Վկայար. Ս. Եւզենիսսի, Վաղերիսսի,
 և այլն. « Համբաւ եհաս ի լսելիս թագաւո-
 « րացն՝ ի գատաւորաց Արեւելից քաղաքացն,
 « զրեալ ամբաստանութեան նամակ, եթէ, Ասպ-
 « պազովկիս և ամենայն կողմանք Հայոց Մե-
 « ժաց՝ հակառակ կացին հրամանաց ձերոց.
 « զխորհրդական տօնս աստուածոցն ոչ կատա-
 « րեն, և ոչ ի նուիրական զոհից նոցա ճաշա-
 « կելով: Երբեւ լուան զայս թագաւորքն՝ վաղ-
 « վաղակի փոխեցին զիշխանս գաւառացն այ-
 « նոցիկ՝ մեծաւ ցամամբ զայրացեալ նոցա.
 « վատչուերս և անպիտանս զնոսս համարելով.
 « և առաքեցին փոխանակ նոցա արս երկուս
 « հեղենացիս աղգաւ և կրօնիւք. անուն միւսմն
 « Իլիսիաս և երկրորդին Ագրիկողայոս, վայ-
 « րենամիտս և գաղանաբարուս և խորագէտս
 « և հանճարեղս: . . . Եկին այնուհետեւ (մատ-
 « նիչք) ի քաղաքն Սասաղացւոց՝ ուր նստէր

կլետիանոս . և մինչ Տրդատ և Գրիգոր քրիստոնէութիւնը հաստատելու հնարք ճարէին, կայսերք ի Նիկովիդիա (ուր այն ատեն հանդիպեցաւ և Կոստանդիանոս կեսար), մտածէին հնարք՝ մտրելու կամ նուաճելու զքրիստո-

« զուքսն Լիւսիաս, և պատմեցին վասն երա-
 « նելւոյն Վաղերիոսի և Կանդիտոսի և Ակիւ-
 « Ղասայ և Եւզինիոսի, որ էր ի քաղաքէն Տրա-
 « պիզոնտացոց . այլ և բազումք ի քրիստո-
 « նէից՝ վասն արծաթսիրութեան ախտին՝ նմա-
 « նեալք Յուդայի, զնացեալ ի քաղաքն Սատա-
 « Ղացոց, հանդիպէին զինուորացն Կոմենտա-
 « րիոսին (Commendator) որ էր զորազուս
 « զասու » : Ասոր նման կ'ըսէ և Ս . Եւստուատիոս-
 « սեանց վկայագիրն . « Ի սոյն իսկ ի ժամանակի
 « համբաւ իմն հասանէր ի լսելիս անօրէն իշ-
 « խանին, իբրու թէ ամենայն աշխարհն Հայաս-
 « տանեայց և Կապպադովկիա՝ ընդդիմամարտ
 « եղեն թագաւորական հրամանին, և միաբա-
 « նութեամբ յապստամբոռքիւն իմն թեւակո-
 « խեն, և զկնի զնալով քրիստոնէական հաւա-
 « տոցն՝ անփոփոխ ունելով զմիտս իւրեանց ի
 « Յիսուս ոմն, զոր և Աստուած քարոզեն : Զայ-
 « սոսիկ լուեալ կայսրն Գրիգորեանոս՝ խոս-
 « վեցաւ ի սրտի իւրում . և սրտմտեալ ցաս-
 « մամբ մեծաւ՝ վարանէր հեծութեամբ առ-
 « լցեալ . և նոյնժամայն հրամայէր զամենայն

նէութիւն, և իրենց քաջագործութեանց յաղթական հանդէս կատարէին իրենց այրած արքունեաց վրայ (յամառն, 302), և ապա աւելի մեծահանդէս ի Հաովմ, ի յիշատակ քսանամեայ ինքնակալութեան Պիոկղեաթիանոսի՝ իր անթողակից Մարսիմինոս օգոստոսի

« մեծամեծս իւր առ ինքն կոչել, հանդերձ ի-
 « մասսանօքն Հելլենացւոց, և զերիս աւուրս
 « յառաւօտէ մինչեւ ցերեկոյ՝ հանդերձ իմաստ-
 « նօքն Հելլենացւոց՝ ի խորհուրդս մտեալ՝
 « հաստատաէին ի միաս իւրեանց, փոխադրել
 « զկողմնակալսն զայնոսիկ՝ որք կարգեալ էին
 « ի վերայ երկաքանչիւրոց ազգացն այնոցիկ,
 « վատչուէրս և անարիս զնոսա կարգաւով, և
 « փոխանակ նոցա տաաքեաց երկուս՝ որք ե-
 « կեալ էին ի Հելլենացւոց զաւառէն, յոյժ
 « իմաստունք և վարժք և կիրթք ամենայն հոն-
 « տորական և փիլիսոփայական հանճարոյն, և
 « խոհեմք խորագիտութեամբ քան զամենայն
 « սինկղիսոսացն, որ մին ի նոցանէ Ալուսիաս
 « Եանաչիւր, որ զամենայն **Չեմենտացւոց** զա-
 «ւառին սենէր զքսական իշխանութիւնն, և
 « երկրորդն որ կոչէր Ազրիկոզայոս, որոյ զա-
 « մենայն աշխարհաց զչատաւորական իշխա-
 « նութիւնն ընձեռնեալ էր, և զգինուորութիւն
 « ամենայն զնդիցն որ ի մէջերկրայսն և ի մեր-
 « ձակայ զաւառսն բնակեալ էին » :

Հետ (20 նոյեմբ. 303), շատուածական ա-
 նուններ առնելով վրանին, Արամազդ և Հե-
 րակլէս, (մինչ Տրդատ նորակնունք՝ խոնար-
 Հարար կ'ազէր Յովնաննէս կոչուիլ, և այն
 Քրիստոսի Հեղ սննդակցին նուիրէր հաշակա-
 ւոր Քաղրեւանդայ տաճարը, որ ուրիշէ մի
 ընդարձակուած՝ մինչեւ Հիմայ կանգուն՝ քա-
 րողէ իր գործը). իսկ Գիոկղեօտիանոսեանց
 յաղթանակն ուր Ֆնայ: Անոր շքոտած շու-
 քով շլացած՝ և Մաքսիմիանոսի թելադրու-
 թեամբք զրգուած՝ երբ դարձաւ ի Նիկո-
 միդիա. ի սկիզբն 303 տարւոյ (23 փերբ.)
 որ օր՝ ըստ իրենց սնտի պաշտամանց, տօն
 էր Սաննանաց (Terminalia), հրատարա-
 կեց զՀալածանա քրիստոնէից. շատ յարմար
 (ըստ ոչ կամաց նոցա) մեր հայրենեաց սահ-
 մանակցութեան վրայ հանդիպածին. որոյ
 շշուկն երթալով զօրանար. և նոյն իսկ օգոս-
 տափառ հանդիսից ատեն՝ հասաւ անոնց լուր,
 եթէ « Ամենայն աշխարհն Հայոց և Կապպա-
 « դովկիա ընդդէմ անօրէն հրամանաց գոր-
 « ծեն ¹ » :

1. Omnis Armeniorum regio et Cappado-
 cum facit præter improbum eorum decretum.
 — Սուրբոս ի վարս Ս. Հիերոնեայ, 7 նոյեմբ 303.
 Hunziker von Bern. 273:

Փութացան կասկածոտ կայսերքն զինուորական զօրութեամբ երկու սահմանակալ խաւրել այն կողմերը. մէկն՝ յանուն Հայոց երկրի, միւսն Ասպպաղոփկիոյ: Առաջինն էր շարանունն Լիւսիաս¹, ի սահմանակալ քաղաքն Հայոց Սատաղ, որ շատ և հռչակաւոր Սուրբեր նահատակած է, յորոց զամանս յիշենք յետոյ. երկրորդն՝ Ագրիկոդայոս ի Սեբաստիա: Հալածչաց կասկածն կայծակի սէս սկսաւ արծարծիլ. և երբ մէկ ազնուական քրիստոնեայ մի հօն ի Նիկոմիդիա՝ զովելի հաւատաքով՝ այլ ոչ խոհեմութեամբ յանդրդնեցաւ հրապարակի մէջ պատուել հալածանաց հրովարտակն, որոյ համար և նահատակեցաւ, առաջ թմրածն և կակուղ Գիոկղ. հետզհետէ մի քան զմի սաստիկ հրովարտակներ հրատարակեց, որոց չորրորդն ի սկիզբն 304 տարւոյ, որ զօրաւոր համարուի քան զամենայն հրամանս հալածանաց, ամենէն ընդարձակ և ամենէն շատ արիւն թափող Ս. վկայից. որով Գիոկղեաի անունն այլ քան զամենայն հալածչաց ատելի և անիծելի եղաւ այս

1. Իբր 20 տարի առաջ յիշուի Լիւսիաս զատաւոր կողմնակալ կամ (praeses) Լիւկիա նահանգի ուր նահատակեց զՍ. Աստերիոս:

Թերեւս նուազ կ'ըլլար, եթէ կանխէր նա՝ և
 ինչպէս խօստացիր էր՝ իր քսանամեկին լրա-
 ցած ատեն հրաժարէր յինքնակալութենէն.
 բայց տարիէ մ'աւելի տնտնալով, մտքով և
 մարմնով այլ տկարանալով, իր իշխանակցացն՝
 մանաւանդ Պալերիոսի դաւաճանութենէն
 վախնալով, վերջապէս թողուց թագը (305
 մայիս 1). և փութացաւ դառնալ իր հայրե-
 նիքը՝ ի Սալոն քաղաք Քաղմատիոյ, իր պա-
 պական պարտիզին մէջ բանջարներ մշակելու,
 ուր որ և մեռաւ (313). անշուշտ Աոստան-
 դիանոսի քրիստոնէութեան ազատութեան
 հրովարտակն՝ իր շորս հրովարտակաց դէմ,
 կայծակ մ'եղաւ սրտին. որ եթէ իր առաջին
 զգոյշ և շափաւոր կերպով վարուէր, փոխա-
 նակ իր ջախջախիչ քան աջակից ընկերներ
 աւելցընելու, գուցէ (մարդկօրէն մտածմամբ)
 ինքն ըլլար Աոստանդիանոսի գործը կատա-
 րող և փառքը ժառանգողն: — Իր այդպէս
 անազան հրաժարիլն յաշխարհավար գործոց,
 համարձակ ասպարէզ բացաւ Պալերիոսի,
 որ օրէ օր սպասէր, և անուանեց զինքն ա-
 նոր տեղ ինքնակալ օգոստոս. իրեն արժա-
 նաւոր փոխանորդ կեսար մ'այլ կանգնեց, իր
 քեռորդին՝ Մարսիմիկոս, Daza անուանեալ,
 որ տառադարձութեամբ այլ յարմար է Քա-

ժան կոչուելու՝ ըստ մեզ, զոր և զործովքն
 Հաստատեց. արուեստիւ ինքն այլ քեռւոյն
 պէս տաւարարած ըլլալով, և քան զայն ան-
 միտ, անտիրտ, և սոսկ փառասէր. որ և ա-
 ռանց սպասելու ժամանակի և կարգի, բաց-
 արձակ իշխանութեամբ վարուէր, անուան
 վրան այլ աւելցընելով Jovius, արամագրա-
 կան, շախագանց մակդիրը (որ ըստ մեր լեզուի
 յարմարի իր բնիկ արուեստին Հովիւ): Իսկ
 երբ քեռին (Պալերիոս) վերցուեցաւ յասպա-
 րիզէն և ի կենաց (1 մայիս, 311), այնու-
 Հետեւ առանց ինչ ակնածութեան Հռչակեց
 զինքն ինքնակալ, և իրեն վիճակած երկրի
 կողմանց վրայ աւելցուց յափշտակութեամբ՝
 և զՓոքր Ասիա, ուր յետոյ տեսնենք իր ար-
 ժանաւոր թագն ընդունիլը՝ Տրդատայ արդա-
 բակչիս և կորովի թաթով:

Անտարակոյս է՝ որ սա լսելով և տեսնելով
 Հռովմայեցւոց տէրութեան խառնակութիւնը
 և խայտառակութիւնը, մանաւանդ յետ հրա-
 ժարման իր Հին երախտաւոր և երախտա-
 պարտ բարեկամին՝ Վիսկղի, ինքնին լուծուած
 Համարէր անոնց Հեա զործակցութիւնը, և
 երջանիկ՝ իր աշխարհը, որ ճիշդ յարմար
 ժամանակին մազապուրծ եղաւ և Հաստա-
 տուեցաւ ի նոր կրօնս և ի նոր կեանս: Արդա-

րեւ առանց մեծ սրտառութեան և սրամտութեան չէր կրնար նայիլ Տրդատ զէպ յարեմուտս իր երկրին, ուր՝ այդպիսի ինքնակոչ ինքնակալ մի և իրեն համամիտ համատիպ գտած Միկիանոսն (Միկիանոս, որոյ երբեմն օգներ էր ինքն Տրդատ և ի կենաց վտանգէ ազատեր), անգութ և անօրէն նեղէին մաշէին զքրիստոնեայս. բայց իր շափաւորութիւնն, և յարեւելից՝ ի Պարսից, և ի Հիւսիսոյ՝ ի Աովկասեանց յարձակման կասկածք՝ ստիպէին զինքն զգուշութեամբ վարուիլ, իր ատրութեան որոշեալ սահմանաց վրայ հսկել, այլ կոխելով անդին շանցնիլ, որ շփտանգէ իր աշխարհին քաղաքական և կրօնական խաղաղութիւնը, որ էր պատու շնորհացն Աստուծոյ և իր քաջութեան և խոհեմութեան: Այն զգուշութիւնը նկատելով և կետարքն և իրենց կուսակալք՝ Ախսիասք և Ազրիկողայոսք, իրենք այլ չէին համարձակեր կոխել Տրդատոյ սահմանները, եթէ և կերպով մի ապստամբ համարէին զնա իրենց տիեզերական իշխանութենէն, և մերժող իրենց հրատարակած հրովարտականերուն: Վերոյիշեալ սրբազիր հեղինակն յայտնապէս կրկնէ առաջի քսածը՝

1. Tota Magna Armenia et Cappadocia illorum edicta repugnarunt. — Սուրբոս:

թէ, « Բովանդակ Մեծ Հայք և Կասպագաղով-
կիա՝ մերժեցին անոնց հրովարտակը » կամ
ընդդիմացան: Իբրեւ երկու հզօր գազանք դէմ
առ դէմ դիտելով՝ մրմռային երկար ատեն,
Թագաւորն Հայոց և Կեսարքն Հռոմոց. մին-
չեւ որ յանկարծ ասոնց կողմէն եղաւ յար-
ձակողն, մերոնց կողմանէ՝ հալածողին հա-
լածողն, ինչպէս տեսնենք քիչ յետոյ:

Թ.Բ.

Նամատակը ի Փոքր Հայս:

Է՛ԱՐԺԷ հիմայ մեզ այլ ժամ մի թողով
մեր խաղաղացեալ բնաշխարհը, դառնալնայիլ
անոր խռովեալ և ծփեալ շուրջը՝ հալածանաց
հովերէն, և սուրբ վկայից անպարտ արեամբ
ներկեալ. յորոց անտարակոյս է որ ոչ սա-
կաւք և ազգաւ Հայ էին, մանաւանդ մեր-
ձաւորքն կամ սահմանակիցք Փոքր և Մեծ
Հայոց: — Յիշեցինք որ անոնց սահմանա-
կալ կամ միջասահման նշանաւոր և ամուր
քաղաք մ'էր Սատաղ, Բարձր Հայոց և Ե-

փրատայ արեւմտակողմն, ուր և արքունի նա-
 նապարհաց անցք և կայանք ըլլալով՝ Հռով-
 մայեցիք ամրացուցեր էին զայն, և իրենց
 իշխանութեան ներքեւ էր, որպէս երբեմն մեր
 աշխարհակալ Արշակունեաց. որք և ի Յու-
 նաստանէ կողոպտած շաստուածոց արձան-
 ներէն՝ այս տեղ այլ կանգնած էին՝ որպէս
 ի մերձաւոր բնիկ Եկեղեցաց գաւառին. և հօն՝
 մեր օրերում գանուեցաւ հողի տակ՝ Անահ-
 տայ կամ Արտեմեայ պղնձէ անդրոյ մի զուխ
 և ձեռք, յունական արուեստիւ սքանչելի նըր-
 բութեամբ, որ հիմայ Լոնտոնի թանգարանին
 զարմանաշարժ զարդ և գանձ են. և գիտէ-
 թէ Տրդատայ աջն և Լուսաւորչի խաչն ջար-
 դած ըլլայ այն բնականի կրկին մեծութեամբ
 դիցուհին, որոյ կոտորքն հազարաւոր ան-
 գղիական սկււովք գնուեցան: Արդ, այս հա-
 յասահման քաղքէն ընծայուեցան հալածա-
 նաց կրկին սաստկութեան ժամանակ (307ին),
 Եօթն եղբարք, հաւանօրէն ընկերք՝ հայրենի
 հողէն և ոչ մի մօր ծոցէ. որոց ոմանց ա-
 նուանքն հնչեն իսկ հայերէն, ինչպէս Փառ-
 նակ, և զլխաւորն՝ զոր Յոյնք Օթընտիօզ գրեն
 նոյնպէս և Լատինք, հայ տկանջն Հրաւտ լսէ,
 մէկն այլ Էրոյէ գրուած՝ Արայի կամ Հօրոյ
 անունները յիշեցընէ. միւսքն օտարաձայնք՝

Փիրսիկն, Փիրսնա, Կիրակոս, Լսեցիկնու, եօթն
այլ զինուորեայք հասփակական զընդից մէջ,
Ժամանակն և կայսրն՝ քիչ մի այլայլեն Յու-
նաց և Լատինաց Յայսմաւորք, մերինն լռէ,
Ըստ սմանց՝ զեռ Գիտկղեօր հրամարելէն ա-
սաջ, բայց աւելի սասոյց՝ վերոյնչանակեալ
տարին եղած է սասնց զլիսաւոր գործն՝ ստար
երկրի մէջ, յարեւելակողմն Եւրոպիոյ, ուր՝
ի հիւսիսոյ՝ Սուսաստանի կողմերէն արշաւեր
էին բարբարոսք (Սկիթացիք կամ Սկլուք),
և մեր պատմչաց՝ Տրդատայ և Հաշէի վրայ
պատմածին նման՝ բարբարոսաց թագաւորն
ուզեր է կայսեր հետ մենամարտի, որոյ տեղ
Հրանտն ելիր և յաղթահարեր է զնա, կայսրն
չնորհապարտ՝ մեծ պատիւ տուեր է յաղթա-
ղին, բայց խնամարով անոր կրօնքը և չկարենա-
լով ուրացընել, վեց բնկերօքն սքսորեր է
յարեւելս, ոչ հեռի իրենց հայրենիքէն, բայց
զանազան կողմեր, և անպարտ քշելով և
նեղացընելով, մինչեւ բնական կամ բանի
մահուամբ զախճաներ են, Հրանտն այլ ի Տրաշ
պիզան տարեր և նահատակեր են, ի ծով ձգե-
լով, Արտնց յիշատակն կատարաւ ի 24 յու-
նիսի, Յոյնք ուրիշ Արեկտ կամ Հրանտ մի
եւ յիշեն յ'3 նոյն յունիս ամսոյ,

Գրեթէ նոյն տարին (306) և մտա Հրանտի

նաՀատակութեան տեղւոյն, նաՀատակուած է՝ մեր եկեղեցւոյ այլ ծանօթ և Մեծ ՊաՀոց առաջին շարքում տանուած Թեոդորոս զինաւորն Ամասիացի, (ի Սարուս գիւղէ), որ էր ի կարգէ երիտասարդ եռանդուն զօրակա- նաց, որք յունարէն ՇՍԾՄՆ գոչուէին, նայն նշանակութեամբ: Սա՛ որ մի ձի Հեծած՝ իր Հայրենեաց մտա Իշխայիտա կոչուած աւանը երթալով ամառ ատեն, կ'իջնէ ծառոց ներքե- Հանդչելու: տեղւոյն օրկինն Իշակերիա, տես- նելով կանչէ որ Հեռանայ այն տեղէն, վասն զի մեծ վիշապ ո՛չ մի կայ մտակեր: Թէոդոր անօխա կ'եջնէ և վիշապը կու շամբրէ իր նիզակովը: այսպէս նկարեն իր պատկերը: Քրիտանէ Թիւնն Հոչակուելով կու գատուի. և երբ Համարձակելով կ'այրէ Ռեա գիցուՀ-ւոյ կռատունը, գատնապարտուի, և ի կրակ ձգուելով նաՀատակուի. նշխարքները ժողկե- լով Ալսերիա՛ թաղէ իր ազարակին մէջ, որ յետոյ շինուի մեծ եկեղեցի: Ս. Նր. Նիւ- սացի պերճարան ներքոց մի գրած է ի պա- տիւ Արրոյս, որոյ վկայութեան օրն գրուած է ի 17 փերրուարի: Իսկ Հին վկայարանու- թիւն Արրոյս՝ թուի յարմարեալ կամ թարգ- մանեալ շատ վաղուց, և գոնէ սկիզբն ուր Ամասիոյ քաղաքին նկարագրութիւնն կ'ըլ- լայ՝ զուտ Խորենացւոյ գրչէն թափուած է:

Պիշ ժամանակ վերջ սոյն Ամասիայ մէջ նախատակուած են մեր գորականին հարքե-
որդիքն **Ս** : Կշատուցիսս և **Ս** : Կզեկեսա կամ
Կզեկեհիսս, և քեւորդին (բաւ ամանց եզբոր-
որդի) Քասիլիսիսս : **Ս**ս՝ բաւ ամանց բանաին
մէջ վախճանուած է : բայց աւելի հաւանականն
է՝ որ բաւ ազաշանացն յԱւաստւոյ և ի մարդ-
կանն, բանաէն հանուելով քշուեր է ի Կա-
մակա Հայոց, և հսն նախատակուեր՝ զԿիւս-
ասելով : Արշատակա ի ի 22 մայրի : Ամանք
գաւ եկեղեցական կարծեն՝ շփոթելով համա-
նուն Անկիւրիոյ եզրակապսին հետ : Իսկ
միւսք՝ իրենց հզոր ազգականին նման՝ կսոց
բայրինները կարծանուած են, երբ գատաւորն
աարեր է գանանք՝ կարծելով թէ խունկ մա-
տուցանեն : շաւ տեսակ ամենքներ կրե-
լով, երբեմն հրաշքով ազատելով և իրենց
տեղ գաւիճներն պատմուելով, յետոյ խաշե-
բու վրայ գամուած պատկուած են : Արեքին
մարմիններն Ամասիոյ մասերը այլեւայլ տեղ
թաղեր են քրիստանեալք : յիշատակներն գը-
բուած է ի մարտի 3 : — Միւս քեւորդի մի
մեր **Ս** : Ամասիացոյն և իրեն սղև հոշակեալ
նա և անուանակից և տեղակից, է **Ս** :
Թեւոզորոս սարաակաւան, յաւանդակ մ ի զի-
նուորութեան պատուի : սա իրրեւ 13 տարի

իր քետիւն վերջը (319) նաՀաստակներ է ի լիտի Ալիկինիոսէ, Վամրաց Հերակլիտ քաղաքում, որոյ Համար Արակլիտացի կոչուի. ուր՝ կոսց անգրիմները կտարակեալն Համար՝ բրա- նաւորն ի խաշ Հաննէ տուաւ զնա և նեաա- Հար ըննէ. բայց երբ լսեց ժողովրդեան շշուկն իրեն զէմ, իջեցրննէ տուաւ, և զազատել զլիտասել ի բանաին: Արար յիշատակն այլ կատարուի յ'7 կամ 8 փերբուարի ի Յունաց և Աստինաց, ըստ մեր Յայտմաւորաց յ'8 յունիսի:

Ամասիա վկայելոց մէջ խոստովանող մի եւս նշանաւոր և ողբերգական յիշատակ մի աւնի, յիշեալ կոչսեր պատճառաւ, զոր Թո- բենացին (Ք. 98) այս առթիւ՝ ցանկասեր զարշնչի տիւար կ'անուանէ. ժամն զի իր կինը զլաշերիս՝ Վրակղեաի դուստրն երեսէ թողած, (զոր յեաոյ Պրիսկա մորն Հեա ծագախեղզ բրաւ), անոր Պրափիւսա նամիշար կ'ուզէր տանուլ. նա Հար դաաւ փախելու մինչեւ Ամ- մասիա. որոյ եղբակոպում Քասիլիոս պաշա- պաննեց զնա, որոյ Համար և նաՀաստակեցաւ (319, մարտ 28). յաջորդ տարին (13 յա- նուարի), մեակը է Վրափիւսա:

Ի սկզբան Հայամանաց Համարուի եղած Ս. Արակլիտացիի նաՀաստակութիւնն՝ ի Սե-

բաստիւս, յԱզրիկողայոսէ. ոմանք ի մերոցս՝
 քեռի կոչեն զսա մեր Ս. Գր. Լուսաւորչի.
 բայց, ինչպէս առաջ յիշեցինք երկու Աթա-
 նազինեանց անձինքն, գործքն և նաշատա-
 կութիւնք շիթթուած են. ուղղոյն կրնայ քննել
 նա և յԱզերեան վարս Սրբոց (Հատ. Գ. էջ
 319-360). ծանօթագոյնն և մեղի մերձա-
 ւոր իր թեոդիտոն աշակերտուն նաշատա-
 կուած է ի Փիլաքրովէ. Փυλαχθόγης, որ ըստ
 վիճակագրութեան Լէոնի Իմաստասէր կայ-
 սեր՝ Հայոց կամ Հայկական գաւառի կամ ե-
 պարքոսութեան մէջ էր: Յիշատակ Սրբոյս
 գրուած է ի 17 յուլիսի: — Ի Սերաստիա
 նաշատակելոց մէջ այդ Ազրիկողայոսի հա-
 լածանաց տարիներում, մեծահաշակ է առ
 ամենայն եկեղեցիս Ս. Եպիսկոպոսն վլյաս-
 գոր՝ երբ տանջած և արիւնթաթախ ի բանտ
 խաւրէր, եօթն դթալից կանայք՝ արեան կա-
 թիլները սրբէին, որոյ համար իրմէ առաջ
 նաշատակուեցան կրակի մէջ. իսկ Սուրբն
 ձգուեցաւ Սերաստիոյ անուանի լճին մէջ,
 ուսկից հրաշքով ջրոց վրայ քալելով դուրս
 ելաւ, և զլիստամամբ կատարեցաւ: Տօնուի
 յՅ փերբուարի կամ քանի մի օր վերջը:

Սերաստիոյ լճին անունն յափշտակէ զմիտս
 ի հանդէս աշխարհահաշակ նաշատակութեան

Քառասուն (Մանկանց) վկայիցն զօրականաց, որոց ամենուն այլ անուանքը նշանակած են պատմիչք և ներբողիչք, և ոչ սակաւ են գովարանքն ի Յունաց, Լատինաց նա և ի մերոցս, թէ թարգմանութեամբ և թէ այլեւայլ յիշատակօք, որոց մէջ արժանի են յիշատակութեան և գովութեան և զարդի եկեղեցւոյ մերոյ՝ իրենց նուիրեալ գեղեցիկ Շարականքն: Հալածանաց երկրորդ և երրորդ անգամ բորբոքած ատեն եղած է ասոնց նաՀատակութիւնն, յամի 320. տօնուին յ'9 մարտի, Քառասուն Մանկունք Սերաստիոյ կոչմամբ. մինչև հիմայ տեղացի քրիստոնեայք ցուցընեն ցամքած յատակ մի ի գաշտի, ուր՝ նաՀատակքն « Ի Սերաստիայ Ծովուն՝ զձովա՝ « ծուփ կենցաղոյս լուծին զվտանգ. (ուր և) « Քրիստոսաձիր երկնառատ ճառագայթիւք « տապանայր ծովն սառնապատ լծիւն. վասն « զի պատուական արեանցն հեղլով՝ զկա՝ « պուտակ զձովն վարդագոյն ներկէր» . երգէ մեր Շարականն:

Հոչակաւոր նաՀատակ մի եւս է ազնուականն Ս. Սեւերիանոս Սերաստացի, (9 կամ 13 սեպտեմբ.) : — Չատ յայլոց վկայից՝ ի Սերաստիա նաՀատակուած յիշուին մեծ հալածանաց ատեն և երկու ընկերք, որք իրենց

անուանց նմանութեամբ (ըստ յոյն գրողաց) թուին Հայք, մին Տիգրան՝ որ թուի Տիգրան, միւսն Արիոն: Յիշատակուին ի 22 մարտի:

Վիկինիոսի ինքնակարգութեան ատեն այլ ի Սերաստիա նաճատակուած են բազմաթիւ վկայք ի կրակ ձգուելով, որոց զլիաւորքն կոչին կարտեր, Եւդոքսիոս, Ատտիկ, Ստիւրակ, Աղապիս, և այլն. յորոց ոմանց անուանքն մօտ են հայերենի. յիշատակուին յ'2 նոյեմբերի: — Նոյնպէս այս քաղաքիս մէջ հալածանաց սկզբում նաճատակուած է Ակակ ոմե, և քուրմ մի (Herenarque), Խաղաղասպետ կոչուած, որոց յիշատակն գրուած է ի 28 նոյեմբերի:

Ոչ պակաս քան ի Սերաստիա, այլ զուցէ և աւելի նաճատակ ընծայեր է Ք. Հայոց մայրաքաղաքն Մելիտոնէ՝ այս հալածանաց ատեն, Վիսիասայ և իր արբանեկաց ձեռօք. և ի սկզբան անդ (304) հաղարով. երբ Եւդոքսիոս զօրավար հռովմայեցի հօն աքսութեցաւ, իր ամբաստանողն՝ Հոմիլոս այլ հաւատաց ի Քրիստոս. այն ատեն Զենոն կարին զօրական մի եւս համարձակ հռչակելով քրիստոնէական հաւատար՝ իրեն հետեւցուց ամբողջ գունդ մի՝ ոչ պակաս քան 1104 անձինք, որք յետ պէսպէս տանջանաց սրով կոտորեցան, և յիշատակուին ի 6 կամ ի 11 սեպտեմբերի:

Քանի մի անգամ յիշուած ըլլալով հա-
զարաւոր զունդ զունդ վկայից նաճատա-
կութիւն ի Մելիտինէ, կըրնար կասկածուիլ
որ շփոթութիւն մ'ըլլայ պատմութեան. սա-
կայն պարագաներն և ժամանակն այլեւայլ
են. կարեւոր գիտելի այլ է, որ այդ քաղաքն
մեծ զինուորանիստ տեղ մ'էր, ուր միշտ
բազմութիւն զօրաց կենար, և այս ատեններս
չատ աւելցած էին քրիստոնեայք, մինչեւ ամ-
բողջ խումբեր կազմէին:

Այս Փոքր Հայոց երկու մայրաքաղաքներէն վար շէր կըրնար ըլլալ Ա. Հայոց աւելի
նշանաւոր մայրաքաղաքն, Կեսարիս, որ և
հին Քամրաց և Կապպադովկիոյ, ինչպէս ե-
կեղեցական բարձրագոյն զրեթէ ինքնազուի-
աթոոց մէկն էր, արեամբ վկայից այլ
պայծառացաւ: Ի սկզբան այս Գիսկղիտեան
հալածանաց, սխրալի նաճատակ մի ընծայեց
(304 կամ 306) զկոյսն Գորոբեա. որոյ շա-
տեր ցանկային, բայց ինքն իմաստուն կու-
սանաց նման զՔրիստոս ընտրեց փեսայ: Սա-
պրիկ անուամբ անգութ դատաւոր մի՛ յետ
յորդորանաց՝ վախցընելու համար ի կախա-
զան հանել տուաւ. կոյսն փութացընէր զնա,
որ ժամ մի առաջ երթամ, կ'ըսէր, ի դրախտն

Աստուծոյ: Սասարիկ աւելի շար Հնարք մի մտածեց կոյսը մոլորցընելու. երկու ուրացեալ կանանց յանձնեց ընելիքը. բայց անոնք ասոր խօսքերը լսելով՝ զղջացան իրենց ուրացութեան վրայ, և դատապարտուեցան իրարու կապուած կանակ կոնակի կրակ ձգուելով, ուր և կուսին քաջալերութեամբ զօրացած՝ ողջակիզեցան. իսկ զսա՝ Սասարիկ շատ շարշարել տուաւ՝ կախուած ծեծելով, մարմինը պատըռտելով և ջաճերով այրելով, վերջապէս գլխատելով: Կոյսն բարձր ձայնով փառք կուտար Քրիստոսի՝ որ պիտի ընդունէր զինքն ի դրախան: Չայնը լսելով դատաւորին պաշտօնէից մէկն՝ Թէոփիլոս անուամբ, ծաղրելով ըսաւ կուսին. երբ երթաս ի դրախան՝ անոր ծաղկըներէն և պտուղներէն խաւրէ ինձի. կոյսն այլ խոստացաւ, և անվախ ի ծունկ իջնալով գլխատեցաւ: Երբ Թէոփիլոս դեռ ծիծաղելով ըսածը և լսածը պատմէր, երիտասարդ մի եկաւ քովը, և ի կողմանէ՝ Գորոթեայ ընծայեց անուշաճոտ վարդեր և զեղեցիկ ինձորներ. զարմացաւ Թէոփիլոս, և հասկըցաւ որ հրաշք է այդ, վասն զի ծաղկանց և պտղոց եղանակ չէր (փերրուար ամսեան սկիզբն). հաւատաց ի Քրիստոս, դատեցաւ, ու տանջեցաւ՝ կողերը երկաթի ձանկերով քերուելով, և

գլխատութեամբ նաՀատակեցաւ : Գործթէա
 տօնուի ի 6 փերբուարի : — Այս մեծ Հալա-
 ծանաց նորէն նորոգուած ատեն՝ Արկինիոսի
 զրդամամբ, նաՀատակուած է ի Աեսարիա,
 (Իբր յամի 320) մեր եկեղեցւոյ մէջ այլ տօ-
 նուած զօրականն կամ զօրապետ Ս. Գորգիոս
 կամ Գորգիանոս. որ զգուելով ի կապալաշտից
 և անոնց պաշտօպաններէն, թողուց զինուո-
 բութիւնը և քաշուեցաւ յառանձնութիւն.
 Բայց երբ լսեց որ Հեթանոսական մեծ Հան-
 դէս և խաղք կատարուին ի քաղաքին և
 թոյլ քրիստոնեայք այլ կ'երթան տեսնելու,
 իջաւ ի հրապարակ, յանդիմանեց զամէնքն
 այլ՝ Հանդերձ դատաւորաւն, յօրմէ և դա-
 տապարտուած՝ քրիստոնէական և զինուորա-
 կան արիութեամբ նաՀատակեցաւ. և յիշա-
 տակն կատարի յ'3 յանուարի. Ս. Բարսեղ
 եկեղեցի մի կանգնած է յանուն Սրբոյն և
 ճօխարան ճառիւ ներբողած : — Այս ատեն-
 ներս թուին նաՀատակուած ի Աեսարիա երեք
 վկայքն Պոլիեւկտիս, Վիկտոր և Գոնատ, ի
 21 մայիսի : Հոչակաւոր նաՀատակ մ'այլ Աե-
 սարիոյ է Ս. Զինաւորն Մերկիւռոսոս. յիշա-
 տակն ի նոյեմբ. 25 :

Յիշեալ մայրաքաղաքներէս զատ՝ բուն Մեծ
 Հայոց աւելի մօտիկ այլեւայլ քաղաքաց մէջ

այլ նազատակներ եղած են, որոց ոմանց
 Հայ ըլլալն անտարակոյս է. այսպիսի են
 Ս. Եւստոսատիոս և ընկերքն, զոնէ ոմանք.
 Ինքն՝ ըստ աղգայնոցս աւանդութեան Յուսիկ
 կոչուէր և ազնուական ցեղէ էր, Հայրենեօք
 յԱրարակ¹ կամ Արօրակ քաղաքէ, Բարձր
 Հայոց սաՀմանակից գաւառի: Սա ինքնին
 յայտնեց իր քաջաՀաւատ քրիստոնէութիւ-
 նը. և այն յառաջ յիշեալ երկու անգութ
 կուսակալներէն (Ղիւսիաս և Ագրիկողայոս)
 դատուելով այլեւայլ տեղ, երկաթէ կօշիկներ
 յօտներն զամուած՝ քշուեցաւ, և ի կրակ
 ձգուելով ողջակիցեցաւ: Արթալու ատենն
 Մարդար անուամբ Արօրակցի գեղջուկ մի՝
 որ այն ժամ իր խրճիթին ծածքը կը շինէր,
 տեսնելով զնա, փութացաւ իջաւ, և ետեւէն
 փաղելով, Աս այլ Հետդ կու գամ, տէր իմ,
 կանչէր, ես այլ քրիստոնեայ եմ. և շարա-
 շար տանջուելով, կրակած շամփուրով խո-
 ցուելով, ոտուրներէն ծակուած և կախուած,
 նաՀատակեցաւ: ՔաՀանայ մի եւս Օքսենտ
 անուն՝ գլխատմամբ ընկերացաւ Արրօցս.

1. Հինդ վեց դար առաջ դրուած Յայսմա-
 ւուրք՝ կ'ըսեն թէ Արօրակն Հիմայ Արգընցիք
 կոչուի:

նոյնպէս և Եւզեմիոս անուամբ մէկն (գուցէ
 Հայերէն Պատուական կամ Ազնիւ կոչուած ըլ-
 լայ), որ սիրով Եւստոաւտիոսի ետեւէն գնաց,
 և ջարդուելով կտրատուելով նաՀատակեցաւ :
 Հինգերորդ ընկեր մ'այլ Սրբոցս եղաւ երի-
 տասարդն Ովրեստես, որ նետաձգութեամբ
 խաղի ատեն՝ երբ ուժով արձակեց, կուրծքէն
 կախած խաչը զգեստէն դուրս ելնելով՝ խմա-
 ցուեցաւ քրիստոնէութիւնն, և կրակ կտրած
 տանջանարանի վրայ տարածուելով՝ նաՀա-
 տակեցաւ : Յանուն իրենց ազնուական տի-
 բոջ՝ Եւստոաւտիոսեանք կոչուելով տօնախմբին
 Սուրբքս, յ'13 դեկտ. ամսոյ. գեղեցիկ Վկա-
 յարանութիւն մ'այլ թարգմանած են մեր
 նախնի Հարք ի յունարենէ, յորում կ'ըսուի,
 որ թէ՛ քահանայն Օքսենտ և թէ՛ Եւստոա-
 տիոս՝ կտակաւ պատուիրեցին՝ որ զիրենք
 թաղեն յԱրօրակ. յեաինս նա և կտակեց
 որ իր ստացուածքն երեք մաս բաժնելով տան
 աղքատաց, եկեղեցւոյ և իր քրոջ : Վկայած
 են յամին 305 : Մեր եկեղեցին այլ նուիրած
 է և երգէ ամէն տարի իրենց օօնին՝ Հինգ
 տուն անուշիկ Շարականը¹ :

1. Որ ըզհո՛ւր սիրոյ ք՞ Քրիստոս բորբոքե-
 ցեր յոգիս արդարոց. որով վառեալ խմաստու-

Այն կողմերու հայարնակ Արարիսոս ա-
նուամբ քաղաքն այլ յամի 309 ընծայած է
կեսար նահատակը, որոյ յիշատակն դրուած
է ի 28 դեկտ: Ուրիշ է սա ի կեսարիա նա-
հատակուած կեսարեն, որ յիշուի յ'3 նոյեմբ:

Թեամբ երանելին Եւստոաստիոս, ընծայեաց
զանձն ողջակէզ քեզ կամաւոր. բարեխօսու-
թեամբ սորա շնորհեա մեզ տօնողացս ըզքա-
ւութիւն:

Որ զարքայութեան քոյ Քրիստոս տարածե-
ցեր ըզյոյս յաշխարհի. որում տենչացեալ փա-
փազեաց հոգւով երանելին Աւքսենտիոս, ըզ-
բաժակն արեան արբեալ ուրախութեամբ ընդ
քեզ մըկըրտելով. բարե:

Որ ըզլոյս փառաց քոյ Քրիստոս ծաւալեցեր
ընդ տիեզերս. որով զլապտեր հաւատոյ լու-
ցեալ երանելին Եւզենիոս, հետեւեաց լուսա-
շաւիղ քեզ ի յերկինս արեամբ մահու. բարե:

Որ զնըչան խաչի քո Քրիստոս ետուր մեզ
զէն յաղթութեան. որով զինեալ ընդդէմ մա-
հու երանելին սուրբն Ովրեստէս, բոցակէզ
պատարագաւ քեզ խաչակցեցաւ. բարե:

Որ ըզբան կենաց քոյ Քրիստոս սերմանեցեր
յերկիր բանաւոր. զոր ընկալեալ պըտղարե-
րեաց յինքեան երանելին Մարգարիտոս. ի մար-
մնի անմարմնաբար շարչարելով պըսակեցաւ.
բարեխօսութեամբ:

Նիկոպօլիս Հայոց քաղաքն այլ՝ ինչպէս առաջին հալածանաց ատեն, այս ետքի մեծ հալածանացս այլ ընծայած է սուրբ նահատակներ. որպէս, Ղեռնդ և Մաշրիկ, յամի 318 կամ 320, շատ ընկերներով, ծանօթ Լիւսիասին հրամանաւ. ասոնց յիշատակն դրուած է ի 10 յուլիսի: — Երկրորդ օրն այլ (11 յուլ.) յիշատակուին Յանուար (Januarius) որ չորս օր շարաշար տանջուեցաւ, երկաթէ ճանկերով պատըռտուելով և խաբուկուելով, և Պեղագիա վկայուհի մի. ասոնք հալածանաց սկիզբներուն նահատակուած են այս յատուկ Հայոց քաղաք կոչուածին մէջ:

Թ. Գ.

Վախճան Հալածանաց եւ Հալածչաց.
Տրդատ կռփահարէ գիւլածիչն
Մաշտիմիմոս:

ՅԻՇԱՏԱԿԻ Սուրբ Նահատակացս կրքնան գմեղ շատ հեռացընել մեր նպատակէն, եթէ ուզենք յերեւան հանել այլ եւս անոնց նմաններ. այլ բաւական համարուի այսչափս

իրրեւ փոքրիկ փունջ մի կարմրուկ ծաղկանց,
 նախ Քրիստոսի և ապա իրենց արեամբ ու
 սոգուած գրախտին, որ և համեմատութեամբ
 իրենց բազմութեան՝ և ոչ իրրեւ մի ի հա-
 զարաց և երկու ի թււուց է. զի այդ քրիս-
 տոնէութեան առաջին երից դարուց տասն
 այլեւայլ անգամ կրկնուած հալածանաց ա-
 տեն, ի Ներոնէ մինչեւ ի Ալիկինիոս, համա-
 բին քննիչ վկայարանք իրրեւ տասն ու մեկ
 միլիոն մարտիրոս եղած. որպէս զի, հաշուէ
 Սուրբ մի (Ալիկուորի) տարւոյն ամէն մէկ օ-
 բուան 30,000 հոգի կ'ըլլայ. իսկ այս վերջին
 կամ Գիսկղեախանոսի կոչուած հալածանքն
 ամենէն արիւնահեղն ըլլալով, աւելի այլ բազ-
 մաթիւ պիտի ըլլան վկայքն: Նոյն համեմա-
 տութեամբ և մեր Հայոց աշխարհիս բո-
 լորտիքը նահատակուողք, որք իրրեւ սկե-
 փայլ մահիկ մի պատէին զսա՝ ի հիւսիսոյ
 արեւմտից մինչ յարեւմուտս հարաւոյ. մինչ-
 դեռ հեռուանց յարեւելից այլ Սասանեանք՝
 ոչ սակաւս նահատակէին. այնպէս՝ որ մեր
 նախնեաց աչքով մեր այդ շորս բոլորը նայե-
 լով, կըրնամք՝ կամ պէտք է ըսենք Պօղոս
 Առաքելոյ հետ (Եբր. ԺԲ). « Այսուհետեւ և
 « մեր որ այսչափ շուրջ զմեօք մածեալ ու-
 « նիմք զբազմուորիւն վկայից, զհպարտութիւն

« զամենայն ի բաց ընկեսցուք (չհպարտա-
 « նանք պարապ պարծանօք) և զմեզս կարե-
 « ւորս. (այլ) հավերժութեամբ ընթացցուք ի
 « պատերազմ՝ որ առաջի կայ մեզ » : (Հիմկու
 ժամանակիս այլ, և այս տողերը գրելուս ա-
 տեն, միթէ այն սուրն՝ որ սկզբան շորրորդ
 դարու մեր շորս դին հնձեց և մեզ խնայեց,
 Հիմայ ընդհակառակն՝ շորս դի հանգարտ ըլ-
 լալով, զմեր ազգայինները շի՛ հնձեր ի Փ.
 և ի Մ. Հայս, ոչ սակաւ բարբարոսաբար և
 աւելի խարդախութեամբ)... Քայց ո՛ւր թռչի
 գրիչս... սանձենք զսա. այլ զսիրտ ո՞վ կըրնայ
 սանձել. ո՞վ անոր ներքին հառաչանքը խղղել՝
 եթէ բերանք կարկին, և արտասուք ցամքին :
 Ո՞վ երկայնամիտ և ամենագէտ Աստուած :

Տարբեր տեսութեամբ այլ՝ ո՛րչափ խղճալի
 և տխուր տեսարան յերկրի, այլ ի՞նչ պայծառ
 և գերագոյն յերկինս, նա և յերկրաւոր եկե-
 ղեցւոջ, այս վկայիցս Քրիստոսի. յաղթողա-
 գոյն նահատակք և գերագոյնք ի Սուրբս... :

Արդարութեան և պատմական օրինօք և
 կարգաւ՝ վայել է որ նայինք Հիմայ, ո՛ւր յան-
 զեցաւ այդ շորից և վեցից միաբանեալ կայ-
 սերաց վառած հալածանաց կրակն, և ի՞նչ
 եղան բռնկցընողքն : — Յիշեցինք որ Գիողդ-
 դուցէ կակղագոյնն ի գազանացեալան՝ այլ

չարեացապարտան քան զամենեօին, հրճիգ ջահը թողլով աղմուկին մէջ՝ վատ վատ քաչուեցաւ ի Պաղմատիա. իր աթոռակիցն Մաքսիմիանոս բռնադատեցաւ կամայ ակամայ նոյնպէս հրաժարելու. այլ թագին հետ թոյնը ժառանգութիւն թողլով գուցէ քան զինքն անգութ Մաքսենտ որդւոյն. զոր՝ յետ եօթն տարւոյ՝ երկրաւոր և երկնաւոր զօրութեամբ ջախջախեց Աստտանդիանոս (28 հոկտ. 312). բնութիւնն այլ կարծես շկարենալով կրել անոր փախստական զօրաց ծանրութիւնը, կամուրջը կոտորելով ընկղմեց զինքն այլ անոնց հետ ի Տիրեբրիս գետ, Հռովմայ պարսպաց ներքեւ. ուր՝ երկրորդ օր մտաւ յաղթողն՝ և քրիստոնէական ազատութեան առաջին հրովարտակը հռչակեց: — Սեւերոս (Բ) արդէն սպանուած էր (307) այդ իր գետախեղդ թագակցէն: Յիշեցինք Պալեբրիոսի մահն (1 մայիս, 311), Անտիոքոսի նման որդնահար զօր զՂանօր, և իր վատթարագոյն որդւոյն՝ Մաքսիմիանոսի՝ յաջորդելն շարագոյն եւս վարչութեամբ. որոյ պսակ եղաւ՝ մեր ազգիս նկատմամբ պանծալի՝ իրեն համար ամօթալի գործն: Գրեթէ նոյն Աստտանդիանոսի ի Հռովմ Մաքսենտի վրայ յաղթանակելուն ատեն, (զօր թուի դեռ չլսած) Մաքսիմիանոս՝ Տրդատայ

զՀայաստան քրիստոնեայ ընելով՝ հռովմէա-
 կան քաղաքաւարութեան հակառակ և ար-
 զեւթ կանգնելուն՝ այլ եւս չկարենալով համ-
 բերել, յարձակեցաւ ի Հայս. ոչ այնքան
 արեւելեան գոռոզ մի նուաճելու համար, որ-
 քան անոր և ազգին քրիստոնէութիւնը զսպե-
 լու. որոց ազատութիւնն՝ իր և իր կայսերա-
 կըցաց բանակաց մէջ գտնուող մեր ազգային-
 ները խլրտեցընէին: Եկեղեցական պատմու-
 թեան մէջ այս առաջին անգամն է՝ որ քրիս-
 տոնէութեան պաշտպանութեան համար՝ քրիս-
 տոնեայ տէրութիւն մի և թագաւոր մի՝ պա-
 տերապմի անքրիստոնեայ տէրութեան, և
 հռովմէական տէրութեան լեզէոնից հետ, և
 յաղրէ: Յաղթողն այլ է 30 տարիէ վեր գաչ-
 նակիցն կայսերաց, Տրդատ. զոր զրգուեցին՝
 անոնց նախ անգթութիւնն, և յետոյ այս
 Քաժանին անմտութիւնն. որ Տրդատայ հսկա-
 յազոր թաթով շարաշար կռփահարուած՝ գըլ-
 խակոր մազապուրծ եղաւ կոտորած բանա-
 կովը: Որոյ համար կըրնար Տրդատ՝ փոխա-
 նակ անոր հօր (Քալերիոսի) իր գրամոց վրայ
 զինքը նա և Armeniacus անուանելուն, ա-
 նուանել զինքն՝ զատ յայլոց us և ius յաղ-
 թանիչ մակդրաց՝ նա և գերագոյն պանծա-
 նօք՝ Romaniacus. բայց Տրդատայ մեծագոյն

պարծանքն էր Cristianus ըլլալն, և յետ
լսելու Առատանդիանոսի կրկին տեսակ յաղ-
թութիւնը, կրկնել և հաստատելն անոր հետ
նոր Դաշնակցութիւն մի :

Սակայն Առատանդիանոս դեռ չէր քրիս-
տոնեայ, և ոչ ի պաշտպանութիւն քրիստո-
նէութեան ըրաւ իր յաղթութիւնն ի Հոովմ.
իսկ Տրդատ՝ տարբեր պարագայիւ. զոր չգի-
տեմ ի՞նչ զրշով, ի՞նչ գունով գրելու է, թէ
եկեղեցական և թէ մեր ազգային պատմու-
թեանց մէջ : Եւսերիոս՝ որուն լուծութիւնը
տեսանք մեր ազգովին քրիստոնէութեան դէպ-
քի մէջ, յայսմ դիպուածի եւս համառօտ՝ բայց
բաւական յիշէ (Թ. Ը) Գաժանին կորանքը.
« Յարեաւ (կ'ըսէ) ի վերայ նորա՝ անօրէն
« իշխանին Պատերազմն որ առ Հայսն եղեւ.
« արք որ ի սկզբանէ բարեկամք և օգնականք
« Հոռունց եին. նոքա քրիստոնեայք էին, և
« զերկրպագութիւն Աստուծոյ՝ փութապէս
« պնդութեամբ կատարէին, իսկ սոյն սա ա-
« տելի Աստուծոյ՝ կամէր նեղել զնոսա՝ զի
« զոհեսցեն կոոց և զիւաց թշնամեաց. և
« փոխանակ բարեկամաց ի մարտ պատերազ-
« մի յարոյց զնոսա ընդդէմ իւր... Արգ նա
« հանդերձ զօրօք իւրովք՝ ի պատերազմի սևոյ
« որ ընդ Հայսն էր՝ կռիւակ լինէր » :

Եւսերեայ հետեւող եկեղեցապատումք, Նի-
կեփոր Կալիստոս (Է, ԽԸ) քիչ մ'աւելի լայն
գրէ. իրմէ վերջ՝ Յայտնութեան գրոց մեկ-
նիչն (զոր թարգմանած է Ներս. Լամբրո-
նացի), Անդրեաս Կրետացի, ըստ ոմանց
Անդրեաս Կեսարացի, երկուքն եւս յ'Ղ դա-
րու, կ'ըսէ (ՊԿ. ՓԶ). « Ընդարձակ պատմէ
« Եւսերի (երանի թէ) ի նոյն յՈւթերորդ
« բանն, թէ ի վերայ Հոովմայեցւոց յարեան
« Հայք, և զքաղաքն սատակեցին, և զսակաւ
« կերակուր՝ բազում ոսկւոյ՝ ի սաստկութե-
« նէ սովոյն՝ գնէին » : Ասկէ առաջ Եթով-
պացի եկեղեցական պատմիչ մի (Նիքիոս)
յիշած է այս դիպուածս, թէ Պատան՝ նախ
յաղթուեցաւ ի Հայոց, յետոյ պատժեցաւ
յԱստուծոյ՝ ցաւօք : Աւելի ապշելի է մեր
պատմըչաց լուսթիւնն, կամ ցաւալի՝ գրուա-
ծոց կորուստն. վասն զի, գիտնալու է որ,
գրեթէ ապահովապէս այդ ժամանակ շատերն
գրած են Հայոց երկրին հրաշալի և պէսպէս
դիպուածները. սակայն իւրաքանչիւր գրող
մեր այն ընդարձակ երկրին մէջ՝ միայն իր
յատուկ գաւառի կամ կողմի դիպուածը գրած
է, և Լուսաւորիչ այս այսպէս ուզեր է որ ըլ-
լայ, իր զգուշութեամբ կամ խոհեմութեամբ,
ինչպէս կ'իմացընէ ժամանակակիցն Զենովր.

սա խնդրեց ընդարձակօրէն զրել այն բա-
 ները, բայց Լուսաւորիչ շջուանեցաւ . և ինքն
 միայն իր վիճակին մէջ ի Տարօն եղածը զրեց :
 Սակայն պարագայ մի իր սաշմանաց մօտ
 Հանդիպելով, անտարակոյս կ'երեւի որ այս
 մեր խնդրածը կ'ականարկէ . երբ Յունաց յար-
 ձակմունքը յիշէ ի Հիւսիսոյ, նոյն ժամանակ
 և արեւմուտքէն երեւնալը զօրացն Յունաց .
 « Եւ իբրու ակզեկացաւ (Տրդատ) եթէ Յու-
 « նաց զօրքն էին, դարձաւ ի գաւառն Հաշ-
 « տենից, և եկն քանակեցաւ ի գլուխս Արձա-
 « նին՝ վասն ընդարձակութեան վայրացն » .
 այն տեղ՝ ուր տասն տարի առաջ՝ երբ նոր
 դարձաւ Ս . Պրիզօր ի Կեսարիոյ, մեծ պա-
 տերազմն եղաւ, քրմաց՝ իրենց Գեմեօրն և
 Գիսանէսը պաշտպանելու համար, Հայոց՝
 իրենց նոր ճանչցած Քրիստոսը . որոյ համար
 իրենց պատերազմի արեամբ մկրտուեցան .
 և երբ երկու կողմէն այլ իրենց կէս քրիս-
 տոնեայ կէս հեթանոս կոտորած մարմինները
 հաւաքելով միատեղ թաղեցին, և վրան յի-
 շատակի արձան կանգնելով՝ շորս զանազան
 լեզուով և գրով զրեցին . « Չայս պատերազմս
 « արարաք վասն Գիսանէի կոռց և վասն Քրիս-
 « տոսի » : Յարմար գրուած՝ այն երկու կրօնից
 և մտաց զեռ իստանակութեան ժամանակին :

Այս տեղէն սլացած իջած զարկած և հա-
լածած է Տրդատ զՊատանն Մաքսիմինոս .
իսկ սա իր յազթուելուն վրէժն հաներ է իր
քուրմերէն, ջարդելով զանանք, իրրեւ զինքը
խարոզներ¹ : Փոխանակ զգաստանալու այս
հարուածէն, Մաքսիմինոս աւելի մեծ բանի
ակնկալութեամբ՝ զամէնն այլ կորուս . երբ
Ալիկինիոս յարեւմուտս զբաղած էր Աս-
տանդիանոսի քոյրը կին առնելով, Պատան
ուզեց սասր իշխած երկիրներն այլ զբաւել
և միահեծան ինքնակալ ըլլալ . Ալիկինիոս
լսելով զայս՝ անկարծելի արագութեամբ հա-
սաւ զարկաւ զնա . որ փախչելով ինչուան ի
Նիկիոմիդիա (մայիս, 313) անկէ այլ ի Տար-
սոն, հօն մեծաւ (յօդոստոսի) շարաշար ցաւօք
և անախօքոսեան անօգուտ սարջանօք՝ ըրած
անզթութեանց և այնքան անմեղ քրիտա-
նէից արիւն թափելուն համար :

1. Այս բանս յիշէ և եկեղեցական պատմիչն Hagmo
(Ը, Գ), եպիսկոպոս Հալպէրշիսաի ի կէս թ զա-
րուս . *Rebellant Armeni, prius amici Romanorum,*
propter nefaria ejus (Maximini) dicta. Quorum
in bello et ipse turpiter fugatur, et exercitus
interiit ense. Tunc sacerdotes deorum suorum
et divinos quorum responsis bella moverat, in-
terfecit jubet, tanquam fallaces.

Մնաց ասոցարեզն իրեն յազթող հակառա-
 կորդին, որ անոր սէս փափազէր ինքնազուի
 կայր ըլլալ Հասփմայեցոց. բայց ի սկզբան
 Աստատանդիանոսի հետ ըրած խնամութեանն,
 միանգամայն և փախուն պատճառաւ, ինքն
 այլ հրատարակեց ի Արեւմտիցիա (13 յունի-
 սի, 313) ազատութիւն քրիստոնէից. այլ քիչ
 վերջը երբ տեսաւ որ Աստատանդիանոս զրա-
 դած է յԱսալիա, ուղեց անոր վիճակած եր-
 կիրներէն կորզել. Աստատանդիանոս վրայ հա-
 սաւ, և նախ Վանուրեան զաւառաց կողմերում
 յետոյ ի Քրակիա պատերազմելով՝ զուղեց
 զնա, և վեհանձնարար ներեց, և նորէն ի-
 րենց տէրութեան սահմաններն որոշելով և
 հաստատելով (8 հոկտ. 314) իրարմէ զա-
 տուեցան: Սակայն այն Խորենացոյ կնքած
 սեւաներկ մտուօք սեւասիրա սլեւորն, որպէս
 « Ընձու անկարելի է զխայտուցսն փոխել և
 « Աթոփպացոյ զթխութիւն, նայնպէս մար-
 « զոյ ամպարչախ... զբարսն... ցրտացեալ ի
 « սիրոյն Տրդատայ մեր թագաւորի՝ ակն ա-
 « ծէր որպէս արդարեւ ի թշնամոյ »: Իր
 նախորդ կայսերաց համբէն և գործէն յետ
 շկեցաւ. տարի մի վերջը (315) զՎալերիա
 Պրիսկա՝ զուսար Վիսիգոթաի՝ կին Վալերիոսի՝
 մօրն հետ սպաննել և ծովընկէց ընել տաւաւ.

յետոյ գաղտնի և յայտնի հալածանք հանեց քրիստոնէից և շատեր նահատակեց, յորոց մի քանին քիչ առաջ յիշեցինք, և որոց կարգէն են բազմաթիւ գինուորական Հայք, որոց քրիստոնէութիւնն իրեն գէմ երկաթէ աւելի խոցոտիչ էր: Վերջապէս այն խարեական դունով թեթեւամիտ գլուխը նորէն կանգնեց ընդդէմ յայտնի քրիստոնեայ հաշակուած Առտտանդիանոս կայսեր. և նախ յԱղբիանուպոլիս (3 յուլ. 323) հարուած մ'առաւ, յետոյ նայն տարին, (18 սեպտեմբ.) Առտտանդնի նոր ընտրած քաղքին գիմաց՝ ի Խրիւսիպոլիս (Ղւսկիւտար) շարաշար զարնուելով և տեղէ տեղ փախչըսելով, քանի մի ամիս վերջը (16 մայիս, 324) ի Թեսսաղանիկէ՝ յաղթողին դատատանաւ և իր կամ օտար ձեռք խեղդամահ կորաւ, ըստ ամանց 60ամեայ, այլ հաւանորէն ըստ այլոց ծերագոյն եւս. և իրմով բոլորովին փչրեցաւ այդ քրիստոնէից ջնջուելուն կամ նուազելու վճիռ նետող վեցերես քուէն:

Վիկինիոսէն առաջ հալածող շորս կայսերքն՝ զրեթէ մէկ մէկ տարի իրարմէ ետեւ կորան, շաան զիրար սպաննելով զրեթէ. անոնց ամենուն խայտառակ խաղն ու կորուստը ըսելով Վիտիզևսիանոս իր կամայ տկամայ սք-

սորանաց մէջ, անոնց ետեւէն անցաւ զնաց
(մայիս, 313) իբր 68ամեայ :

Ի՞նչ եղաւ այդքան խորիստ ինքնակալաց՝
ամենայազթ համարեալ Վեղէնաց տէր, աշ-
խարհիս շորս անկիւններն ոտից տակ առնող-
ներու զօրութիւնն, սպառնալիքն, հարստու-
թիւնք, յազթանակք, փռոք, վայելք, աւել-
ցընենք նա և անդթութիւնք և սղծութիւնք :

Գանիէլ մարդարէի տեսած բարձր ու լայն
լերան պէս կանգնած ատեննին՝ փորրիկ քար
մի փրթաւ, զարկաւ կործանեց. խաչն. զորոյ
նշան՝ համեմատ ի տեսլեան իրեն երեւածին՝
Աստատնդիանոս կարեց կապեց իր կապեր-
տակին վրայ (Labarum), և բանակացն առ-
ջեւէն տանելով՝ միապետեց երկրի, որչափ որ
երեք շորս դարերու աշխատանօք և անթիւ
մարդկան կոտորածով նուաճեր էին իր նա-
խորդ կայսերք, և աւելի ստոյգ կերպով փա-
կեց զտաճար (հաշտութեան) Յանոսի, և հա-
մարձակ բացաւ զՅիսուսին : — Համաշխար-
հական մեծ իր մ՞է այս ի պատմութեան և
ի մարդկութեան. որոյ՝ ըստ շափու տարա-
ծութեան երկրին փոքրագոյն՝ բայց երիցա-
գոյն նկարագիր և նախօրինակ եղած էր,
անկէ տասն և քսան տարի առաջ, մեր Հայաս-
տան հայրենիքն : Աթէ եկեղեցական կամ

կրօնական մեծ և յայտնի դիպուած մ'է Հայոց
 քրիստոնէութիւնն նախ քան զազատութիւնն
 Աթոստանդիներան, ոչ սակաւ նշանաւոր քաղա-
 քական դէպք մ'է և խլրաումն Հայոց՝ հոռո-
 վէական ձեռաց տակ. և սոցա շհամարձա-
 կելն կամ զգուշանալ ի զրդոելոյ զՀայս. մա-
 նաւանդ զի, ինչպէս յիշեցինք, կայսերաց զօ-
 րագնդից մէջ այլ կային քրիստոնէայ Հայք.
 և այս այլ ոչ փոքր ստիթ մ'եղած է, մա-
 նաւանդ յետ կափանաց Պատանին, հոռովե-
 կան վարչութեան կերպ մի յեղափոխութեան
 և ետ կենալու յաշխարհակալութենէ: Պու-
 ցէ այս ըսածս ոմանց ազգասիրական եռանդն
 և պարծենկոտութիւն երեւի. այլ դարձեալ
 պնդեմ, թէ, ոչ բաւական նկատուած այլ նկա-
 տելի կետ մ'է այս, յեկեղեցական և քաղա-
 քական պատմութեան Հոռովմայեցոց ժա-
 մանակին. և թէ, Տրդատայ անկախ և ազա-
 տօրէն վարուիլն՝ անոնց վարչութեան կշիռքը
 չեղեց շփոթեց. իսկ երբ Աոստանդիանոս
 միապետեց և քաղաքավարութիւնը լծորդեց
 քրիստոնէական կրօնից՝ բոլորովին կերպա-
 րանափոխ եղաւ տիրապետութեան օրէնքն
 և կերպն:

Տրդատայ երթալն առ Կոստանդիանոս
 եւ Գաշինքն . — Գրիգորի Եպիսկոպոսա-
 պետութիւնն, եւ եպիսկոպոսներ ու վան-
 քեր հաստատելն :

ՀԻՄԱՅ որ պատմութեան այս ամենա-
 նշանաւոր կէտին հասանք, և զՏրդատ և Կոս-
 տանդիանոս ի հրապարակի գործառնութեան
 տեսանք, ասոնց իրարու հետ տեսութիւնն՝
 որ զրական և աւանդական դէպք մի է, հար-
 կաւորէ զմեզ դիտել քննել, վասն զի և կրօ-
 նական մասն ունի խնդիրն և ոչ միայն քա-
 ղաքական : Որչափ ինչ որ աւանդուած է
 նկատմամբ խնդրոյս՝ ոմանց բաւական չերե-
 ւիր ի ստուգութիւն . սակայն եթէ ստոյգ
 այլ չըլլար, այնքան յարմար և վայելուչ էր՝
 որ զրեթէ անկարելի այլ կըրնար ըսուիլ չըլ-
 լալն : Ժամանակն, այսինքն տարեթիւն, և
 պարագայքն (ինչ ճամբով, որոյ հետ և որքան
 գորօք երթալն Տրդատայ, ինչ դաշինք դնելն

իր հին ծանօթ բարեկամ և նոր աշխարհա-
կալին հետ), կրքնան այս կամ այն կերպով
ըլլալ, բայց էականն աներկբայ է. և եթէ
օտարք չեն նշանակած զայդ, զարմանք չէ,
վասն զի թագաւորաց երթալն ի Հոռվմ՝ նոր
բան մի չէր երեւեր այն ատեն. իսկ այնպէս
մեծաւ հանդիսիւ երթալն Տրդատայ, հան-
դերձ իր երկրին Լուսաւորիչ Գրիգորիւ և
անոր յաջորդ որդւովն Արիստակիսիւ և ա-
թոռակալ Արքիանոսիւ, որոց հետ ի քաղա-
քական իշխանաց՝ հետեւէին չորս Բղէշյաքն,
այսինքն կողմնակալք կամ սահմանակալք
Հայաստանի, տասն մեծամեծ նախարարք և
70,000 այլ զօրականք, շափաւորապէս իմա-
նալի է: Նախ, որ հալածանքն դադրեր և
քրիստոնէական ազատութիւնն հռչակուած
էր, համարձակութիւն էր արեւելից մէկ հա-
տիկ քրիստոնեայ թագաւորին՝ հանդիսապէս
երթալն առ մեծագոյն թագաւորն. երկրորդ,
հաւանելի է մեր թագաւորին բիւրաւորօք
ճամբայ ելլելն, այլ տեղ տեղ թողուլ զօրաց
գունդ, և ոչ թէ եօթն բիւրովք ի Վաղար-
շապատէ մինչեւ ի Հոռվմ երթալ, Այս խըն-
դիրս պարզէ աւելի կարեւոր և վիճարանեալ
խնդիր մի ի մէջ գիտնաց. որ է Թէօդոսեան
Օրինագրոց մէջ հրովարտակ մի Կոստանդ.

կայսեր առ Պրոկլիանոս պաշտօնեայ մի, վասն ապահարկ ընելու զԱրշակ թագաւոր Հայոց, այսինքն ազատ թողու զնա ի հարկէ, և թոյլ տալու ազատօրէն զալու երթալու, միայն կայսեր և անոր քանի մի առանձնաշնորհեալ անձանց կերպով: Ոմանք ի գիտնոց համարին այս օրինագիրս՝ զԿոստանդ որդի մեծին Կոստ, և թագաւոր Հայոց՝ զԱրշակ որդի Տիրանայ, սակայն գիտնագոյնք հաւանին՝ թէ ամեն Արշակունի թագաւորք և Տրդատ ևս Արշակ կ'անուանէր. հրովարտակին թուականն այլ՝ Կոստանդիանոսի և Լիկինիոսի բղեչութեան Գ տարին է, 315 թուականն Քրիստոսի, որ է նոյն կամ նախընթաց տարի Տրդատայ ուղեւորութեանն ի Հոռով, և այս առթիւ Կոստանդիանոսի յիշելն զնա Արշակ անուամբ յարմար է, և հաստատութիւն մեր ինդրոյն և պատմութեան:

Իսկ ժամանակ ուղեւորութեան Տրդատայ՝ ի սկզբան երեւի անմիջապէս ի լսելն Կոստանդիանոսի հրատարակելն զազատութիւն քրիստոնէից, յամի 312-3, բայց Մագսիմիանոսի արշաւանքն արդեւք եղած է. և յետ երկու տարւոյ 315ին կամ 316, երբ Կոստանդիանոս իր տասնամեկին հանդէսը կատարէր ի Հոռով, ուր և զառւած է այս եր-

կու տարիներուս ամառնային եղանակին¹ :
 Առաջին պատմող այս կարեւոր տեսաւորու-
 թեան թագաւորաց և քահանայապետից՝ (զոր
 Խորենացին շի յիշեր), ինչպէս վայել էր ըւ-
 լալ, է Ագաթանգեղոս, որոյ գրածն ի ՃԻՁ
 գլուխ պատմութեանն արժէ որ կարդայ մեր
 ընթերցողն. մենք դնեմք ի կարգի բանիցս
 զվերջին մասն. « Խաղայր գնայր (Տրդատ)
 « յԱյրարատ գաւառէ ի Վաղարշապատ քա-
 « ղաքէ, անցանել ի սահմանս Յունաց. զանց
 « առնէր զբազում օթեվանօք, մեծաւ ուրա-
 « խութեամբ, և բազում պատիւս պատրաս-
 « տութեան հպատակութեան՝ ըստ քաղաքաց
 « քաղաքաց զիպելոց, և իշխանաց իշխանաց
 « պատահելոց, գտանէին մեծարանս ընդու-
 « նելութեան. ընդ ցամաք և ընդ ծով փու-
 « թացեալ աճապարէին՝ մինչ երթային հա-
 « սանէին. ի թագաւորական քաղաքն Հոփ-
 « մայեցոց. զորմէ իսկոյն պատմեալ յար-
 « քունական պալատանն. զոր իբրև լուաւ
 « աստուածակարգ թագաւորն պատուակալ
 « աթոռոցն՝ Աստանդիանոս, և հայրապեան
 « մեծ արքեպիսկոպոս աշխարհամուտ գրանն,

1. Ինչպէս ընդունին հիմայ Հէֆէլէ, Ա.
 187. — ԼԸ Պոյ Ա, 166. — Պրոսկէր Ա, 292. —
 Գիյլէմն, Գ, 165:

« որում անուն կոչէր Սեղբեսարոս¹, որք
 « մեծաւ սիրով պատիւ արարեալ՝ ընդ առաջ
 « ելանէին և տուեալ հանգիստ՝ շնորհս ու-
 « նել ժամանակս ինչ անդէն ի տիեզերական
 « քաղաքին... Ապա յետ այսորիկ մեծարեալ
 « լինէին դարմանօք, մեծապատիւ շքեղու-
 « թեանն կարգօք յարքունեացն և եկեղե-
 « ցեացն, և ի պատուական իշխանաց քա-
 « ղաքին, և մեծամեծ պատարագօք և երե-
 «ւելի պարգեւօքն պատուեալ սիրով» և այլն :
 Մեծ պատուով ընդունուած է, կ'ըսէ Ազա-
 թանգեղ, որպէս արժան էր և Ս. Լուսաւորիչ
 մեր, որոյ վրայ « զարմացեալ կայսրն Կոս-
 « տանդիանոս՝ խոնարհեցուցեալ զանձն՝ ան-
 « կանէր առաջի Գրիգորի, զի օրհնեացի ի
 « նմանէ. և բազում վայելուչ մեծարանօք
 « պատիւ արարեալ նմա՝ իբրև Խոստովա-

1. Հակառակ հասարակաց աւանդութեան մեր
 պատմչաց, Աւխտանէս (Ա. 2Գ) ոչ զՍեղբեսարոս՝
 այլ զԵւսեբիոս պապն յիշէ, որ հազիւ երեւցեր
 է քահանայապետութեան զահուն վրայ, և այն
 յամին 511, հալածանաց սաստկութեան ատեն.
 Թէպէտ կան որք աւելի վերջը զնեն զնա. բայց
 չի յարմարիր, զասն զի Սեղբեսարոսի նախորդ
 եղած է Միլախագէս, յետ զազարման հալա-
 ծանաց :

« նողի Քրիստոսի, ըստ արժանաւորութեան
 « նորա : Սոյնպէս և արքային Տրդատայ ի-
 « բրեւ կըրօր սիրելւոյ՝ սէր ցուցեալ ուրա-
 « խութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աս-
 « տուածածանօթութեանն նորա առաւել ,
 « Գաշինս կսեր ընդ նմա, միջնորդ կալեալ
 « զհաւատսն որ ի Տէր Քրիստոս էր. զի ան-
 « շուշտ մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի
 « մէջ թագաւորութեանցն (երկօցուն) պա-
 « ճեացեն » : Այս իմաստովս և զրեթէ բա-
 « սերով՝ Ներսէս Գ կաթողիկոս ի կէս է զա-
 « ռու զրէ առ Կոստանդին կայսր. « Իբրեւ
 « տեսին զմիմեանս... միջնորդ կալան զհա-
 « լատան որ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս, և երդ-
 « մամբ միաւորեցան երկօքին թագաւորքն,
 « անշուշտ ունելով զխաղաղութիւն ընդ մի-
 « մեանս մինչեւ յաւիտեան՝ ի մէջ թագա-
 « լորացն երկօցունց. և եւս հաստատեցին
 « առ մեզ զհաւատոյն ճշմարտութիւնն, զոր
 « հիմնադրեաց մեզ Ս. Հոգին » : Այս խօս-
 « քերուս վրայ բարդած և բրդած է անյայտ
 « անձն անյայտ ժամանակի, բայց թուի ժի-
 « ժԳ դարու, մեծաշոշակ Գաշանց թուղբը,
 « որ ի յետին ժամանակս նա և ի լատին և
 « յիտալ լեզու թարգմանուած և տպագրուած
 « եւս է. յորում բաւական յարմար և աւելի

անյարմար մեծարանութեամբ նա և փռանկ բառերով, Տրդատ Կոստանդիանոսի կողմանէ իրրեւ իրեն երեւփոխան կարգուի յարեւելս, Պրիգոր այլ ի դիմաց Ս. Սեղրեստրոսի՝ զրեթէ նոյնպէս ընդարձակ եկեղեցական իշխանութեամբ, և այս գաշինքս երկու կողմանէ Քրիստոսի արեամբ (թաթխելով զրիչը) կընքուած կ'ըսուի: Աւելի հաւանականութեան ցոյց ունի Պարզեւագիր կամ սաՀմանագիր մի Մշոյ Ս. Առաքելոց փանաց, յունարէն բնագրեալ հրամանաւ Ս. Լուսաւորչի և պաՀուած իր ձեռաց կնքովն՝ մինչեւ ի վերջ ՉԱ. դարու, ըստ վկայութեան Չորտուանէլ Մամիկոնեան իշխանի, այն է Սասնոյ կողմերու, որ թարգմանել տուած է զայն յունարենէն ի հայ, և իր ձեռնագրով ընդօրինակեալ, (յամի 1079) որ և պաՀուէր նոյն փանաց մեծ Ճառընտրի մի մէջ, իրր 800 տարուան հնութեամբ. յորում կ'ըսէ Ս. Պրիգոր. « Թնամաքն Աստուծոյ և առաջնորդութեամբ, կամ եղև ինձ և աստուածասէր և և քրիստոսապաՀ արքային Հայոց Տրդատայ՝ զնալ ի տես, ի սէր և ի միարանութիւն մեծ քրիստոսասէր և բարեպաՀտ աշխարհակալ կայսերն Հաովմայեցւոց Կոստանդիանոսի... մեծամեծ պատուով և ա-

« մենաշատ սիրով ընկալեալ եղաք յաստուա-
 « ծասէր և բարեպաշտ արքայէն Աստուան-
 « դիանոսէ և ի սուրբ առաքելանման Հայ-
 « բապետէն Սեղբեստրոսէ . կացեալ ժամա-
 « նակս ինչ առ նոսին, Գաշն սիրոյ և միա-
 « քանոչքեան եղաք առ միմեանս, Քրիստոսի
 « արեամբն գրել և միջնորդել, զի անճրելի
 « լիցի ուխտ և միարանութիւն Հայոց և
 « Ծասնկաց¹, մինչեւ ի կատարած աշխարհի :
 « Իսկ զկնի դառնալոյն մեր յաշխարհն Հայոց,
 « ի ժամ՝ բաժանմանն՝ պատուեալք եղաք ի
 « նոցանէ՝ փառօք, մեծամեծ և անթուելի
 « պարգեւօք, զոր (յ)ամենայնի կատարեալ
 « Հաւատով և ջերմեռանդ սիրով խնդրեցաք
 « մեք ի նոցանէ, կապ սիրոյ և Հաստատու-
 « թեան Գաշանց զոր եղաք, ի Աշխարաց
 « սուրբ զլխաւոր Առաքելոցն՝ Պետրոսի և
 « Պաւղոսի » :

Թէ Չորտուանէլ և թէ մանաւանդ Ադա-
 թանգեղ յիշեցին՝ որ Աստուանդիանոս մեծա-
 մեծ պարգեւներ տուած է Տրդատայ . և
 վայելուչ էր այսպէս ըլլալն . այլ միթէ աւե-
 լի եւս վայելուչ չէր որ Տրդատ այլ իր մե-

1. Հարկ է թէ ի բնագրին Հոսովմայեցոց էր .
 Թարգմանիչն իր ժամանակի սեռով ֆրանց գրեցր է :

ծարտութեան և իր բարեկամին փառաւորութեան համեմատ՝ ընծաներ բերած ըլլայ : — Ամենեւին տարակուսելի չէ, թէ և յիշուած շրջայ. և ես կարծեմ թէ իր տարածին մէկն կամ մէկ մասն դեռ կանգուն կայ փառաւոր տեղ մի շատ դարերէ վեր, աշխարհածանօթ և աշխարհատեսիլ, և զրեթէ ստէպ իմ աշացս առջեւ : Այն հին յունարուեստ սկէզօժ պղնձէ շորս Էրիվարքն, որ ի քաղաքիս (Վենետիոյ) մայր եկեղեցւոյ ճակատում՝ իրրեւ օգաթսիչք՝ զարմացընեն զամեն մտացի տեսող, և զոր աւանդութիւն մի համարի՝ թէ Տիրիթ օմն թագաւոր Հայոց բերած ըլլայ առ Ներոն կայսր. բայց շատ աւելի հաւանական է որ մերս Տրդատ բերած է առ Կոստանդիանոս :

Գառնադով առ Գաշինան, ստոյգ գաշնագրութեան մեծ վկայութիւն մի է և Բուզանդայ (Գ. ԻԱ) յիշածն, թէ նախարարք Հայոց յետ զերութեան և կուրութեան իրենց թագաւորին Տիրանայ, գիմեցին առ կայսրն Յունաց. « Կանաւանդ զի զուխտն յիշեալ
 « զԳաշանցն կսելոց զերդմանցն հաստատու-
 « բեան, միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Կոս-
 « տանդիանոսի և ի մէջ քաղաւորին Տրդա-
 « տայ եղեալ էր » : Ե զարու մեր եկեղեցւոյ

զլիսաւորաց զրաձն առ Թէոզոս Փոքր կայսր .
 ուր յեա յիշատակի դաշնադրութեան Տրդա-
 տայ և Առստանդիանոսի, կ'ըսուի . « Այսպէս
 « և զՀաւատան որ ի Քրիստոս՝ ընկալաւ ի
 « սուրբ եպիսկոպոսապետէն Հոովմայ, որ
 « լուսաւորեաց զիսաւորային կողմանս հիւ-
 « սիսոյ » : Այս խօսքս Տրդատայ վերաբերի
 քան Պրիգորի, զի սա ի Աեսարիոյ ընկալաւ
 զձեռնադրութիւնն . զրուածն այլ (առ Աղի-
 շէի) կցկատւր և տեղ տեղ անյարմար է .
 Հաւատք բառն այլ կըրնայ իմացուիլ Հաւա-
 տանքն, զոր արդարեւ ի Նիկիոյ ժողովոյն
 ընդունեցան Հայք՝ Տրդատայ և Պրիգորի ա-
 տենն, և ժողովոյն զլուին՝ ի ձեռն իրեն երես-
 փոխանացն՝ էր եպիսկոպոսապետն (Պապն)
 Հոովմայ : Թէպէտ սմանք, ինչպէս Պրիգոր
 (Պ) Տղայ կաթողիկոս՝ ի թղթին առ Վերին
 Հայս, հաւանօրէն թուի ըսել՝ Լուսաւորչին
 « առնուլ ձեռնադրութիւն ի Ս . Սեղրեսարո-
 սէ » . հարկ է զայդ՝ հաստատութիւն իշխա-
 նութեանն իմանալ . զի յեա ընդունելոյ մի
 անգամ ի Ս . Ղեւոնդեայ՝ կարելի չէր նօ-
 րէն ընդունիլ, և նոյն իսկ Լուսաւորչի յա-
 ջորդքն եւս ի Աեսարիոյ ընդունեցան . Նի-
 կիոյ ժողովն այլ Չ և Է կանոնովքն հաս-
 տատեց, որ նախնեացն կարգք և պատիւք

անթոռոցն՝ պաշէսցին որպէս էին ցայն ժամ :
 Այս բանս հաստատել երեւի և Քարգէն կա-
 թողիկոս ի վերջ Ե դարու կամ ի սկիզբն Զին ,
 ըսելով վասն Արիստակիսի . « Ընկալեալ ի
 « սուրբ Հարցն բոլորովիւնք զսուրբ հաւատան
 « ձշմարտութեան, երեւ յաշխարհն՝ ճշմարտու-
 « թեամբ . զոր անեալ ի նմանէ Հայոց , և
 « նովին հաւատովք լուսաւորեցաք , և ի նմա-
 « նէն յաջորդեցաւ մինչեւ ցայժմ ձեռնա-
 « դրութիւն հայրապետութեան աշխարհիս
 « Հայոց , և կամք հաստատուն ի նմին » : Վե-
 բոյիչեալ Գրիգոր կաթողիկոսն այլ զրէ առ Մա-
 նուէլ կայսր . « Էր մի ի սուրբ ժողովոյն (Նի-
 « կիոյ Հարցն) արքեպիսկոպոսն Հայոց մեծն
 « Արիստակէս՝ որդի Ս . Գրիգորի . յորմէ ըն-
 « կալեալ զուղղափառ դաւանութիւնն նիկիա-
 « կան ժողովոյն՝ զգուշացաւ եկեղեցի մեր » :
 Այս տեղ (թողլով առ ժամս մեր Տրդատն
 ի դարձին) արժան համարիմ մեր հայրապե-
 տաց ի Կեսարիոյ ձեռնադրուելը քիչ մի
 քրքրել : — Յայտ է որ յառաջին դարս եկե-
 ղեցւոյ՝ սորա անթոռոց դասակարգն այլ ըստ
 կարգի պատուոյ աշխարհաց և քաղաքաց էր .
 երից մասանց աշխարհի մէկ մէկ զլուխ ե-
 պիսկոպոսաց կար , Եւրոպիոյ՝ ի Հռովմ , որ
 և ամենուն զլուխ , Ասիոյ՝ յԱնտիոք , Ափրի-

կիոյ՝ յԱզեքսանդրիա, որք յետոյ պատրիարք կոչուեցան. և որոց գերագոյն իշխանութեան ներքեւ էին մայրաքաղաքացի եպիսկոպոսք (մետրապօլիտք), և ստորակարգեալ եպիսկոպոսուհք. յետոյ Եփեսոսի մայրաքաղաքացին փոխեցաւ ի պատրիարք Կ. Պօլսի, Փիլիպպեայ Աեսարեայն՝ ի պատրիարք Եբուսաղեմի: Մայրաքաղաքացեաց ոմանք այլ աւելի բարձրապատիւ էին և ինքնազուիս կոչուէին. այսպիսի էր Ասպպադովկիոյ Աեսարիայն այլ այս պատրիարքներէն և մետրապօլիտներէն կ'առնուին ձեռնադրութիւն՝ իրենց աշխարհաց եպիսկոպոսքն: Երբ Հայք աշխարհօրէն զարձան ի քրիստոնէութիւն Տրդատայ ժամանակ, եթէ և գտուէր եպիսկոպոս մի ի Հայս, բայց գլխաւոր եպիսկոպոս և իրր յաջորդ առարելոյ շկայր, եղածքն այլ ըստ աւանդութեան՝ զօր նախ յիշեցինք՝ ի Աեսարիոյ առնուին զձեռնադրութիւնն. որոյ առաջին եպիսկոպոս ի Թագէոս առաքելոյ կարգեալ Համարին զԹեոփիլոս՝ յիշեալն ի Ղուկայ աւետարանչէ. բայց ոմանք ի գիտնոց և ոչ անձն Համարին զԹէօփիլոսոյ, այլ ըստ յունարէն լեզուի աստուածասէր նշանակութեամբ՝ աստուածասէր, բարեպաշտ անձինք, սակայն և շատք ընդունին զնա իրօք

անձն, բայց չեն գիտեր վարքը, որով և չեն
 ընդունիր զնա առաջին եպիսկոպոս Աեսա-
 րիոյ մայրաքաղաքի, այլ զԼուսնգիւնոս կամ Լու-
 կիանոս, և զոս համարին հարիւրապետը՝ որ
 խոցեց զկողս Քրիստոսի¹. սորա յաջորդեց
 Պրիմիանոս ոմն, և այլք հետզհետէ մինչեւ ի
 Ս. Ղեւոնդիոս, յորմէ ընկալաւ մեր Լուսա-
 ւորիչն զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսապե-
 տութեան, իր յաջորդքն այլ անոր յաջորդ-
 ներէն²: Մեր պատմիչն Վարդան բացարձակ-
 օրէն կ'ըսէ Լուսաւորչի համար. « Յերեսնե-
 « բորդ ամի Լուսաւորչութեան իւրոյ Ս. Վրի-
 « գոր զԱրիստակէս առաքէ ի Աեսարիա ձեռ-
 « նադրիլ՝ վասն զառաջին ձեռնադրութիւնն

1. Ս. Վր. Նազիանզացի այլ առաջին եպիս-
 կոպոս Աեսարիոյ համարի զհարիւրապետն, զոր
 Պրիմիանոս անուանէ :

2. Վերոյիշեալ կաթողիկոսն Ներսէս Գ, մե-
 ծացուցանելով իմն նախակարգէ խառնիխուսն
 զԹէոփիլոս յեպիսկոպոսապետս. « Գլխաւոր
 « առաջնորդաց եկեղեցւոյ՝ ի քաչեկն Թեոփիլո-
 « սիկ՝ ի մեծ հայրապետէն սկսեալ, արուես-
 « տաւոր քաղաքացն Եղիպտացւոց և Ալեք-
 « սանդրացւոց և Հոսովմայեցւոց և Կոստանդնու-
 « պոլսեցւոց, Անտիոքացւոց և Կեսարացւոց և
 « Աթենացւոց և Կիւլիկեցւոց », և այլն :

« անդ աննկոյ թաղէոսի առաքելոյն և ար-
 « կանելոյ հիմունս եկեղեցւոյ » : Ի Աեսարիա
 ձեռնադրուիլն կաթողիկոսաց կամ եպիսկո-
 պոսապետաց Հայոց՝ տեւեց մինչեւ ի Ս.
 Ներսէս կամ ի Ս. Սահակ :

Արշափ ինչ իշխանութիւն ունէր եպիսկո-
 պոսապետն Աեսարիոյ՝ իր ձեռնադրեալ Հայոց
 եպիսկոպոսապետին վրայ : Թուի թէ ոչինչ ա-
 ւելի քան զձեռնադրելն, և մի իր մտարա-
 պօլտաց համարել զնա, և զուցէ իրեն զա-
 տաստանին վերաբերել՝ եթէ շփոթութիւն
 ինչ ըլլար Հայոց եպիսկոպոսապետին և անոր
 եպիսկոպոսաց մէջ : Եւ զի Հայք առանձին
 թագաւորութիւն ունէին, վայել էր որ իրենց
 եպիսկոպոսապետն այլ իր կարգակցաց մէջ
 բարձրապատիւ ըլլար և ընդհանրական կամ
 նահանգական ժողովոց մէջ՝ մի ի նախագա-
 հից : Արդէն տեսանք որ երբ Ալեոնգիոս
 ձեռնադրեց զԼուսաւորիչ մեր՝ ուրիշ բան չը-
 պահանջեց, բայց զի այնպիսի ձեռնադրու-
 թեամբ « Հաստատեալ կայցէ վկայութիւն ի
 « մէջ երկուց կողմանցս. զի պարզեւարաչ-
 « խութիւն նորոգեալ քահանայապետոսրեանդ
 « ձերոյդ նահանգիդ՝ առ ի մէնջ, կայցէ ան-
 « շարժ՝ յեկեղեցւոջս Աեսարու, ուստի և հան-
 « դերձեցաւ ձեզ պատրաստութիւն շինու-

« Թեան՝ ձեռնադրութեամբ » : Եթէ ստոյգ
այսպէս էր բնագիրն Ղեւոնդիոսի՝ շատ նշա-
նական է նորոգեալ քահանայապետութիւնը
սածն, և տայ հաստատել զկարծիս մեր՝ թէ
ընդունի և Ս . Ղեւոնդիոս՝ որ առաջուց այլ
եղած է քահանայապետութիւն ի Հայս, և
որ և է կերպով խափանեալ կամ ընդհատեալ,
և հիմայ լուսաւորչութեամբ Քրիզոստի և ձեռ-
նադրութեամբ Ղեւոնդեայ՝ նորոգեալ : Եւ
եթէ եղած էր առաջ այլ քահանայապետու-
թիւն՝ կըրնար այլ ուրիշ կերպով կամ ուրիշ
աթոռէ առած ըլլալ այն հին քահանայա-
պետաց Հայոց՝ իրենց ձեռնադրութիւնն . և
արդէն տեսանք որ աշակերտք Թադէոսի
կամ յաջորդք՝ Փիլիոս և Եղիշէ՝ մէկն յԱն-
տիոքայ աթոռոյն առաւ զայն, միւսն՝ յԵրու-
ստղեմէ : Պէտք է յիշել և զայս, զի Հայոց
փրճակն կամ կացութիւնն այս ժամանակ՝
շատ նշանաւոր և աննման էր . ընդարձակ
աշխարհ մի և բազմամարդ, իր յատուկ թա-
ղաւորի իշխանութեան տակ, երբ և ոչ մի
աղդ այդպիսի պատկաւոր զուրիս մի ունէր,
կամ առանձին օրէնք, սովորութիւն և լե-
զու, անկախ ի հռովմէականէն, և ընդարձակ
ազատութեամբ, ըստ Գաշանց Առատանդիա-
նոսի և Տրդատայ : Եւ այս ամենայն ցուցը-

նեն աննման գիրք մի Հայոց ազգին և եկեղեցւոյն, և ասոր զլիսոյն գերագոյն պատիւ կամ բարձրագոյն աթոռ մի ի մէջ աթոռակցաց: Եթէ Քրիստոսի հեզ և խոնարհ սիրան զայս շէր պահանջեր, մեծհոգի Տրդատայ սէրն առ նա և երախտիքն՝ անշուշտ դուելին այլ կրրնար, թէ և ոչ ըստ շարժագիութեան անուանեալ թղթոյն Քաշանց: — Քայց, եկեղեցականաց կարգերու զլիսաւորն էր և է սէրն և հոգին Քրիստոսի, որ շատ տաք էր այդ դարերում, որ և դարձեալ նշանաւոր նախախնամական շնորհքով սփռեցաւ ի Հայս, Լուսաւորչի արթուն և եռանդուն հոգով և ջանիւ:

Այս բանս էր տեսակ մի միաբանութիւն եկեղեցւոյս Հայոց, երբ Լուսաւորիչ իր ընդարձակ միճակին համար՝ ամեն զլիսաւոր եկեղեցիներէ իրեն օգնականներ հովիւներ հրաւիրեց և հաւաքեց. նախ ի Յուսաց, երբ կու դառնար ի Աեսարիոյ, և մինչեւ յԱնտիոքայ եւս, ապա և յԱսորւոց՝ որք սահմանակից էին հարաւային նահանգաց մեր աշխարհին: Այսպիսի էին նոյն իսկ պատմիչ բանիս Զենովք եպիսկոպոս և իր եղբայրն Եղիազար, և Գանիէլ՝ որ և եղաւ զլիսաւոր աթոռակալ մի Լուսաւորչին: Աղերսանդրիոյ մեծ

եկեղեցիէն այլ որսաց բազմաճմուռ վարդա-
 պետ մի, Դիլարիոս կամ Դիմասիոս կոչուած,
 զոր արքայաշուք Գունայ - գաշտ գաւառին
 եպիսկոպոս կարգեց. Եփեսոսի ինքնագլուխ
 եկեղեցիէն այլ՝ զՍուրտիկոս : Յիշուած չէ
 բայց և չէ անհաւանական՝ թէ Ս. Նշխարաց
 և ոպասուց հետ՝ ի Հոովմէ այլ բերած ըլ-
 լայ պաշտօնեաներ, յորս՝ թէ՛ յոյն լեզուաւ
 և թէ՛ լատին պատարագողք կային այն դա-
 րում. և այսպէս իբրեւ յերից և շորից զըլ-
 խաւօր ակոսոց՝ իր նորածին կամ վերածին
 եկեղեցւոյ տարերք խառնեց միացուց, և ըրաւ
 մի մարմին քրիստոնեայ, թէ և տարբեր լե-
 զուօք պաշտէին զօսերք խորհուրդս, ըստ հաս-
 կացողութեան բնակչաց այլեւայլ գաւառաց
 աշխարհիս. բայց յայտ է՝ որ յունականն տի-
 բէր յարեւմտակողմն և ի միջնաշխարհին, ա-
 սորին՝ ի հարաւակողման, գլխաւորապէս ի
 Տարօն, ուր կանգնեցաւ առաջին մայր եկեղե-
 ցին ի Յաշտիչատ, և մեծ վանորայքն Ս. Կարա-
 պետի և Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, յորս
 դրուեցան անոնց նշխարքն ի Կեսարիոյ և ի
 Հոովմէ բերուած, և ուր ասորերէն պաշտօնն՝
 հայերէն գպրութեան կամ գրոց գիւտէն վերջ
 այլ դեռ ատեն մի տեսեց : Ոչ միայն գրերու,
 այլ և Ս. Գրոց թարգմանութեան պակասու-

Թիւնն հարկաւորեց զՍ. Պրիգոր՝ որ յոյն և ասորի լեզուաց դպրոցներ և շատ դպրոցներ և զիտուն վարպետներ կարգէ, այլ և Տրդատայ օգնութեամբ անոնց պէտքը լեցընէ :

Յայտ է՝ որ թէ՛ այդ վարպետք և թէ՛ եկեղեցւոյ վարդապետք, քահանայք և եպիսկոպոսունք, կամ հայագէտ էին կամ յոյն և ասորի լեզուաց հմուտ հայ թարգմաններ ունէին, որով եկեղեցւոյ ամեն վարդապետութիւնն և խորհուրդք՝ զլիսաւորան պատարագաւ՝ հասկանալի կ'ըլլային հասարակաց, և զուցէ այն ատենէն ոմանք փորձեցին որ և է ձեւով կամ կերպով՝ հայերէն կարդալու զրելու հնարք, կամ օտար լեզուաց տառերով զրել զհայերէնն. վասն զի անկարելի թուի՝ թէ ամբողջ դար մի ժամանակի, ի Վուսաւորչէն մինչեւ իր թոռան թոռն թարգմանիչ Ս. Սահակ՝ մէկն մտածած չըլլայ այդպիսի բան մի՝ ռամիկ ժողովրդեան հոգեւոր օգտին համար, թող զուսումնականն : Եթէ պակասութիւն մի եղած է յայսմ՝ այն այլ ուրիշ կողմանէ առաւելութիւն մի ցուցընէ, այսինքն է յունարէն լեզուի բաւական ծաւալուած ըլլալն ի Հայս՝ մեր Աքշակունի Տիգրաններէն ի վեր, նմանապէս և ասորերենին՝ ի հարաւային Հայս :

Սրատես աչօք ճանչնար Լուսաւորիչ մեր՝
 որ իր ժողովրդեան կրթութիւնն տղայոց դաս-
 տիարակութենէն յուսալու է. անոր համար
 գրեթէ ամեն բանէ առաջ զայս հոգաց, և
 ժողովեց, ըստ ձօխարան վկայութեան Ազա-
 թանգեղոսի (ՃԻ), « Բազմութիւն մանկաւոյ,
 « կարգեալ ի վերայ հաւատարիմ դպրասպետս .
 « առաւել զազգս պղծագործ քրմացն . . . Եւ
 « անդէն յական թօթափել՝ վայրենամիտքն
 « և դատարկասունքն . . . մարգարէագէտք և
 « առաքելածանօթք և աւետարանաժառանգք
 « լինէին, և ամենայն աւանդելոցն Աստու-
 « ծոյ՝ ոչ իւիք անտեղեակք » : Այս դպրա-
 սպետաց գերագոյն մէկն էր վերոյիշեալ Գլխա-
 ռիոսն՝ Աղեքսանդրիոյ հռչակաւոր Պանտե-
 նեան վարժարանէն, զոր հանդերձ ընկերօքն՝
 ճրաչագան պաշտօնեայս անուանէ Զենովք-
 մէկն այլ Տիմոթէոս՝ Սագրեկ կամ Ադոն քա-
 ղաքի եպիսկոպոս, զոր գրով խնդրեց Լուսա-
 ւորիչն ի Ղեւոնդեայ, ըսելով. « Զոր դու իսկ
 « գոյէիր զհմաութիւն դպրութեանն, որ յոյժ
 « պիտանի է երկրիս այսմիկ » : Տիմոթէոսի
 հետ էր և սարկաւազն Աքիկոս կամ Ազգի-
 կոս, որոյ համար այլ կ'ըսուէր, թէ « յոյժ
 « հմուտ (էր) բազում դպրութեանց » : —
 Այսպիսի գիտնականաց վարպետութիւնն և

ընատուր՝ մանաւանդ թէ աստուածատուր սրամտութիւն եռանդուն հայ մանկուոյն, հոգեշունչ խրախոյս Լուսաւորչին և առատարաշխութիւն Տրդատայ, անտարակոյս կ'ընեն շափաւորապէս Ագաթանգեղոսի նախայիշեալ վկայութիւնը:

Երկրորդ հնարք Լուսաւորչին՝ քրիստոնէական հոգին ժողովրդեան հոգւոյն մէջ ծաւալելու՝ եթէ՛ քարոզութեամբ և եթէ՛ վարուց լուռ օրինակաւ, եղաւ Վանահան կամ կրօնաւարական կեանք հաստատել, թէ միաբանակեցաց և թէ միայնակեցաց. և այսպիսի կենաց թէ և կային հետք ի Հայս, ինչպէս առաջ յիշած եմք, այլ նուազ, և աւելի ճգնաւորական կերպով, իւրաքանչիւր ոք ինքն իր հոգին, քան զուրիշը հոգալով: Ասոնցմէ աւելի քան պահանջէր նորագարձ Հայոց պէտքն, զոր նախատեսութեամբ հոգաց Պրիգոր՝ իր ձեռնադրուելու երթալու ատենէն, և տեղէն. ուսկից որ՝ « Ելեալք ի Կեսարիայէ (կ'ըսէ Չենովբ), « մնայր ժամանակս ինչ ի Սերաստիա՝ հաւաքել առ ինքն զդասս կրօնաւարաց »:

Ասոնց զլիսաւորքն էին մեր եկեղեցւոյ երկու տօնելի և հռչակեալ սուրբ ճգնաւորք, Ան-

տոն և կրօնիդէս, զորս ի Կեսարիոյ գողցաւ, և անոնց աշակերտն Եպիփան, 40 աշակերտներով. ասոնք տեղաւորեց ի Տարօն, ուր հեթանոսական կրօնքն շատ արմատացեր էր, ի Հնդկաց գաղթեալ Գեմետրի և Գիսանէի հետեւողք և յաջորդօք: Ասոնց քուրմքն շատ յամառեցան զէնքով և պատերազմով. բայց աւելի ի պաշտպանութիւն իրենց կոոց քան անձանց: Իրենց զլիսաւոր կաատանց և քրմարանաց տեղիքն իննսկնեան և Յաշտիշատ՝ եղան կրօնաւորաց այլ զլիսաւոր վանորայք, միանգամայն և վարժարանք և համալսարանք իմն հասարակաց ազգին, կամ տնկարանք, ուստի այլեւայլ կողմեր պիտի տարուէին նորատուենիք՝ կենաց դրախտներ բանալու: « Բագում՝ և անհամար գունդս Վանա « կանաց, կ'ըսէ Ագաթանգ. (ՃԻԱ), ի շէնս « և յանշէնս դաշտականս, շինակեացս և « լեառնակեացս, անձաւամուտս և արգելա « կանս հաստատէր »: Թէպէտ քիչ մի ճպտաղ են պատմըչիս խօսքն՝ այլ յայտնէ վերայիշեալ տեսակ կրօնաւորաց վիճակը. միայն թէ շինակեաց ըսուածներն՝ որ զեղ և մարդարնակ տեղ եղող վանականներ նշանակէ, ամփոփելու է. վասն զի աւելի շինից մօտ քան շինից մէջ տեղուանք հաստատուէին

վանորայք. և դայս յատկապէս յիշեցուց Ս. Ղեւոնդիոս իր ձեռնագրած հայրապետին մերոյ, գրելով. «Մի ոք ի դաստակերտս «կամ ի գիւղաքաղաքս՝ զօրէն Աղեքսան, «դրացւոց (Նզիպտացւոց) գործեսցէ, շինեւ «լով իւրաքանչիւր ումեք խրճիթս՝ գտէրու «նեան տաճարան և առանձինն բնակել. «այլ ժողովեսցես ի մի տեղ հարիւր (կամ «400) արանց շափ, և որոշեսցես նոցա գեօղս «և աւանս մեծամեծս. որպէս զի պէտք վա «նացն ի նոցանէ վճարեսցի. և ինքեանք «միայն աղօթից և ճգնութեանց պարապես «ցին¹» : Թէ և ժողովրդեան հետ շատ վե-
 րարեբութիւն շունէին այս տեսակ կրօնա-
 ւորք, բայց ժողովուրդն անոնց աղօթքն և ճգնութիւնը մեծ օգուտ համարէր. Տրդատ այլ՝ ըստ խրատու Աեսարիոյ հայրապետին՝ անոնց գեղեր, աւաններ սահմանէր, իրենց ապրուստը ճարելու՝ անոնց բնակչաց տուր-
 քերով : Լուսաւորչին այլ սիրելի էր ասոնց կեանքը. և շատ հեղ փախուստ տալով յար-
 քունեաց և ի հայրապետանոցէն, «Առեալ՝ «զոմանս ոմանս յաշակերտացն՝ յիւրաքան-
 «չիւր մենաստանաց, երթեալ լեռանակեաց

« մենակեաց սորամուտ ծակախիթ եղեալ . . .
 « աւուրս բազումս յանապատ տեղիսն, յա-
 « կունս Եփրատական գետոյն . . . բնակեալ
 « լինէր¹ » : Այս վանորէից զլիսաւոր տեսուչ
 դրաւ Լուսաւորիչ, ինչպէս յիշեցինք, զՊանիէլ
 ասորին, որ յետ շատ տարիներու՝ Տրդատայ
 անարժան թուան Տիրանայ կըրից զո՛հ ե-
 ղաւ : — Որչափ այլ առանձնակեաց վանա-
 կանք ժողովրդեան հասարակ հոգցող շէին՝
 ըսինք, սակայն անոնց յանձնուած էր ճամ-
 բորդները, պանդուխտները, կարօտները հո-
 գալու. ասոր համար յետոյ Մեծն Ներսէս ա-
 ւելի շատցուց այսպիսի վանքեր, մանաւանդ
 դժուար և վտանգաւոր ճամբաներու քովե-
 րը, աւելցընելով նա և անոնց ապրուստը :

ԺԵ.

Ուխտ եւ Պատակարգութիւն Եկեղեցւոյ :

ԵՐԿՐՈՐԳ՝ հնարքն՝ որ և ըստ պատուոյ
 և իշխանութեան՝ առաջին, էր կարգաւորու-
 թիւնն նորընծայ քրիստոնէութեան Հայոց,

1. Ագաթանգեղոս, ձԻԱ :

անոնց հոգեւոր հովիւներ և հովուապետներ
 գնել, կամ եկեղեցականաց դասակարգու-
 թիւն, որոց գլուխն կամ բարձրագոյն աս-
 տիճանաւորն է Եպիսկոպոսն: Եթէ եկեղեց-
 ւոյ ստորին պաշտօնեայք այլ չկային կամ
 շատ քիչ գտնուէին այն ատեն ի Հայաստան,
 յայտ է թէ և ոչ կամ հազիւ քանի մի բնիկ
 եպիսկոպոսք. և հարկ էր որ Աուսաւորիչն
 Հայոց իր ընդարձակ վիճակին համար բազ-
 մաթիւ այլ եպիսկոպոս գտնէր և կարգէր:
 Նոյնպէս և հարկ էր որ ի սկզբան՝ ինչպէս
 ուսուցիչ և կրօնաւոր՝ դուրսէն բերաւ, այս-
 պէս և եպիսկոպոսներ, որք՝ տեսութեամբ
 մի աւելի եւս կարեւոր էին՝ իր ընդհանրա-
 կան ծանր պաշտօնը թեթեւցընելու համար.
 և զայս այլ մեծ խնամքով և ճարտարութեամբ
 հոգաց, հրաւիրելով ի դրացի աշխարհաց՝
 ուր որ յուսար այն տեղաց եպիսկոպոսները
 շարժել և բերել: Իր մէկ հրաւիրական թըղ-
 թին մէջ գրէ, թէ Հայաստան 640 դաւառ
 է, ամենքն այլ կարօտին հովուաց. կրնայ
 չափազանց կամ սխալ ըլլալ այդ թիւն, մա-
 նաւանդ Խորենացւոյ աշխարհագրութեան
 մէջ շարուած Մեծ Հայոց գաւառները համ-
 բերով, որք հազիւ թէ 200 մի ըլլան. սակայն,
 նախ, այն ատենուան Աուսաւորչի վիճակին

ընդարձակութիւնն՝ թերեւս այդ 200 զաւա-
ռաց անդին այլ կ'անցնէր . և երկրորդ, Խո-
րենացւոյ յիշեալ զաւառներն՝ աւելի մանր
բաժանմունքներ այլ ունէին . յիշեցինք տեղ
մի յԱզաթանգեղոսէ թագաւորին տէրու-
թեան սաՀմաններն . նոյն ինքն ուրիշ տեղ
(ԳԼ . ՃԻ) Լուսաւորչի վիճակին և քարոզու-
թեան սաՀմաններն աւելի կ'ընդարձակէ .
Թողտով զմիջնաշխարհն՝ կ'ըսէ . « Քերէր առ
« սաՀմանօքն Ասորւոց , առ Նորշիրական
« երկրաւն և առ Կորդուօք մինչեւ յամուր
« երկիրն Մարաց , մինչեւ առ տամբն ՄաՀ-
« քրտան իշխանին , մինչեւ յԱտրպատական » .
ասոնք Ասորեստանի և Հայաստանի միջոց ,
Որմեայ ծովուն հարաւային և արեւելեան
կողմերն և Ատրպատականի մէկ մասն են .
այս յետին երկրին (Ատրպատականի) աւելի
արեւելեան մասին՝ Արտաշիլ քաղաքի եպիս-
կոպոսն այլ՝ ըստ Յայսմաւուրաց՝ ի Լուսա-
ւորչէ ձեւնադրուած է :

Գարձեալ , Ազաթանգեղի ուրիշ տեղ ըսա-
ծէն երեւի՝ որ Ատրպատականին հիւսիսէն
վեր և հին Աղուանից երկրէն աւելի դէպ ի
հիւսիս՝ մինչեւ Գարբանտայ և Ալանաց գըռ-
ներն՝ հասնէր Լուսաւորչի հովուական խնամքն .
անկից այլ դէպ յարեւմուտս՝ ի սաՀմանս

Վրաց: Ըստ մեր պատմըչաց նորագարձ Վրաց
այլ (ի ձեռն Ս. Նունէի) ձգուէր մեր Հօր
հովանին. բայց Վիրք և հին եկեղեցապա-
տումք կ'ըսեն, թէ իրենց թագաւորն ի Աս-
տանդիանոսէ խնդրած ըլլայ իր երկրին քա-
րօղիչ խաւրել. բայց եթէ իրենց դարձն ա-
ռաջ էր քան զկայսերն, յարմար է որ նախ
մեր Լուսաւորչէն և Տրդատէն խնդրած ըլ-
լան. և մինչև ի սկիզբն է՝ դարու (Հայոց
և Վրաց բաժանման՝ իրենց Արարիոն և մեր
ԱրրաՀամ կաթողիկոսաց ատեն՝ կրօնական
խնդրոց պատճառաւ), եթէ ոչ գերիշխանու-
թիւն՝ այլ գերակայութիւն մի երեւնայ Հայոց
կաթողիկոսին ի վերայ Վրացն, և ինչպէս
Արարիոն ի նախորդէն ԱրրաՀամու՝ ի Մով-
սէս կաթողիկոսէ՝ առաւ ձեռնադրութիւն,
հաւանական է որ իր նախորդքն այլ Հայոց
նախորդ կաթողիկոսներէն, ինչպէս և Աղուա-
նից կաթողիկոսք: Բայց աւելորդ համարիմ
այս բանս մանր քննել. բաւական է Լուսա-
ւորչի համար Ազաթանգեղոսի զժամ վի-
ճակն:

Շատ հաւանական է՝ որ Պրիգոր իր 30 և
աւելի տարի քահանայապետութեան ատեն՝
իւր վիճակին ամէն գաւառաց եպիսկոպոս կամ
քորեպիսկոպոս հասուցած ըլլայ, այն դարեւ-

բու եկեղեցեաց սովորութեան համեմատ, որք
բազմաթիւ ստորակարգեալ եպիսկոպոսներ
ունէին. դըրսէն բերածներէն դաս՝ ինքն
ձեռնադրած է, ըստ իր պատմըչին (Ազաթ.),
« Աւելի քան 400 եպիսկոպոս, որք կային
« տեսուչս տեղեաց տեղեաց. իսկ զկարգս ե-
« րիցանց և կամ սարկաւազաց կամ անա-
« գանոսաց, և որ այլ եւս ի պաշտօն Աս-
« տուծոյ կային, անթիւ էին ի բազմութե-
« նէ » : Եթէ և ոչ միաժամանակ գտնուէին
400 եպիսկոպոսք ձեռնադրեալք ի Լուսա-
ւորչէն, այլ և յաջորդաբար, սակայն ընդ-
ունելի է՝ թէ և միաժամանակ հարիւրաւորք
գտնուած ըլլան. Յունաց վիճակագրութեանց
մէջ այլ յիշուին մէկ նահանգի կամ մետրա-
պօլիտութեան մէջ ինչուան 30 կամ 40 ե-
պիսկոպոսք. և նոյն իսկ Հայոց քանի մի նա-
հանգաց մէջ՝ որք ի Ե, Զ դարս Բիւզան-
դիոյ կայսերութեան ներքեւ էին, յիշուին
այդպէս բազմաթիւ եպիսկոպոսք՝ հայկական
տեղեաց անուամբք, որոց ոմանք չեն յիշուիր
ի մեր պատմչաց : Զարմանալի այս է, որ թէ
և այդ մեր պատմչաց բաժններն այլ վկայեն
բազմութեան Հայ եպիսկոպոսաց, այլ և ոչ
մէկն 40է կամ 50է աւելի միաժամանակ ե-
պիսկոպոսաց անունները չէ շարած, թէ ժո-

դովոց մէջ թէ ուրիշ ասթիւ. հաւանօրէն՝ ա-
 ւելի գրուածքն կամ հին թեմագրութիւնքն
 կորած են, և միայն ժԶ-ժԷ դարուց մէջ
 գրուածքն յիշուին կամ Մեան. ինչպէս Ոսկան
 վարդապետին, 2000ի շափ: Բայց նոյն իսկ
 մեր պատմըչաց ի Գ դարէ մինչեւ ի ժԷ,
 աստ անդ պատահարար յիշեալ եպիսկոպոս-
 տական թեմից անուանք կ'անցնին քան զ'400
 թիւ, միանգամայն թէ գաւառաց, թէ քա-
 ղաքաց, թէ վանօրէից, և թէ իշխանութեանց
 կամ նախարարութեանց. վասն զի թէ քա-
 ղաքական թէ եկեղեցական տեսութեամբք՝
 կային գաւառք՝ օրք գոնէ երկու եպիսկոպոս
 ունէին, հին դարերում. ինչպէս նոյն իսկ
 Լուսաւորչի ատեն՝ Տարօն գաւառն աշխար-
 հագրօրէն ունէր իր եպիսկոպոսը, նոյն գա-
 ւառին տէրն՝ Մամիկոնեան իշխանն՝ ունէր
 յատուկ եպիսկոպոս. և ահա երկու Ասորի
 եղբարքն Զենովր և Եղիազար՝¹ այդ գաւա-
 ռին զլիսաւոր վանաց թեմերուն եպիսկոպոսք

1. Առաքելաց վանաց Սահմանագիրն՝ հօն
 Լեւոնագրուած կ'ըսէ զՂաղար (Եղիազար),
 բայց Զենովր՝ առաջուց նիւստրացուց եպիս-
 կոպոս ցուցընէ զնա. և Ս. Գրիգորի հետ ի
 Հովմ դնացօղ, և ի դարձին հաստատուած
 յԱռաքելաց վանս:

էին . նոյնպէս և Մեծին Ներսիսի ատեն , մինչ երրորդ եպիսկոպոս կամ քորեպիսկոպոս մ'այլ կար ի Յաշտիշատ . այն կողմերն էր և Դանիէլ ասորին : ԺԱ դարու պատմիչք և զրիչք մեր եւս յիշեն իրրեւ իրենց ներկայ ժամանակին 500 թեմակալ եպիսկոպոս . յորոց գէթ զամանս հարկ է քորեպիսկոպոս համարիլ :

Յայտ է ի կարգաց եկեղեցւոյ՝ որ այդ Քորեպիսկոպոս կոչուածքն՝ աւանաց և զիւղից եպիսկոպոսք էին՝ քաղաքացի եպիսկոպոսին իշխանութեան ներքեւ : Մեր պատմութեան մէջ շատ չեն յիշուիր , բայց կան յիշուած ԺԱ դարու մէջ , ինչպէս Արծն աւանին քորեպիսկոպոսն . ինչուան ԺԳ և ԺԴ դարուց մէջ եւս յիշուած են : Այս տարրերութենէն զաս՝ թէ՛ եկեղեցական թէ՛ քաղաքական տեսութեամբ՝ աստիճանք կային եպիսկոպոսաց , բարձրագոյն և ստորին . և ինչպէս ուրիշ աշխարհաց մէջ՝ հարկ էր այգպէս ըլլալ և ի Հայս , որոց նախարարք և իշխանք շատ վրէժխնդիր էին իրենց իրաւանց և դասաւորութեանց . և ինչպէս աշխարհական իշխանաց բարձր և ցած , կամ առաջին , երկրորդ և այլն , դասակարգ կար՝ թագաւորական օրինօք սահմանեալ և փոփոխեալ , և երբեմն պատուոյ և երբեմն պատժոյ համար վերի-

վայրեալ, այսպէս և եպիսկոպոսաց դասակարգն՝ ըստ նախապատուութեանց իշխանաց և տեղեաց. վասն զի կան եպիսկոպոսք որք յանուն նաճանդաց կամ աշխարհաց կոչուին, և ըստ այնմ և բարձրապատիւք. ինչպէս Այրարատայ, Սիւնեաց՝ որ 12 եպիսկոպոս ունէր ընդ ձեռամբ, Աղճնեաց, և այլն:

Զատ ասկէ՝ նա և իրրեւ պաշտօնեայք կաթողիկոսին և եկեղեցւոյ պիտոյից կամ վարչութեան այլեւայլ տեսուչք՝ կային գլխաւոր եպիսկոպոսք, նոյն իսկ Լուսաւորչի և Մեծին Ներսիսի ատենէն. մանաւանդ առաջին դարերում՝ աւելի որոշ, հաստատ և շատ էին այսպէս զանազանեալ դասքն և պաշտօնեայք: Ուխտանէս պատմիչ (ԺԱ դարու) այս յիշեալ Ս. Հայրապետներէն կարգեալ և դասաւորեալ կ'ըսէ 30 բարձրապատիւ եպիսկոպոս, յանուն ցեղից կամ տեղեաց կամ թագաւորութեան մեծամեծ պաշտօնից, Արուստանկալ կամ Արուստանկալ եպիսկոպոսներ կոչելով, որք ի Ժողովս կամ որ և է հանդիսական զումարմանց ատեն՝ քան զայլ եպիսկոպոսս վերագոյն բազմէին՝ մօտ ի կաթողիկոսն. իսկ Յրպելեանն Ստեփանոս պատմիչ Սիւնեաց՝ 36 եպիսկոպոս կ'ըսէ, ոսկեկար բարձերու վրայ նստող, իրրեւ զահակիցք հայրապետին:

Ուխտանէսի յիշած 30 եպիսկոպոսաց վիճակքն են .

Ա . Հարք	ԺԶ . Ապահուներք
Բ . Ոստան	ԺԷ . Արշարունիք
Գ . Տայք	ԺԸ . Գնունիք
Դ . Մարգարի	ԺԹ . Գաղթն
Ե . Աշմունիք	Ի . Գարդման
Զ . Արծրունիք	ԻԱ . Ակէ
Է . Սիւնիք	ԻԲ . Բաթունիք
Ը . Ռշտունիք	ԻԳ . Երուտակք
Թ . Մակք	ԻԴ . Ասորիք
Ժ . Ամասունիք	ԻԵ . Անձեւացիք
ԺԱ . Բասեն	ԻԶ . Պալունիք
ԺԲ . Մամիկոսեանք	ԻԷ . Մեհնունիք
ԺԳ . Բագրեւանդ	ԻԸ . Ելոյ
ԺԴ . Խորխոսունիք	ԻԹ . Զարեհաւան
ԺԵ . Վանանդ	Լ . Միւսաւորեաց?

Այս եպիսկոպոսաց մէջ, ինչպէս և ժողովոց մէջ յիշուածներէն կ'երեւի՝ որ առաջնակարգն էր Հարքայ եպիսկոպոսն, կամ Հայոց նահապետի՝ Հայկայ՝ բնիկ ոստանն ըլլալուն համար, կամ (որ նոյն պատճառաւ թուի) Լուսաւորչէն ձեռնադրուած 12 քրմորդի եպիսկոպոսաց առաջնոյն տրուած աթոռն ըլլալուն, որոյ աթոռակալն եղաւ Արթանոս, անչուշտ հեթանոսական անունը փոխուած . և զոր իրրեւ նախակարգ ամենայն եպիսկոպոսաց՝ իր յաջորդելի որդւոյ Արխատակիսի

Հետ՝ ուղեկից ըրաւ Ս. Գրեգոր ի Հոսովմ
 երթալուն և դառնալուն. գուցէ քրմապետի
 կամ մեծիշխան մէկու մի որդի էր : Ասոր
 պէս տասնումէկ ընկերաց շաան այլ Հեթա-
 նոսական անուննին թողած՝ քրիստոնէական
 առած են. ինչպէս Էշրայիոս, « որ ի կողմանս
 « վայրացն Բասենոյ կացեալ լինէր Հովիւ » .
 Բասոս, Մովսէս, Եւսերիոս, Յովնաննէս, Ա-
 գապէս, Անտիոքէս, Կիւրակոս. միայն երեքն
 Հայանունք են, (թողոյ յունական եւ մաս-
 նիկն) : Արաիւր, Արսուկ և Տիրիկ, եթէ ա-
 սոնք այլ ծամակամ չեն : Ասոնց առաջինն
 իրրեւ յատուկ տեղակալ կամ իր փոխանորդ
 դրուած ցուցընէ Լուսաւորիչն, իր՝ որ և է
 պատճառաւ՝ Հայրապետական աթոռէն Հե-
 ոացած ատեն. « զԱւրիանոս՝ զայր ճշմարիտ
 « և աստուածատէր՝ վերակացու թողոյր ար-
 « քունական դրանն բանակին », կ'ըսէ պատ-
 միչն (Ագաթ. ՃԻԱ) : Թուի թէ ասկէ զաս-
 ինչպէս յաջորդ կաթողիկոսք՝ ունէր և Լու-
 սաւորիչ իր Գրան Եպիսկոպոսն. կային և
 արքունի Գրան և զլիսաւոր իշխանաց և նա-
 խարարաց Գրան Եպիսկոպոսք : Աւրիանոս մե-
 ծապատուութիւնն յայանուի իր ցեղին կամ
 ընտանեաց յաջորդներուն այլ եկեղեցական
 բարձրագոյն պատուոյ և աստիճանի Հասնե-

լէն. վասն զի երբ Լուսաւորչի որդւոց և թո-
ռանց յաջորդութեան ընդհատութիւն եղաւ
յետ Յուսկան և Ներսիսի, Աւրիանու զաւ-
կըններէն կարգեցան հայրապետք, Փասեկն,
Սահակ, և յետոյ Յուսիկ, Զաւեկն և Աս-
պուրակէս:

Ասոնք են յիշեալ քրմորդի եպիսկոպոսք-
թերեւս և զլիսաւորքն և արքայակիցք քա-
հանայապետին. այլ Մեծն Ներսէս նորոգող
կարգաց իր ջնջ պապուն՝ սահմաններ էր իրեն
12 արքայակից, խորհրդակից և գործակից,
(Բուզանդ Զ. Ե). և գուցէ զասոնք նշանա-
կէ և Ազաթանգեղ՝ ըսելով վասն Լուսաւորչի
(ՃԻԳ), « Ոքստակիսաւն և ամենայն երեւն-
« շի օգնակամօքն՝ զաշակերտելովքն շրջէր և
« հաստատէր զնոսա »: — Վերջի յիշատակս
յայտնի կ'ընէ, որ Արիստակէս իր հեռաւոր
ճգնարանէն եկած ասենէն ի վեր ի Հայս,
Տրդատայ ստիպմամբ քան Գրիգորի՝ ձեռ-
նադրուելով հօրմէն եպիսկոպոս, միանգա-
մայն և իրեն յաջորդ սահմանեցաւ և միւս
ամեն եպիսկոպոսներէ վեր, և իրր ժառանգ
հայրապետութեան ճանաչուէր. այլ թէ ինչ
յատուկ պատուանուամբ, չի յիշուիր. իսկ
հայրն՝ Լուսաւորիչն մեր, ամենայն պատուոյ
արժանաւորն՝ վայելուչ էր որ Եպիսկոպոսա-

պետ Հայոց կոչուէր. թէ և կարողիկոս և
 հայրապետ եւս կոչուած է, նա և մեծ արք-
 եպիսկոպոս յԱզաթանգեղոսէ (ՃԻԳ). բայց
 պատուանուանք իրմէ վերջը որոշուեցան յե-
 կեղեցիս, և թարգմանիչք հին գրոց (ընդ որս
 և Ազաթանգեղոսին) իրենց ժամանակին սո-
 վորութեամբ և օրինօք այդպէս կամ այնպէս
 կոչեն. մեծ և փոքր յառաջին դարս՝ հասա-
 բակօրէն սոսկ եպիսկոպոսուանքն, և գրչ-
 խաւոր կամ մեծ, և ասոնց նման անուամբք
 որոշուէին ազգի կամ աշխարհի կամ մեծ
 գաւառաց եպիսկոպոսուանքն: Ասանկ համե-
 մատական պատուոյ անուամբ մի միայն գա-
 նազանէին առհասարակ քահանայքն կամ և-
 բիցոսք. և զի ի սկզբան յոյն և ասորի քա-
 ճանայք շատ էին քան զՀայս, անոնց լեզուաւ
 այլ կոչուէին ի մերայոց թէ քահանայն և
 թէ ստորին աստիճանի պաշտօնեայք եկե-
 ղեցւոյ. ինչպէս քիչ առաջ լսեցինք յԱզա-
 թանգեղոսէ՝ անագանոս կոչուիլն գրակար-
 դացի կամ ընթերցողի. և ինչպէս բարձրա-
 գոյն աստիճանաւորն ինչուան հիմայ այլ մեր
 մէջ (նա և օտարաց) յոյն բառով՝ եպիսկո-
 պոս կոչուի, փոխանակ թարգմանելու Տեսուչ
 կամ Վերատեսուչ ըսելու, և ըստ ոմանց Գեա
 կամ Գիտապետ. եկեղեցական կարգաց, աս-

տիճանաց և խորհրդոց վրայ գրող նախնիք մեր, սկսեալ ի Ս. Սահակայ մինչեւ յօրինագիրն կամ Գատաստանագիրն Մխիթար Գոշ և այլք յառաջ քան զսա և յետոյ, և մանաւանդ անոր ժամանակակիցն Ս. Ներս. Լամբրոնացի (ի Մեկնութեան Պատարագի) բացայայտեր են այս բաներս, և աւելորդ համարիմ յիշել, զի որոշակի մեր քրիստոնէութեան Արշալուսոյ յատուկ գիտելիք կամ նոր բան մի չեն: Ասոնց հետ իմանալու և թողլու է որ և է եկեղեցւոյ կարգաց, գրոց, ծիսից, և այլն, խնդիրներ, որ եկեղեցական հնախօսութեան վերաբերին, և որք՝ յայտ է թէ այնպիսիք էին՝ որպիսիք զանոնք կատարող նախնի պաշտօնեայքն, այսինքն յունականք կամ ասորականք. և մինչեւ այսօր մեր Պատարագամատոյցն, Օրհնուշրիւն գիրքն կամ Մաշտոց, մեծաւ մասամբ ի Յունաց առնուած են, մասն ինչ և յԱսորւոց, որպէս ի Ս. Էփրեմէ. և եթէ յանուն Ս. Սահակայ և Ս. Լուսաւորչի Պատարագամատոյցք այլ յիշուին՝ նոքա եւս կամ բոլոր կամ մեծաւ մասամբ այդ օտարաց նմանք կամ նոյնք են¹:

1. Ասոնց վրայօք տեղեկանալ փոփոզողն կըրնայ՝ զատ յայլոց զանել ճիսարար և լաւ

Այս առթիւ յիշենք, որ մեզի ծանօթ Յա-
 ձախապատում¹ կոչուած զրքէն զատ՝ Լուսա-
 ւորչի անուամբ հայերէն գրուած շի գտուիր,
 բայց անվաւեր Տեսիլք կամ Հրեշտակի հետ
 խօսակցութիւն. սակայն եթովպացի և արա-
 բացի (կարծեմ թէ և զփաի) հին ձեռա-
 գրաց մէջ գտուին իր անուամբ վարդապե-
 տական բանք. Ազաթանգեղոսի մէջ եղածէն,
 Յաճախապատումէն, թէ ուրիշ գրուած է
 առնուած, զեռ ստուգուած չէ. իսկ իր վարքն,
 ինչպէս և տօնն՝ թէ այդ յիշեալ ազգաց և
 թէ այլոց, յորս յայտնի են Ասորեացն, Յու-
 նաց և Լատինաց, գտուին իրենց Յայսմա-
 ւորաց և Տօնացուցից մէջ. Այս ամենն վկայեն՝
 թէ մեր Լուսաւորիչն ինչ մեծ և հին համ-
 բաւ ունեցեր է, զոր կրնամք ըսել համաշ-
 խարհական. և թէ, այն՝ որ այսպէս յետ
 մահուանն հռչակուեր է, նա և ի կենդանու-

քննութեամբ գրուած զիրքը Գաթըրեան Հ.
 Յովսէփ վարդապետի Ա ինննայ Մխիթարեանց,
 Սրբազան Պատարագաւատոյցք Հայոց անուա-
 նեալ, և տպագրեալ հան յամին 1897:

1. Տեղւոյս պատշաճ չեմ համարիր քննելն՝
 թէ սրբան ստոյգ կամ հաւանական գրուած
 է սա մեր Լուսաւորչին:

Թեանն ունեցեր է անոնց շատին հետ որ
 և է կերպով վերաբերութիւն կամ ծանօթու-
 թիւն մի. որուն արդէն հաւաստիք տեսանք
 այլեւայլ դաւառներէ և թեմերէ օտարա-
 լեզու եկեղեցականներ և վարդապետներ բե-
 րելն ի Հայս : Այս ծանօթութիւնն և համբաւ
 Լուսաւորչին անտարակոյս աւելի հռչակեցաւ
 առթիւ Նիկիոյ Ա ժողովոյն . որ և կարեւոր
 դէպք մի ըլլալով մեր ազգին քրիստոնէու-
 թեան արեղակնափայլութեան , վայելէ որ քիչ
 մի կանց առնունք այս կէտիս վրայ , առանց
 աստուածարանական և եկեղեցական խնդրոց
 մէջ մտնելու , թեթեակի շօշափելով զպատմա-
 կանն . հասարակաց ծանօթ ըլլալով որ այդ
 առաջին տիեզերական սիւնհոդոսին (ժողով)
 զլիսաւոր պատճառն էր՝ Աղեքսանդրիոյ Ա-
 րիոս երիցուն անտանելի հայհոյական մոլար
 վարդապետութիւնն , զՅիսուս Քրիստոս սոսկ
 մարդ ըսելով և ոչ միացեալ ընդ Բանին Աս-
 տուծոյ՝ Աստուած և մարդ . մէկ մ'այլ խըն-
 դիրն Չասկի տօնին օրուան և եկեղեցա-
 կան վիճակաց կամ աթոռոց կարգաւորու-
 թիւնքն :

Ժողով Նիկիոյ . — Արիստակէս եւ այլ Հայ
Եպիսկոպոսք . — Յակովբ ՄԾԵՆԱՅ :

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ էութեան կամ կենաց ըն-
թացից մէջ՝ ամենանշանաւոր է այս կէտս
(Նիկիոյ ժողովն), նա և քաղաքական տեսու-
թեամբ : Հազիւ տարի մ'անցեր էր անոր վեր-
ջին հալածչի (Վիկինիոսի) բռնամահ կորսուե-
լէն, երբ իր և նմանեացն ամենէն ատելի կամ
հակառակ անձինքն, Եպիսկոպոսք, քրիստո-
նեայ եղած աշխարհաց ամեն կողմերէ՝ հրա-
ւիրանօք կամ հրամանաւ այն աշխարհաց
միապետ ինքնակալին Կոստանդիանոսի, հա-
ւաքունն ի Փոքր Ասիոյ Հիւսիսային արեւ-
մըտեան դաւառի մի (Բիւթանիոյ) Նիկիա քա-
ղաք, իրրեւ ամեն կողմերէ ժողովուելու յար-
մար գիրք մի ունեցող տեղ : Եթէ կարելի ըլլար
այդ յիշեալ հալածչին և իրեն յառաջադէմ
գործակցաց, Մաքսիմեանց, Գալերիոսեանց,
Դիոկղեսեանց, կորած կոփած կնտացած
զլուխնին՝ իրենց յօտորտաբար կոխած և զի-

րենք անարգարար կոխող հողէն վայրկեան մի վեր կանգնել, ինչ ամբողջուն պիտի պատէր իրենց աչաց այլ մտաց այլ : Այդպէս իրենց սպառնալեօք հոր սուր մահ ամբելէն ի քրիստոնեայս շորս կողմանց աշխարհի՝ քանի մի տարի վերջ, այդ հալածելոց, տանջելոց, նահատակաց զլիսաւորքն, Եպիսկոպոսքն, զրեթէ նախախնամօրէն հաւաքուած մօտ այն քաղքին (Նիկոմիդիոյ), ուր իրենք՝ Ինքնակայքն և Աեսարք, զլուխ զլիսի տուած՝ փափսային, քրիստոնէութիւնը ջնջելու հնարք հնարել. հիմայ, դոքա իրրեւ թէ կոխեն կաքուեն իրենց զլիսոց վրայ՝ Քրիստոսի յաղթութեան նշանաւ, ազատ համարձակ, և նոյն Քրիստոսի անարգուած մահառիթ այլ անմահունակ նշանը՝ Խաչը՝ կանգնեն ի գազաթան իրենց կործանուած կամ կիսականգուն կուստանց :

Եթէ դոքա՝ քրիստոսահալածքն՝ շեն կըրնար զլուխնին վերցընել և ամբողջ, անհնար է և մեզ այսպիսի յիշատակաւ և տեսքով շարմանալ շհիանալ հեզահոգի Յիսուսի հաւատոց՝ համբերատար, աննկուն և հրաշափառ յաղթութեան, և իր այնքան միլիոնաւոր նահատակաց փառափայլութեան վրայ : Եւ շկարենալով այս կիտիս՝ գոնէ այս փոքր շա-

փով զսպիւ մեր զգացումը և զրիչը, դա-
նանք՝ այդ յիշեալ մեծազանդէս ժողովին մէջ՝
մեր ունեցած մասին կամ վիճակեալ աթո-
ռին, մեր պատմչաց քանի մի խօսքը յի-
շելով. ոչ զի լիագոյն և լաւագոյն գրուած
են, այլ զի մերայինք են և սիրելիք:

Իրաց ժամանակակից մեր ստէպ յիշեալ
պատմիչն, Ազաթանդել՝ Համառօտիւ յիշէ
(ՃԻԼ): « Հրաման ետ մեծ կայսրն՝ օգոս-
« տականն Կոստանդիանոս՝ ժողովել ամե-
« նայն եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Նիկիաց-
« ւոց: Յայնժամ մեծ արքայն Տրդատ և
« Ս. կաթողիկոսն Գրիգորիոս՝ հանդերձեցին
« և արձակեցին զՌատակես. որ երթեալ Հա-
« սանէր ի ժողովն մեծ Նիկիոյ՝ ընդ եպիս-
« կոպոսոն ամենայն. ուր՝ ամենայն տիեզե-
« րացն կարգեցաւ ընդունելութիւն աւան-
« դութեան հաւատք, կարգք լուսաւորու-
« թեան, կանոնք պայմանաւորք, աստուա-
« ծատուր զօրութիւն հանոյիցն Աստուծոյ
« անշտի բարձրութեանցն: Ուր և մեծ կայսրն
« Կոստանդիանոս մտեալ՝ խոստովան լինէր
« զհաւատան, և օրհնութեամբ պսակեալ ի
« ժողովոյն, զանուն ի յերկրի բողոյր, և զար-
« դարուրիւն ի յերկիւն հաստատար »: Գծե-
ցինք յետին տողս, զի շատ գեղեցիկ և վսեմ

ըսուած մ'է, և հեղինակին ուրիշ տեղ ըրած
 երկարարանութեանց՝ ներել և փոխարինել
 տայ: Ապա կ'ըսէ. « Իսկ երանելին Որստա-
 « կէս գայր (դառնալով ի Հայս) հասանէր
 « պայծառ ծագեալ Հաշատովքն և հաստա-
 « տուն աստուածահաճոյ Նիկիական կանո-
 « նօքն. երեւեալ ի Հայաստան երկրին, ա-
 « ռաջի դնէր թագաւորին և կաթողիկոսին
 « սրբոյ՝ գրեբեալ Աւանդուրիւնսն . որով
 « Սրբոյն Քրիզորի ի նոյն լուսաւորական
 « Կանոնն յաւելեալ, առեալ զիւր վիճակն
 « Հայաստան երկրին՝ պայծառացուցեալ՝
 « հանդերձ արքայիւն Տրդատայ՝ զամենայն
 « աւուրս կենաց իւրոց լուսաւորէր » :

Իսկ ամենախոյզ Խորենացի մեր՝ աւելի
 պատմարար գրէ (Բ, 2^թ) ժողովոյն պատճա-
 ռը (Արիօսի մուրս վարդապետութիւնը), և
 ժողովոյն նախագլուխ եպիսկոպոսապետները.
 « Բիտոն (Βιτων) և Բիկենտ (Βικεντινος, Vin-
 « centius) և երիցունք ի Հոովմ քաղաքէ՝
 « ձեռնարկութեամբ սրբոյն Սեդրեատրոսի՝ ի-
 « րրեւ երեսփոխանք այս Պապիս). Աղեքսան-
 « դրոս Աղեքսանդրիոյ, Եշտաքիոս Ան-
 « տիօքայ, Մակարիոս Երուսաղեմի, Աղեք-
 « սանդրոս Կ. Պօլսի » : Որոց հետ պէտք էր
 յիշել զՌոսիոս եպիսկոպոս Կորդուրայ Սպա-

նիոյ, որ նախագահ կամ առաջնորդ եղաւ ժողովոյն: «Յայնժամ գայ հասանէ հրովար-
«տակ ինքնակալին Կոստանդիանոսի՝ առ
«մեր արքայն Տրդատ, զի զՍ. Գրիգոր ա-
«ռեալ ընդ իւր՝ ի ժողովն երթիցէ»:

Այս հրաւեր՝ ոչ միայն վայելուչ էր, այլ և գրեթէ անհրաժեշտ ի կողմանէ Կոստան-
դիանոսի և ժողովելոցն, որք մեղադրելի կ'ըլ-
լային՝ եթէ այնպիսի հռչակեալ կենդա-
նի նահատակ մի շհրաւիրէին իրենց մէջ,
ինչպէս հրաւիրեր և բերեր էին քանի մի
խոստովանող և շարչարեալ եպիսկոպոսներ
այլ. որոց մէկն՝ սուրբ հաւատոցն համար
մէկ աչքէն զրկուեր էր¹. միւս մի էր ձեռ-
նատ կամ ոտնատ², և այլք իրենց վէր-
քերը յայտնապէս երեւցընէին կամայ ակա-
մայ. — արդեօք մեր Լուսաւորիչն այլ այն
տասն և չորս կերպ կրած շարչարանաց՝ աչքի
փուշ րայց մտաց շնորհափայլ շառաւիղներ՝
դեռ չէր կրեր վրան. կամ թէ՛ Տրդատայ կրկին
կերպարանափոխութեամբ ապա առոյգ պա-
տանւոյ պէս պայծառ մարմնով նորոգուելուն
նման, ինքն այլ նորոգուեր էր. — հաւանելի

1. Ինչպէս Պատինոս եպիսկոպոսն Հերակլէայ:

2. Ինչպէս Ս. Պատինոսիսս:

է որ ի նշան փառաւոր նաՀատակութեանցն՝ կային և երեւէին վրան նիշք պանծալիք, որովք ի տիեզերական ժողովին՝ կըրնար քան զբազումս՝ զուցէ և քան զընաւս՝ սխրալի և պաշտելի երեւնալ. վասն այնորիկ « Աւ ոչ « Սուրբն Պրիգոր Հաւանեցաւ երթալ, զի « մի զառաւել պատիւն՝ վասն խոստովանու- « զական անուանն՝ ի ժողովոյն կրիցէ. որ- « պէս զի (որովհետեւ) այսպէս փափագանօք « և մեծաւ փութով կոչեն » : Տրդատայ Հրա- « շիրուիլն այլ շատ վայելուչ և փառաւոր էր. « այն որ գնաց ի Հոովմ՝ յայցելութիւն դաշ- « նակից կայսերն, զրեթէ Հարկ էր որ անոր զիմաց բազմէր ի ժողովին աշխարհական պատուաւորաց մէջ, զերագոյն քան զայս, և միակ թագաւոր քրիստոնեայ, և այնպիսի թագաւոր: Սակայն քաղաքական զգուշու- « թիւնք շթողուցին նմա կատարել իրեն եկած Հրաւերքը. վասն զի իր և կայսեր գէմ մա- « խացող և մխացող Պարսից թագաւորն (Շա- « պուհ) ուրիշ թագաւորաց հետ դաշնակցեալ՝ լռելեայն իրեն (Տրդատայ) այլ սպառնայր. « Վասն այնորիկ ոչ եթող առանց իւր զաշ- « խարհս » (Հայոց) . . . « այլ (ինքն և Պրիգոր) « առաքեն փոխանորդ իւրեանց զԱլքստակէս, « Հանդերձ ճշմարիտ խոստովանութեամբ եր-

« կոցունց՝ գրով » : Այսինքն, հաւանութեան
 գիր գրած են, թէ ինչ որ ժողովն սահմանէ՝
 իրենք այլ կ'ընդունին . — ուր էր թէ այդ
 թղթերն ունենայինք հիմայ : — « Որոյ (Ա-
 « րիստ .) երթեալ հասանէր մեծին Ղեւոնդի .
 « և հանդիպի յայնմ ժամու՝ զի մկրտէր (ի
 « Սինոպ) զՔրիզոր՝ զհայր Քրիզորի Աստուա-
 « թարանի . . . Երթեալ Ոքստակէս ընդ մե-
 « ծին Ղեւոնդի՝ հասանէ ի քաղաքն Նի-
 « կիացւոց, ուր եղեն ժողովեալ Հարք 318,
 « ի քակտումն Արիանոսաց . . . Ապա դար-
 « ձեալ Ոքստակեայ արժանահաւատ բանիւ
 « և քսան կանոնեալ գլխովք ժողովոյն, զայ
 « հանդիպի հօրն և արքային ի Վաղարշապատ
 « քաղաքի . ընդ որ ուրախացեալ Սրբոյն
 « Քրիզորի՝ սուղ ինչ գրուխս յինքենէ ի կա-
 « նոնս ժողովոյն յաւելու, վասն առաւել
 « զգուշութեան իւրոյ վիճակին » :

Մեր նախնիք կ'աւանդեն, թէ՛ Ս . Լուսա-
 լորիչ մեր Նիկիական դաւանութեան կամ
 Ս . Աթանասի կոչուած Հաւատոյ հանգա-
 նակին ետեւ կցած ըլլայ՝ ինչուան հիմայ մեր
 պատարագի ատեն ըսուած համառօտ փա-
 ռատրութիւնը, « Իսկ մեք փառաւորեսցուք
 « որ յառաջ քան զյաւիտեանս », և այլն .
 սակայն, բազմաց ստոյգ կամ հարազատ չե-

բեւեր այս. նոյնպէս և այն յիշեալ Գրուխըն կամ կանոնքն՝ 30 թուով, համառօտ բանք, որ ի Աանոնագիրս մեր գրուած են՝ յետ Աւարեւական և Նիկիական կանոնաց, և շարժեր այս սեղ յիշել:

Տրդատայ և Գրիգորի երեւնալէն ի մեծի ժողովին՝ գրուած ըլլալով, նայինք անոր՝ զոր իրենց փոխանորդ խաւրեցին, յԱրխատակես. որ այժմու սովորութեամբ այսպէս կոչուի, բայց վերոյգրեալ պատմիչք (և այլք՝ շատ հեղ) Ռըստակես գրեն, որոյ յունական մասնիկը թողլով՝ արեւելեան անուն մի լսուի (Ռըստակ), սակայն հաւանօրէն ամբողջ անունն այլ յունական է, իրենց արխատ, αριστα (ճշմարիտ) բառէն առեալ, որով շատ բարդեալ անուններ ունին. ինչպէս Արխատուկ, Արխատարքոս, Արխատիդես, և այլն: Եւսեբիոսի զՀայոց դարձն ի Քրիստոսն շիշելու նման է՝ և Աոստանդիանոսի Վարուց մէջ՝ Նիկիոյ ժողովն և շատ Հարս յիշած ատեն՝ զմեր աշխարհիս ներկայացուցիչ Արխատակէսը շիշելն. զուցէ Աեսարիոյ հայրապետին վիճակեալ միւս եպիսկոպոսաց կարգին դնելով՝ լուէ. իսկ հին յունական՝ յորմէ և լատին այդ Ա ժողովի եպիսկոպոսաց Յանկին մէջ՝ (որ հայերէն փոխուած այլ գտնուի) կերպ

կերպ գրուած է անունն. յունարէն Ἀρισ-
 τάρχης, Aristarces, Aristanes, Aristacius,
 Aristaces, Acrites.

Քան զանունն աւելի հետաքննելի էր թէ
 որ կարգի կամ աստիճանի դասուած է մեր
 եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն ի Նիկիա, և
 թէ՛ ունէր ազգային եպիսկոպոսակից ընկեր-
 ներ այլ: — Անհնար կ'երեւի իր հետ ուրիշ
 Հայ եպիսկոպոսաց շքւալն, բայց թերեւս
 ոչ իրրեւ աթոռակալք. սակայն և այս շատ
 հաւանական չէ. վասն զի, նախ, ի թիւս
 աւելի քան 250¹ յանուանէ նշանակեալ ե-
 պիսկոպոսաց ժողովոյն՝ յիշին եպիսկոպոսք
 քաղաքաց փոքր Հայոց. ինչպէս, Եշիբիոս
 կամ Եշտիբիոս՝ Սատաղացոց միջասահման
 քաղաքին, Եշլալ կամ Եշղոգիոս՝ Սերաստիոյ,
 և երկու քորեպիսկոպոսք. դարձեալ եպիսկո-
 պոսք Կոմանայ, Չերայ², և այլն. բայց գա-
 սոնք մեր Լուսաւորչին վիճակէն դուրս հա-

1. Կարծուի թէ աւելի աւանդութեամբ և
 Աբրահամ նահապեաի ընդոճնաց թուովն՝ 318
 կ'ըսուին Հարք ժողովոյս: Մեր մէկ հայերէն
 Կանոնագրքի մէջ 212 Հարց անուանք կան:

2. Ար չէ Ծղոռնից, որպէս կարծեր է ժողո-
 վոց հայերէն պատմագրող պատուական Հայրն.
 այդպիսի անուամբ տեղ չկայ ի Հայս:

մարելով, Երկրորդ, Մեծ Հայոց եպիսկոպոսը այլ նշանակութիւն այդ բազմաթիւ և բազմաշփոթ անուանց մէջ. ինչպէս Արասի կամ Արասի եպիսկոպոս Գոսիաց, որ Մեծ Հայոց մեծ նազանդ կամ աշխարհ մ'էր, և հարկաւ եպիսկոպոսն այլ մեծապատիւ. հայերէն անուանադրութեանց մէջ գրուի «ի Մեծաց Հայոց», Արիստակիսէ անմիջապէս վերջը կամ քովը գրուած և Ատրիկէս կամ Կրիտէս, Կօրիւն, նման Տիրիկէս քրմօրդի եպիսկոպոսին անուան, բայց իր աթոռն կամ թեմն գրուած է Պենոպոլիս, թէ և այս անուն Փոքր Հայոց կամ Պանոսի յարմարի և հաւանօրէն է Diospontus կոչուածն, կամ Helenopontus. սակայն գրողն թէ գայս և թէ զԱմասիա և զԿամանա՝ ի Մեծ Հայս գրած է: Որպէս և ըլլայ՝ քիչ Հայ եպիսկոպոս երեւնայ ի վիճակէ Լուսաւորչին, և ընդհանրական երեսփոխան նորա և աշխարհին՝ Արիստակէս միայն, որպէս և Պարսից՝ միայն Յովնաննէս քորեպիսկոպոս մի ներկայանայ: Շատ օրինակք անուանակարգութեանցն՝ զմերս ոչ ի Հայոց գրեն՝ այլ Եպիսկոպոս Հայոց, (ինչպէս երբեմն Մեհրուժանայ համար ըսուեցաւ¹), իրրեւ զլուս ամենայն եպիսկոպոսաց

1. Եզրպատական ցանկին մէջ ի Մեծ Հայս՝

գաւառին իւրոյ և ներկայացուցիչ եկեղեցւոյն: Յիշեցինք վերը՝ որ Արիստակէս բերաւ Հայոց կաթողիկոսին և թագաւորին՝ ճշմարիտ խոստովանութեան գիր մի. որում հաւանօրէն ձեռք զարկեր էին և շատ կամքիչ եպիսկոպոսք Հայոց. ապա հարկ չէր աւնոնց երթալն այլ ի Նիկիա: Թէ այսպիսի խոստովանութեան կանխիկ գիր մի գրեցին և զրկեցին՝ ուրիշ վիճակաց եպիսկոպոսապետք կամ եպիսկոպոսք, ինձ յայտնի չէ:

Քիչ մի վերը յիշուած Պարսից եպիսկոպոսին հետ յիչէ Խորենացի նա և մեր ծանօթ և գրացի մեծ եպիսկոպոսն Մծրնայ, զՍ. Յակովբ, իրրեւ Եղեօիոյ, Եւրաղ կամ Եւրիթիոս եպիսկոպոսին հետ ուղեկից Արիստակիսի և Ղեւոնդիոսի¹: Որքան մեծ են

գրուին Արիտեոս և Արիկես. Ասորւոցն, Արիստակիոս և Ակրիտէս. նշանաւոր է Արարացւոց ցանկին յիշելն ի Մեծ Հայս միայն զԳրիգոր: Մեզի ծանօթ ձեկ հատիկ հայերէն ցանկն ունի,
« Ի Փոքուէ Հայոց՝ Եւստաղիոս ի Սաբամպէ,
« Եւթիոս ի Սատաղէ, ի Մեծաց Հայոց՝ Առիստակէս » կամ Ակրիտէս:

1. Եւ միայն ասոնք տեսեր են կ'ըսէ զլոյսն փայլատակեալ ի վերայ հօր Գրիգորի Աստուածաբանին՝ մկրտութեանն ատեն:

արժանիք Մծրնացւոյն և որքան մեծարեալ
 ի մերայոց՝ յայտնէ՝ իր տօնի յիշատակն և
 շարականն։ Յայսմաւուրք և աւանդութիւնք
 աւելի մեծցընեն՝ ըսելով, թէ այնքան Ս.
 Հայրապետաց մէջ՝ Կոստանդիանոս Ս. Յա-
 կոբայ քով տեսնէր հրեշտակ մի, Յակովբ այլ
 Կոստանդիանոսի քով։ Մեր եկեղեցական և
 քաղաքական պատմութեան մէջ այլ յիշա-
 տակներ ունի այս մեծ և ախտահալած հայ-
 րապետս, այլ և անվաւեր և ռամկական
 զրոյցք. որոց կարգին համարելու է և անոր
 արդականութիւնն ընդ Գրիգորի Լուսաւորչի,
 թէ և մի ի զգօնագոյն պատմչաց մերոց ըսած
 ըլլայ։ — Այ պակաս քան զնա մեծացընեն
 Յայսմաւուրք զԱրիստակէս՝ ըսելով. « Մե-
 « ծափառ և զարմանալի հրաշիւք փառա-
 « զարդեալ ի մէջ բազմախումբ Հարանցն
 « Սրբոց՝ հանդիսաւոր երեւեալ » . այլ և ռա-
 միկ կերպով մի հրաշագործութեան¹։

1. Իբր թէ Արիստակէս փոքրահասակ տեսք
 ունենալով՝ խեղճակ մէկ մի երեւցեր և ար-
 համարհուեր է ի ժողովրդէն. բայց նա իր ինչ
 ըւալը ցուցընելու համար (որ Սրբոց չի վայ-
 լեր), ըստ նորատասն և նամարտակ զրոզի մի,
 Նիկիոյ մօտ եղած (հիմայ ցամբած) լճակի մի
 մօտ երբ հողագործք զինքը ծաղրելով՝ արօրն

Թողլով այս գերազանցակ Ա տիեզերական
 ժողովոյն մէջ խօսուածն և եղածն, որ դեռ
 եւս կարօտ է լուսարանութեան, քիչ շատ
 ժողովելոց անուան ստուգութեան նման,
 յիշենք որ անոնց մէջ իրրեւ մի յ'13 գլխա-
 ւոր վիճակապետաց՝ Ղեւոնդիոս՝ վեցերորդ
 կամ եօթներորդ է, և այսպէս ստորագրէ
 յանուն իւր և իր գլխաւոր մետրապօլտաց
 կամ վիճակաց, « Ղեւոնդիոս կեսարու կա-
 « պագովկեցւոց.. (վկայեմ) վասն ամենայն
 « եկեղեցեաց՝ որք ի կապագովկիա, ի Գա-
 « դատիա, ի Պոնտոս Գիոպոնտեան, ի Պափ-
 « դագոնիա, ի Պոնտոս Պոլիմոնական, ի
 « Բեթ և Փոքր Հայս¹ » : Գելասիոս կիւղի-

իւր ձեռքին կու տան, նա « ի վերայ կապու-
 « տակ ալեացն լայնատարած լնին լիութեան
 « վեհաւէա և քստմնածածան կորովակի սիգա-
 « շարժ թանձրութեան ջուրցն «վկիանայն (!),
 « սիգաքայլ ստիւք սրընթացութեամբ սխրացու-
 « ցեալ, անվեհեր դիտմամբ յիսուսաբար (ի)
 « նկատեալ տեղին հասանէ », և այլն. և ջրոց
 վրայ ոչ միայն քայլէ այլ և արօրովը հերկէ,
 և դառնայ. և առ յիշատակէ՝ լնափին վրայ ե-
 կեղեցի մի կանդնեն :

1. Գիտելի է որ այն ժամանակ զրեթէ բոլոր
 արեւմտեան Փոքր Ասիա երկու եկեղեցական

կեցի եպիսկոպոսն, (ի վերջ Ե դարու) որ քան զուրիշներն աւելի կըրցիր է քիչ շատ հաւաքել տյս մեծ ժողովին մէջ Ս. Հարց ըսածներէն, Ս. Ղեւոնդոսի քանի մի խօսք եւս յիշէ՝ բայց ոչ բացայայտ և լիացուցիչ:

Միշտ ցանկալի եղած է այլ ոչ գտուած՝ ժողովոյն մէջ ամեն խօսուածքն և գրուածքն, որոց բովանդակութիւնն անշուշտ և մերս Արիստակէս տարած էր ի Հայս, ուր նոյնպէս չեն գտուիր, բաց ի վերոյիշեալ 20 կանոններէն և աւելի համառօտ կրկնութիւններէն. որ կոչուին « Կանոնք Երկրորդ Նի- « կիականք, զոր եղին 318 եպիսկոպոսքն, « կրկնարանելով կարճ ի կարճոյ, զուեխք « 114 »: Ուրիշ զրոյ մի Արիստակիսի համար կ'ըսէ, թէ բերաւ « զՎիր Կանոնաց թը- « լեալ միահամար կարգաւ տունս 51 »:

մեծ վիճակ կամ նահանգ էր բաժնուած, Ասիա և Պոնտոս, այս երկրորդին պատշաճին այդ յիշեալ դաւառք կամ աշխարհք և ստորակարգեալ վիճակք, որոց զլիսաւոր եպիսկոպոսապետ էր կեսարիային, այն ատեն Ս. Ղեւոնդ: Թերեւս արժէ զիտել. որ այդ եպիսկոպոսաց վիճակաց՝ կան հին ցանկք որ չեն յիշեր զՄեծ Հայս, մոռացութեամբ, թէ այդ աշխարհին եկեղեցւոյ աննման զրից համար:

Մխիթար Գոշ (Գատաստ . ՃԻԳ), 30 զլուխ կանոն կ'ըսէ Նիկիոյ ժողովոյն¹ : Ներսէս Գ. կաթողիկոս (640-60) ի թղթին առ Կոստանդին Գ կայսր, գրէ . « Սուրբն Ռատակէս « ընկալաւ զհրամանս հաւատոյ ի Ս . ժողովոյն և ի մեծ թագաւորէն Կոստանդիա . « նոսէ . բերեալ մատոյց առաջի քրիստոսա . « սէր թագաւորին Տրդատայ և Ս . քահա . « նայապետին Գրիգորի, հանդերձ հրաւա . « ևօք երջանիկն Կոստանդիանոսի » : Յետին խօսքն յայտնէ՝ որ բաց ի կանոնաց և կարգաց եկեղեցականաց՝ կայսրն այլ իր կողմէն գրեք էր պատասխան թղթոց մեր թագաւորին և քահանայապետին, ինչպէս որ վայելուչ էր, թէ և չի յիշեր Ազաթանգել . այլ

1. Արժան համարիմ յիշել, որ թէպէտ մեր նախնեաց զրոյց մէջ չեմք զաներ Նիկիոյ ժողովոյն Պատմութիւն մի երկարօրէն գրուած, բայց այսպիսի համբաւ մի լսուած է յօտարաց ժԳ դարուն վերջերք . մինչեւ ի պատրաստութեան Բ սիւնհոգոսին Լիոնի, յամի 1274, Գրիգոր ժ պապն Հասովմայ՝ հոգով գրեք է առ Լեւոն Բ թագաւոր մեր Հայոց և առ կաթողիկոսն, որ թարգմանեն զայն և շուտով խաւրեն : Ինչ պատասխան տուած են մերայինք՝ յիշուած չէ, և ոչ այլ ժողովոյն մէջ յիշուի :

յետ յիշելու Արիստակիսի բերածները՝ այնուհետեւ Լուսաւորչի ջանքը՝ քանիւ և գրով յիշեցընէ. որ և կնիք է իր լուսաւորչութեան, և որով մենք այլ կներենք, թողով մանրամասնաբար իրեն հետ ման գալն ի Հայաստան, հեթանոսութեան շէնքերը ջնջելու, որ մեծ մասամբ այլ քաղաքական և աշխարհագրական պատմութեան վերաբերին:

ԺԷ.

Վերջին գործք Ս • Լուսաւորչին եւ փոխումն:

ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԻ քահանայապետական վիճակն կրկին հաստատուած պայծառացաւ Նիկիոյ ժողովոյն գումարմամբ և Արիստակիսի առաքմամբ. այնուհետեւ իր հայրն, որ և բոլոր Հայաստանեայց հոգեւոր հայր, իր վերջին անխոնջ ջանքը քանի մի տարի այլ տարածեց, ըստ որում գրէ Ազաթանգեղոս, և արժան է կարդալ (ճԻԷ զլուխը), յետ ընդունելութեան իր որդւոյն և յաջորդին բերածները. « Առեալ զիւր վիճակն՝

« զՀայաստան երկիրն՝ պայծառացուցեալ
 « Հանդերձ արքային Տրդատաւ, զամենայն
 « աւուրս կենաց իւրոց լուսաւորէր: Ապա
 « յեա այսորիկ սկսեալ երանելոյն Պրիգորի
 « Ճասսս յաձախագոյնս, զժուարապատուսոս,
 « առակս խորիմացս զիւրալուրս յարմարեալ
 « ի զօրութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգա-
 « րէականաց, լի ամենայն հաշակօք կար-
 « զեալս և յարմարեալս աւետարանական
 « հաւատոյն ճշմարտութեան. . . Չաւետա-
 « րանական ընթացսն և զվերակացութիւն ե-
 « կեղեցւոյ սրբոյ՝ շնորհօք Աստուծոյ առանց
 « պակասութեան տանէր. և առաւել փութայր
 « զուն եղեալ զամենայն ոք յորդորելով առ
 « ի բարեացն քաջալերութիւն, զցայդ և զցե-
 « րեկ պաշօք և աղօթիւք և ուժդին խըն-
 « դրուածովք, զգուշացուցանէր ամենայն
 « մարդոյ: . . Եւ այսպէս Հանդերձ թագա-
 « ւորան և ամենայն աշակերտելովքն զա-
 « մենայն ժամանակս իւրեանց ընթերցուա-
 « ծոց գրոց ծախէին զաիւ և զիշեր. և նովին
 « ծաղկեալք և շահաւետեալք, և օրինակ բա-
 « րեաց ուսումնասէր առնթերակայից ցանկ
 « լինէին » : — Ո՞վ են առընթերակայքն. —
 Գուցէ իր վիճակին Հայաստանի մերձաւոր
 օտար վիճակք կամ եկեղեցիք: — « Արդ այսու

« օրինակաւ զամենայն աւուրս կենաց առա-
 « քելարան առաքելագործ վարեալ՝ զհետ
 « երեւեալ հրամանացն ընկալելոց, մինչեւ ի
 « վախճան կատարածին զայս առնէր ամ
 « յամէ, քաղեալ ի սէրն Քրիստոսի՝ լուսա-
 « շորէր » : — Գեղեցիկ և խոր վերջարան
 Լուսաւորչի արդեանց. ոչ լոկ վառեալ բոր-
 բոքեալ ի սէրն՝ այլ և քաղեալ ի սէրն Քրիս-
 տոսի. արժանի մտածութեան և հիացման :
 Այսու և հեղինակն Ազատանդեզոս՝ կնքէ իր
 բովանդակ պատմութիւնը. գրոց պարզ յի-
 շատակարան մի յարելով ի նոյն, և ուղղե-
 լով առ Տրդատ, առ որ նոյնպէս նուիրած
 էր և իր յառաջարանը. ոչ յիշելով ոչ ասոր
 և ոչ Գրիգորի, (իւր պատմութեան երկու վե-
 հագոյն գործող անձանց) կենաց վախճանը,
 գուցէ անոնցմէ առաջ ինքն վախճանած էր :

Այ պակաս քան զգործս կենացն՝ սխրալի
 է և նշանաւոր, մանաւանդ հոգեկիր ան-
 ձանց՝ իրենց մահն և պատրաստութիւնն ի
 մահ : Լուսաւորչի համար շատ հեղ զրեւ
 կրկներ էր Ազատ. (ՃԻԱ), և տեղ մի յի-
 շեցինք ինչպէս « ընդ ժամանակս ժամա-
 « նակս ի լերինս ելնելն », այլեւայլ վանքե-
 րէ կրօնաւորներ հետը առնըլով, և անոնց

հաւասար ճգնելով. և երբ ամէն կողմ եպիս-
 կոպոսարաններ հաստատեց՝ այլեւայլ ազա-
 տութեամբ, կ'ըսէ (ՃԻԲ). « Ըստ գաւառաց
 « գաւառաց երթեալ ընտրէր անձին իւրում
 « կայս հանգստեան յանապատ տեղիս, և անդ
 « բնակէր, և յանապատիցն լուսաւորէր զա-
 « մենեւեան » : Եւ թէպէտ Տրդատ (ՃԻԳ)
 « շատ ազաշեաց զՊրիգոր՝ փասն հանապա-
 « զորդ առ նմա կալոյ, զի ընդ ինքեան շրջե-
 « ցուսցէ, որում ոչ հաւանեալ շառնոյր ի
 « յանձն. այլ յանապատ տեղիսն հաճեալ բնա-
 « կութեամբ՝ պահովքն կոխեալ զինքն, զի
 « մի տացէ հպարտութիւնն բարձրանալ կո-
 « խել զինքն » : Քեզեցիկ է այս իմաստ Ա-
 գաթանգեղի. Լուսաւորիչ խոնարհութեամբ
 ինքզինքը կոխէր նուաստացընէր, որ չըլլայ
 թէ իր հրաշալի գործերն և ի հասարակաց
 հռչակին և գովութեանն հաւնելով հպարտու-
 թիւնն յաղթէ կոխէ զինքը, և մեղանշել տայ :
 Այսպէս մտածէին և ուրիշ սուրբ հոգեկիր
 անձինք. ոչ եթէ Պրիգորի առաքինութեան
 ոյժը պակաս համարելով, այլ արժէքն և շնորհքն
 չափազանց, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, զի
 եթէ գերագոյնք քան զմարդիկ շնորհալից
 հրեշտակք հպարտացան և անկան, աւելի եւս
 կըրնայ մարդ գրգուիլ և կործանիլ : Այս բա-

նէս սիրողարար վախճարով Պրիգորի սրտակից բարեկամքն, (մանաւանդ Հեթանոսութենէ դեռ նոր արթընցած ազգին՝ անոր վրայ ունեցած համարմունքէն, որ դուցէ թէ և գերմարդկային և աստուածային անձ մի կարծէին զնա, ինչպէս և յետին դարուց մէջ անգամ գտուած են այսպէս մտածողք), հոգեկիցքն ճգնաւորքն Անտոն և Արօնիդէս, մտերմարար իրեն խորհուրդ տային, որ այնուհետեւ՝ մինչ ամեն բան կարգի դրեր էր և իր օրդին այլ իրեն տեղ քահանայապետ, թողու քաչուի անծանօթ անչէն կողմ մի, և ծածկուի ի մարդկանէ :

Կ'արժէ ներկայացընել հոս՝ այս յիշեալ երկու սուրբ ճգնաւորաց՝ (զոր ինքն Պրիգոր հաներ բերեր էր իրենց հայրենեաց ճգնաբանէն) անգամ մի սիրալի և սիրալի կերպով իրարու հանդիպիլն Տարօնոյ վանօրէից և անապատներու կողմերում, ինչպէս պատմէ ականատեսն Չենովր : Երբ Հոովմէն դանալով Տրդատ զՊրիգոր հետն առած եկաւ այս կողմերս, փափագեցաւ տեսնել այն ճգնաւորները : Չենովր այլ հրաւիրեց զՊրիգոր՝ որ դայ և իրեն յանձնած վանատեղւոյն հիմնարկած եկեղեցին այլ կանգնէ : Թագաւորն և հայրապետն խաւրեցին զԱլրիանոս

մեծ եպիսկոպոսն որ երթայ բերէ իրենց ճգնա-
 ւորները. երբ եկաւ սա ասոնց ճգնարանը և
 չգտաւ զանոնք՝ հարցուց, և ըսին թէ շատոնց
 է որ անոնք իրենց խցիկները թողեր և շեն
 դարձեր. երեք օր փնտաւցին Ալբիանոսի հետ.
 շորրորդ աստուն կանուխ բլրոց վրայէն և
 անտառի միջէն սաղմոսերգութեան ձայներ
 լսուեցան. երբ աւելի մօտեցան Արեւու
 բլուր կոչուած տեղոյ աղբիւրի մօտ, Անտոն
 և Արօնիդէս իրենց քանի մի ընկերով այն
 արշալուսոյ և կանաչ երկրի պարզութեան
 մէջ երեւցան երգելով. «Յոյց ինձ ճանապարհ՝
 «յոր զնացիր» : Ալբիանոս այլ իր կողմանէ
 փոխալէն երգել տուաւ. «Հողի քո բարի ա-
 «ռաջնորդեացէ ինձ» : Երբ հանդիպեցան
 իրարու՝ ճգնաւորքն աղջունեցին զեպիսկոպոսն՝
 ըսելով, «Բարի եկիր, ճանապարհորդ խա-
 «ղաղութեան» . նա պատասխանեց. «Բարի
 «դատք զձեզ, օթեւանք Հողոյն Սրբոյ» .
 կամ, «Բարի և խաղաղութիւն ձեզ, մշակք
 «Աստուծոյ» . ապա աւետիք տուաւ որ թա-
 դաւորն Տրդատ և Ս. Գրիգոր եկեր են զի-
 բենք տեսնելու. անոնք այլ աւետիք ձեզ,
 ըսին, որ Աստուած այսպիսի լաւ ժամանակ
 պարգեւեց մեզ, զսատանայ հալածեց, և սուրբ
 հաւատքը հաստատեց : Իսկոյն Ալբիանոս՝ սար-

կաւագններ զրկեց առ Ս . Գրիգոր և առ Տրդատ , որ Արձան քրմապետին յաղթուած տեղն էր . և երբ լսեց՝ ուրախանալով հրամայեց որ խաչարձան մի կանգնեն այն տեղ և կոչեն Ալետեաց խաչ : Ապա Ս . Գրիգոր իր հետ եղած բոլոր եկեղեցականներով թափոր կազմելով , խնկօք և ջահուք՝ երգելով և անտառները հնչեցընելով , ելան եկան ընդ առաջ ճգնաւորացն , զորս տեսնելով Ս . Գրիգոր , ողջունեց . « Բարիք գտաք զձեզ՝ առաւելօք բարեաց » . անոնք այլ պատասխանեցին , « Բարի եկիր արուսեակդ արդար « խաղաղութեան՝ որ զտիեզերս լուսաւորես » . այս տեղս այլ կոչեցաւ Ալետեաց բլուր : Ապա եկաւ Տրդատ համբուրեց ճգնաւորները և օրհնութիւն խնդրեց . նոքա այլ հոգեւոր խօսքերով ուրախացուցին զնա և իրեն հետ եղողները . յետոյ աղօթք և պաշտօն կատարեցին , այլ և մարմնաւոր ուրախութիւն : Աւելի պակաս իրրեւ 15 օր այն կողմերը պարտելով՝ ուր որ առաջուց կործանած Գեմետրի և Գիսանէի տաճարն էր՝ հօն մեծամեծ քարերով բարձր խաչ մի կանգնել տուաւ թագաւորն և նաւակատիք ընել , այն հանդիսից եկած բազմութեան մարդկան թիւն այլ զրել անոր վրայ , որ եղաւ 60,000 , կամ զրոց ուրիշ

օրինակի համեմատ՝ 100,450, թագաւորին
 դօրքն և Պրիգօրի հետ եկողներն այլ միանգա-
 մայն հաշուելով: Այս յիշատակն ապագայից
 թողլով՝ բաժնուեցան ի ճգնաւորաց և ի նոր
 սրբազանեալ տեղեաց՝ թագաւորն և Պրիգօր՝
 իրենց պաշտօնէիւք, և գինուորական և եկեղե-
 ցական երգոց միախառնութեամբ, որոց ձայնք
 և արձագանգք կարծեմ ոչ այնքան յանտա-
 սաց և ի բլրոց հնչէին՝ որքան երկընքէն:

Զայս և նախընթաց դիպուածներն այլ յի-
 շելով անկարելի թուի որ հոգի և սիրտ ունող
 ու ներկայ և հանդերձեալ հայրենիք յիշող անձ
 մի՛ շրջոյ իր մէջ նուրբ և սուրբ ձայն մի,
 հզօր ազդում մի: Այսպիսիք էին իրք և կիրք
 յԱրչալուսի անդ և յԱրեւածագն Լուսաւօ-
 րութեան Հայոց. որովք ոչ միայն կրօնական
 անձինքն զմայլեցան, այլ և զօրականք և
 արքունիք. որք թերեւս աւելի երկար օրեր
 փափագէին մնալ այն տեղ. բայց յանկարծ
 պատերազմական փողեր հնչեցին, իմացընե-
 լով որ թէպէտ Տրդատայ ի Վրաց կողմ
 խաւրած գունդն յաղթեց վանեց հիւսիսային
 հրոսակները, սակայն անօնք նորէն զօրաժո-
 դով ընելով առաջ կու գան. հարկ էր որ
 փութայ Տրդատ անօնց դէմ:

Իսկ Պրիգօր՝ ըստ միաբան վկայութեան

Ազաթանգեղի և Խորենացւոյ, յետ դարձի Արիստակիսի ի Նիկիոյ՝ ասոր յանձնելով իր ամբողջ և հովուապետական գաւազանը, «այ-
 « նուհետեւ ոչ եւս երեւեցաւ յայտնեալ ու-
 « մեք », ինչպէս կ'ըսէ երկրորդն (Բ. ՂԱ),
 կրկնելով իր առաջուց ըսածը (Ղ.) « Գար-
 « ձեալ ի նոյն լերինս՝ ոչ ումեք յետ այնր
 « յաւելոյր երեւել, մինչեւ ցվախճան » : Ո՛ր
 են այդ լերինք. — շատ տարի առաջ այլեւայլ
 լերանց մէջ ճգնէր Պրիգոր, ուսկից երբեմն
 իջնելով այցելէր իր հօտին. բայց այս վեր-
 ջին անդամ՝ եկեղեցւոյն և աշխարհի բոլո-
 բովին հրաժարական բարեւ տալով, քաշուե-
 ցաւ Ազընկայ և Գարսնաղեաց (Կամախայ)
 միջոց եղած Սեպուհ լերան քարայրի մի մէջ,
 ուր քիչ առաջ Հոսովմէն եկած Հռիփսիմեանց
 մէկ ընկերն՝ Մանի՝ առանձնացեալ ճգնելով
 վախճաններ էր, և նոյն ինքն Պրիգոր զինքը
 գտեր, հոգին հոգացեր, մարմինը թաղեր, և
 տեղը ժառանգեր էր, որ և անոր համար կո-
 շուեցաւ Մանեայ—այրք : Այս բանս այլ զար-
 մանալի նախախնամութեամբ. Պրիգոր լու-
 սաւորչական կեանքը սկսի Հռիփսիմէով,
 վերջանայ անոր ընկեր՝ Մանիով :

1. Իրեն համանուն Manne, ճգնակից և ժա-
 մանակակից կոյս մի եղած է ի կոշմանս Պաղ-
 զիոյ. որ յիշատակուի յ'Յ հակաեմքեր ամսոյ :

Խորենացւոյ ճիշդ հաշուով իր Լուսաւորչութեան սկիզբն կ'ըլլայ Տրդատոյ թագաւորութեան 17դ տարին, որ է Քրիստոսի 301-2, վերջինն՝ յետ 30 տարւոյ (332)։ Որքան ժամանակ այլ ապրած է յետին առանձնութեան մէջ. և ի՞նչպէս. — հարցընելու է իր պահապան հրեշտակին, որ՝ ըստ աւանդութեան՝ հրեշտակաց ինն դասուց շորթորդէն էր։ Հաւանօրէն քանի մի տարի ապրած է. բայց մեր սճով տարիք ըսելով. այլ ըստ իրեն՝ կենաց և մահու մէջ վիճակ մ'էր, աւելի անմահութեան մօտ քան մահու. և այս այլ յարմար մեր Եղիշէի յիշած պղատոնական առածին, «Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ «իմացեալ՝ անմահութիւն է» . ըստ այսմ էր և Պրիգորին. և այն ըստ մեզ ապրած տարիներն՝ մանաւանդ թէ ամիսներն և օրերն՝ մէկ մէկ աստիճանք և սանփոխք էին երկնաշու սանդղոց, մտէ մտ առ Աստուած վերցընելու։ Վերջապէս, ի՞նչպէս եղաւ վախճանն. — դոյս այլ հրեշտակաց հարցընելու է։ Սակայն քիչ մ'այլ մարդկային մտաց ոյժ մը տալով և մեզմէ դարերով առաջ մեր նախնեաց խորհրդածութիւնը քննելով՝ լաւագոյն համարիմ կարգալ մէկ հոգերգողի մի Շարականն՝ այս խնդրոյս նկատմամբ, հեղինակն

ըլլայ Խորենացի, ըլլայ Եզնկայեցի. այն շա-
 րականն՝ որ իր առաջին բառին համար Լե-
 րինք կոչուի սոփորաբար, և մի է մեր ընտիր
 խորագրած, ներշնչեալ շարականներէն .
 միանգամայն և Պրիգորի մահուան և մարմ-
 նոյն գառելուան աւանդութիւնները շոշափէ,
 իր շատ անգամ լերանց մէջ հզնելուան հա-
 մար, ինչպէ՞ս տեսանք քիչ առաջ: Իրաւամբ
 և յաջող գիւտով՝ հեղինակն կու սկսի գո-
 փութեամբ լերին՝ որ ընդունեցաւ, ծածկեց
 և պաշեց զՍուրբն, այնպիսի Սուրբ, որով
 կըրնար լեռն գերագանցել ի մէջ լերանց, զորս
 համարձակ կանչելով՝ կ'ըսէ. « Լերինք ամե-
 « նայն, այսօր ցնծացէք ընդ մեծապայծառ
 « փառսն Սեպուհոյ գերագանց լերին. քանզի
 « ի նմա բնակեցաւ Սուրբն Պրիգորիսօ, սիւն
 « լուսոյ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ .
 « որով ցնծան ի փառս վերնոյն Սիովնի: —
 « Որ (Սեպուհ) առաւել խորին խորհրդով
 « խնդայ քան զԱրարատեանն բարձր Մասիս .
 « քանզի ի նմա հանգեաւ Սուրբն Պրիգոր .
 « տապանն ապրեցոչիչ ի հոսանաց մեղաց
 « Հայաստան ազանց. որով փրկիմք միշտ » :
 Վ. և Վ. տունք շարականին բաղդատեն զՍե-
 պուհ ընդ Սինայ և ընդ Կարմեղոս լերանց,
 փայլեցընելով զՊրիգոր՝ անոնց վրայ ելլող

Մովսիսի և Եղիայի մէջ: — Ե տունն՝ ըստ
աւանդութեան յիշեցընէ հրեշտակաց երեւ-
նալն և այցելելի առ Լուսաւորիչն, և յայսմ
բաղդատէ ընդ Եսայի մարգարէի. « Համա-
« նմանեալ ամովսածնին Եսայեայ կայծակ-
« նամաքուր սուրբ մարգարէին՝ Տէր Պրիգո-
« րիտս, վեցթեւեան Սերովբէից կիզիչ կեն-
« դանեաց՝ եղև տեսանող՝ հոգւով կենդա-
« նին. զանդընդախօր զձորն՝ երկնից կամար
« յօրինեաց »: Պեղեցիկ ճարտար համեմա-
տութիւն՝ ձորոյ խորութիւնն երկնից բարձ-
րութեան զուգելով: Պարձեալ Զ տամբ Սուրբ
Պրոց մէջ սրբազնեալ Սանիր և Ահեբմոն լե-
բանց բաղդատէ զՍեպուհ, ուսկից՝ լուսոյ
աղբիւրն Պրիգոր՝ այն կողմի երկիրը պարար-
տացընելու համար՝ բարեհամ ջրոց աղբիւր
բղխեցուց: — Է տունն լերին դադաթէն վար
կ'իջեցընէ ի Մանեայ - Այրն, բաղդատելով
Քեղզեհի մի այրին, ուր յորդորեցան դատերքն
Եւայի՝ կուսութեամբ ըլլալ մայր Քրիստոսի,
խկ հօս յորդորին մարդիկ մաքուր վարքով
ազատանալ ի մեղաց: — Ը տունն դարձեալ
լեռ մի դիտէ, անհամեմատ սուրբ և վեհ
լեռ. Պողոթմա՛. յորոյ վրայ խաչն Քրիստո-
սի կանգնեալ զաշխարհ փրկեց. ասոր՝ անկա-
րելի էր բան մի հաւասարել. սակայն մեր

Հեղինակն՝ այն Ս. Խաչին զէմ՝ հանէ աւան-
 դութեամբ Տրդատայ սուրէն՝¹ ձեւացուցեալ
 Խաչ մի և նուիրուած խաչեցեալ Կենարարին .
 « Զէնն արքայական՝ սօղանմանն գործի՝ կե-
 « նաց արքային (Քրիստոսի) ի կենաց գոր-
 « ծիս նուիրեալ . որով փրկեսցէ զմեզ յաւի-
 « տենից մահուանէ » : Երկու խաչերով իրենց
 տեարքն այլ լռելեայն կամ հետուանց իրա-
 բու համեմատին, Քրիստոս և Տրդատ : —
 Թ տամբ դարձեալ զառնայ առ Լեառն Սե-
 պուհ, և բաղդատէ կամ նմանցընէ՝ այն ան-
 նիւթ սատուած ային լերան, որոյ համար հար-
 ցընէր մարգարէն, թէ ո՞վ կըրնայ հլնել հօն
 և բնակել ի խորանն սուրբ . և համարձակ
 ի վերայ բերէ, թէ կըրցաւ Պրիգոր . « Զոր
 « և տեսաք առ Սուրբն Պրիգոր կատարեալ » :
 — Տասներորդ տունն յիշեցընէ զաւանդու-

1. Աւանդութիւնն կ'ըսէ, թէ այս սուրբ ի
 Մեծն Կոստ. կայսերէ արուած է առ Տրդատ, և
 կոչուի ի իայնուռնի, իբր թէ որոյն մեաաղեայ
 նիւթն հաւերու ստամոքաց մէջ իբրեւ կուր
 կլլուած և հալուած ըլլայ, և անոնց զուրս
 ձգելէն վերջը՝ փոզլած, հալեցուցած և կազմած
 սուր. և թէ այսպէս կ'ընեն ի կոզմանս Պար-
 սից, աւելի հաւանական էր Պայնառնի կոչել
 զսուրբն :

Թիւնն՝ թէ Սերովրէք՝ գերագոյնք ի դասս
 հրեշտակաց փափագելով իջնէին գային « Ի
 « տես մարմնով ճգնողին. (անոր համար և)
 « պատիւ տեղւոյն անուամբն կոչի » . այսինքն
 յերան կամ այրին մօտ տեղ մ'այլ Սերովրէք
 կոչուեցաւ և ուխտատեղի մ'եղաւ : — Վեր-
 ջին (ԺԱ) տունն սաուգագոյն աւանդու-
 Թիւնն է, թէ այն կողմերում արածող հո-
 վիւք՝ դիպուածով գտեր են (որքան ատենէ
 վերջ) Լուսաւորչի անշքնչացեալ մարմինը՝
 քարայրին քով, կամ գիհի ծառի մի խոր-
 ցած փորուածին մէջ կաթընած, և շճանչնալով
 ով ըլլալը՝ հօն թաղեր են. « Հովուին հսկողի
 « (Գրիգորի)՝ և Քաջ Հովուին (Քրիստոսի)
 « պատկերի (նմանողի), հովիւքն եղեն հե-
 « տեւողք. զոր ամփոփեցին՝ զմարմինն մա-
 « քուր, մերձ ի յԱյրն Մանեայ, մեզ դեղ
 « ախտից մաքրութեան. որով սրբիմք հոգւով
 « ի Թիւնից վիշապին » (սատանայի) : Այս
 կերպ գանուիլն աւելի հաւանական կ'երեւի
 քան ուրիշ կերպով զրուածն յամանս ի Յայսմ-
 աւուրաց, որպէս թէ, հովիւքն գտած ըլլան
 զմարմինն նստած « Իրրեւ ողջ ընդդէմ ա-
 « բեւելից, խաշանման ի վեր ունելով զաջն
 « առաքելական ի վերայ սասուածատիպ
 « պատկերին, և սեղան սուրբ ի փայտէ պա-

« տուականէ, և սկիհ և մաղզմայ փայտեայ՝
 « պատեալ զիսպակ Հանդերձիւք սուրբ կտա-
 « ւօք. և քող սկեթեղ ծայրիւք ծալեալ վուչ
 « դաստառակաւ և եղեալ ի պահարան կտա-
 « ւեայ. և զաւազան ի ձախոյ ձեռին՝ Հաս-
 « տատելով ի վերայ ծնկացն... Եւ առեալ
 « բերին վէմս մեծամեծս, որպէս եղեն իմաստ-
 « նացեալք յԱստուծոյ, և շինեցին շուրջ
 « զնովաւ զմբեթաձեւ և բարձրագոյն, զի
 « մի (ոք) Հասցէ ի նա, և կապեցին զգմբէթն
 « զայն օր. և երկրպագեալ զնացին ի խորանս
 « իւրեանց, և պատմեցին ամենեցուն, և
 « փառաւոր առնէին զԱստուած » :

Մեր եկեղեցասիրաց այլ զբասիրաց այլ
 ծանօթ են Լուսաւորչի վրայօք երգուած ու-
 բիշ շարականք եւս, ինչպէս Յովհ. Եզն-
 կայեցւոյ՝ այբուբենից թուով 36 տունք, գրե-
 թէ բոլոր իր շարշարանքները յիշելով և պէս
 պէս զովելով, ուրիշ շարականք այլ՝ իր շորս
 անգամ տարւոյ մէջ տօնուելուն Համար .
 զանազան գեղեցիկ տաղեր այլ. նա և ներ-
 բողներ կամ ճառեր այլեւայլ վարդապետաց
 գործ, յորս նշանաւոր է Յովհ. Սարկաւազ
 վարդապետին. բայց մեր այժմեան պարա-
 զային կարեւորն և անոնց մէջ այլ վեհագոյն
 այս լերանց շարականն էր՝ որ և միակ յիշա-

տակ անձանօթ կերպով մահուան Լուսաւորչին. որ ոչ միայն իր խոնարհութեան՝ դերագանց շնորհք մ'իղած է Աստուծոյ կողմանէ, այլ և զգուշութիւն մի նոյն կողմանէ, որպէս Մովսիսի անձանօթարար մեռնիլն Իսրայելացւոց համար, որ թանձրամիտ կամ շատ սիրահար ժողովուրդն՝ երկուքին այլ աստուածական պաշտօն և պատիւ չտան. նա ի կատար Նարաւ լերին անյայտացաւ՝ Միքայէլ Հրեշտակապետի հովանաւորութեամբ, սա Սերովբէից սպասաւորութեամբ ի Սեպուհ, որ և կոչուեցաւ իր անուամբ Լեւան Ս. Գրիգորի: Անպատենբու մէջ, մանաւանդ յԵգիպտոս և ուրիշ կողմերու առանձնութեանց մէջ շատ Սուրբք անյայտօրէն վախճանած են, և յետոյ ոմանք յայտնուեր են ոմանք միշտ անյայտ անձանօթ մնացեր, Աստուծոյ միայն գիտելիք. բայց մերս Լուսաւորիչ՝ ինչ որ ըսինք՝ իր և Աստուծոյ կամօք առ ժամանակ մի այնպէս մնացեր է, և յետ հովուաց ձեռք այնպէս թաղուելուն, ստոյգ համարելով զայն, զոր և Խորենացին յիշէ (Բ, Դ) զեղեցիկ խորհրդածութեամբ պարզելով շարականին վերջի տան և մեր վերի ըսածները. « Վայելէր իսկ նոցա (հովուաց) « որք Փրկչին մերոյ ծննդեանն եղեն խոր-

« Հրրդածութիւնս, լինել և աշակերտի յըղարկ-
 « մանն սպասուորք: Եւ ծածկեալ ամս բա-
 « զումս՝ աստուածային իմն գողցես տեսչու-
 « թեամբ, իրրեւ զՄովսէսն զայն ի հնումն,
 « զի մի ի պաշտօն առցի ի դեռահաւատ բար-
 « բարօտացն ազգաց. իսկ յորժամ սերտեալ
 « հիմնեցան հաւատք կողմանցս այսոցիկ,
 « զկնի յետ բազում ժամանակաց՝ յայտնե-
 « ցաւ ճգնաւորի ումեմն Գառնիկ՝ անուն կո-
 « շեցելոյ, և բերեալ եղաւ ի գիւղն Թորդան՝
 « նշխարք Սրբոյն Գրիգորի »: Յետ զայս
 ծանուցանելու՝ արժանապէս Լուսաւորչի ար-
 ժանեաց վրայ այլ խորհրդածելով կնքէ. « Սա՛
 « յարեւելից կողմանց (Պարթեւաց) աշխար-
 « հիս մերոյ արեւելք ծագեալ մեզ, և իմա-
 « նալի արեգական հողեւոր ճառագայթ, ի
 « խորին շարութենէ կապալատութեան՝ ելք
 « ճշմարիտ, բարի այսաշաղած. երանութեան
 « և շինութեան հողեւորի առիթ. աստուա-
 « ծային արդարեւ արմաւենի տնկեալ ի տան
 « Տեառն և ի դաւիթս Աստուծոյ մերոյ ծաղ-
 « կեալ. և այսպիսեօք ժողովրդովք բազմա-
 « ցեալ. զմեզ ժողովեաց ի փառս և ի գո-
 « վեստ Աստուծոյ »:

Եթէ աստուածային յայտնութեամբ եղած է Լուսաւորչի մարմնոյ գիւան և փոխադրու-

Թիւնն ի Թորդան, ուր պարտէզ մ'ունէր
 ստացուած, հարկ է որ մեծ հանդիսիւ եղած
 ըլլայ, և այն նշխարաց մասն մի առնուած
 ըլլայ յառաջնորդաց եկեղեցւոյն. բայց ստոյգ
 պատմութիւն չկայ այս բանիս. այլ յիշուի
 Ե դարուն վերջերը Ջենոն կայսեր հրամա-
 նաւ բոլոր մարմնոյն կամ մեծ մասին տա-
 բուիլն ի Կ. պօլիս, միայն աջ բազուկը թո-
 ղով ի Հայս. և յետ քանի մի դարուց ու-
 բիշ մասն եւս բերուած ի Հայս, թէ խնդրա-
 նօք թէ հարտարութեամբ. և ըստ Լատինաց-
 ւոց աւանդութեան՝ զլուխն և այլ մասն նըշ-
 խարաց և շարչարանաց գործեացն՝ փոխա-
 դրեալ ի Նարուլի մեծ քաղաք Իտալիոյ, ի
 վանս կուսանաց, որք և յաջորդարար պաշեն
 և պատուեն զանոնք՝ Սրբոյն նուիրած եկե-
 ղեցւոյ մէջ, որ անդացւոց ծաբանութեամբ
 Ս. Լիկորիոյ կոչուի՝ փոխանակ Գրիգորիոյ :
 Աստի այլ մանր մասունք ցրուեր են ուրիշ
 քաղաքներ, ինչպէս ի Մեսսինե Սիկիլիոյ .
 Կալարրիոյ՝ Հսիգիոլն (Reggio) քաղաքում
 այլ եղած է և կայ եկեղեցի մի յանուն մեր
 Ս. Գրիգորի, զոր Փօքր կոչեն որոշելու հա-
 մար Գրիգոր Ա պապէն որ Մեծն կոչուի :
 Այս մեր Գրիգորի եկեղեցին ե՞րբ հիմնուած
 կամ նուիրուած է հօն, ինձ չէ յայտ. բայց

այսչափ որ ժԶ դարուն վերջերում պապական և եպիսկոպոսական կոնգակօք այդ եկեղեցին տրուած է Գոմինիկեան կրօնաւորաց : — Զուտ Հայոց ձեռօք և ծիօիւ կանգնուած և կանգուն կայ ի Լիփտոնոյ՝ Հայոց եկեղեցի մեր Լուսաւորչին, ի սկիզբն ժԷՂ դարու, և մինչեւ չիմոյ հայերէն պատարագուի հօն կաթողիկ Հայոց քահանայէ, և որոյ պահապանք են քանի մի Հայ ընտանեաց սերունդք թէ և հայերէն շգիտեն : Ի Հառփմ այլ եղած է եկեղեցի յանուն մեր Ս. Լուսաւորչի ասկէ վեց եօթն դար առաջ. Իտալիոյ ուրիշ քաղաքաց Հայոց եկեղեցիք այլ գոնէ խորան մի նուիրած են իրենց Լուսաւորչին, որպէս Վենետիոյ Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցին, ուր և քանի մի դար է՝ մինչեւ այսօր պատուի, և առաւել եւս ի խորանին որ ի մեր Ս. Ղազար կղզւոջ Մխիթարեանց :

Ստար տեղեաց և ազգաց մէջ առ Ս. Լուսաւորիչ նուիրուած պաշտօնը կանխեցինք յիշել, որ հաւաստիք ըլլայ թէ օրքան մեծ և ծաւալեալ էր և է անուն նորա՝ իր կենդանութեան ժամանակէն սկսեալ և ամէն չին եկեղեցւոյ տանացուցից և Յայսմաւուրաց մէջ նշանակեալ, ինչպէս առաջ այլ յիշեցինք. և թէ նօքա պարզ անուամբ շափ յիշեն դմեր

Սուրբս (բաց ի Լիփոանոյի և Նարսիի եկեղեցիներէն), մեր երախտագէտ Հարք և ազգ՝ յայսմ մասին ինչպէս լաւ ճանչցեր լաւ այլ յարգեն և պաշտեն իրենց աննման Հայրն և Լուսաւորիչը. տարին շորս հինգ անգամ տօնելով զնա իր այլեւայլ յիշատակօք. աւելի եւս նշանակեն Յայսմաւուրք մեր և կ'ըսեն, թէ և ամեն օր տօնէինք՝ շատ չէր. եթէ ոչ տօն՝ այլ յիշատակն զրեթէ՛ ամեն օր կ'ըլլայ ի ժամերգութեան և ի պատարագի: Իսկ նիւթականքն՝ եկեղեցիք, մատրունք, վանորայք, ուխտատեղիք Հայաստանի և Հայոց գաղթականաց յԱսիա և յԵւրոպա՝ ամեն կողմ եղած են և կան, և կրրնան անթիւ ըսուիլ. նոյնպէս կարելի է ըսել՝ թէ Հայոց ազգային և անմոռաց մտաց և սրտի սիրելի գաղափարաց մէջ առաջինն է իրենց Ս. Լուսաւորիչն: Կարելի է դարձեալ ըսել, երկու ձայնարձակ զօրաւոր անուն իրենց յուշոյ տարերք եղած են, մին արտաքին և մթնշաղ, Հայկն, միւսն ներքին՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ, ի վեր քան զայլ ամենայն ազգային՝ ոչ սակաւ սիրելի և պանծալի անուանս, այսինքն անձինս:

Ամիսփելով ինչ որ ըսինք այս գրուածիս մէջ իր վրայօք և ինչ որ գրած և ըսած են բնիկք և օտարք, սկսեալ յԱզաթանդեղոսի

Հայ և յոյն բնագրէն՝ մինչև ի յեօին լա-
տին և իտալացի վկայարանս (յեօինքս չորս
Հինգ գրոզ և տպագրոզ ունին Առևտուրչի
վարուց), ընթերցողին կամ խորհրդածողին
մնայ երեւակայել կազմել Առևտուրչի գաղա-
փար մի, որքան մեծ բարձր հրաշալի ի միջի
մեծաց և հրաշալեաց. որքան լայն է մտքն,
տաք է սիրան, լուսաւոր է հոգին. — ասոր
չափն իւրաքանչիւրի կարողութեան չափով է,
եթէ կարելի է չափ գնել այսպիսի Առևա-
ւորչի մի:

ԹԷ.

Վախճան Տրդատոյ.

ԹՈՂԼՈՎ, գամենքն, Հանդերձ Գրիգորի
ժամանակակից և ականատես գրիչներով, իր
Որդւովք և Թոսամբք, իր աթոռոյն անընդ-
Հատ հարիւրաւոր յաջորգօք, ամէն Հին և նոր
Առևտուրիչք քիչ շատ հանչցողներով, կ'ու-
ղեմ մէկ միայն անձի մի զգացումը քննել,
եթէ Հնար է. անձ մի՛ որոյ անունն և գործն,

սիրան և հոգին՝ գրեթէ անբաժանելի էր ան-
 կէ : Ա՛խմանան ամենքն ով է այդ անձն : Քայց
 եթէ իր և Պրիզորի իրարու ծանօթութեան
 սկիզբն ելնենք, ո՞վ կրրնար երեւակայել ան-
 դամ, թէ այն անձն՝ ատոզն, ատնջոզն, գա-
 տապարտոզն, գըրի մի մէջ երկար տարիներ
 բանտոզն գնա, Տրդատ, ըլլար յետոյ ամեն
 անձէ աւելի յարգող, մեծարող, սիրող և գրե-
 թէ սիրահար Պրիզորի : Արչափ այս գրուած իս
 մէջ այլ յիշուեցաւ՝ թէ և սակաւ, կրրնայ
 հաստատել ըսածս . ինչ խնամքով և փառօք
 յուզարկեց գնա ի Աեսարիա . ինչպէս նոյն
 կերպով տարաւ ի Հոսով և բերաւ . ինչպէս
 միշտ իր հետ տանէր և օգնէր՝ հեթանոս
 Հայաստանը քրիստոնեայ դարձընելու . ինչ-
 պէս անոր ձեռքով մկրտուելով յԱփրատ՝
 մարմնով և հոգւով իրեն վերածնեալ օրդի
 կ'ըլլար, և միշտ իրբեւ զհայր և գերագոյն
 քան զհայր հանչնար, պատուէր և սիրէր, և
 գրեթէ ծնողասէր օրդոյ՝ ազու պէս՝ իր ե-
 տեւէն կ'երթար, փնտուէր՝ եթէ քիչ մի ատեն
 շտեմներ գնա իր քով, ըլլայ յարգունիսն,
 ըլլայ ի բանակի գօրացն, ըլլայ յեկեղեցիս, ի
 փանօրայս և յանապատս . ինչ գժարութեամբ
 թողուց որ նա հրաժարի յաթուոյն և յաշ-
 խարհէ, իր տեղ թողլով իր հոգւոյ և մարմնոյ

ամենամօտ անձը (գԱրիտասկէս). և Բնչպէս անոր ի լերինս առանձնացեալ տտեններն այլ կ'երթար երբեմն գտնելու, և մէկտեղ ազօթաւոր և ճգնաւոր ըլլալու՝ գոնէ առ ժամանակ մի:

Իսկ ո՞վ կըրնայ շափել այն հսկայ սրտին տրտիանքն՝ երբ հարկ եղաւ յետին անգամ բոլորովին իրմէ բաժնուիլ, երբ նա ծածկուեցաւ յԱյրս Մանեայ ի Սեպուհ. թէ և հաւանական է թէ երբեմն երբեմն փորձեց այն ծածկարաններն այլ յայտնելու, և իր ծերութեան և յամանց ոմանց կրած հակառակութեան ցաւոց և ձանձրութեան մխիթարանք խնդրելու, իր վերջին տարիներում: Քայց երբ այն ծածուկ ծակտիք ծերպից և այրից այլ փակուեցան, և Լուսաւորիչ յետ մահուանն անձանօթ մնաց յամենեցուն, և ոչ եւս երեւէր, ոչ եւս գտնուէր, Բնչ եղաւ Բնչ զգաց և կրեց այն հսկայ սիրտն Տրդատայ: — Ինքն միայն գիտէ:

Տրդատ շատակեաց եղաւ և շատատես: Այլակերպ աշխարհք մի անցաւ իր առջեւէն. նոր աշխարհք մ'այլ բացուեցաւ իր դիմաց. շատ գործեց, շատ կրեց. երկար յոգնեցաւ այն մեծ հողին, և հանգիստը գտնէր միայն իր հոգւոյն հայրացեալ Պրիգորի գիր-

կը. որոյ հետ փափագէր մնալ այնուհետեւ թողլով թագն ու ամեն բան, մինչեւ որ մէկն կամ մէկ այլն իրարմէ առաջ մեռնէին. և եթէ Քրիզոր կանխէր ի մահ, անշուշտ փափագէր Տրդատ որ ինքն այլ չապրի, ոչ յուսահատաբար անձին վնասելով այլ կենաց մէջ այնուհետեւ ցանկալի բան մի չգտնալով, բայց միայն իր Լուսաւորչին յիշատակը:

Թերեւս ոմանց անյարմար կամ վրպասանա կան ինչ երեւի՝ Քրիզորի և Տրդատայ նման մեծամեծ անձանց՝ այսպիսի բացատրութիւն սիրելութեան. — սակայն ո՞վ մտած է անոնց սուրբ սրտին խորը, իրենց այնքան իրարու հետ՝ թէ Լուսաւորութենէն առաջ և թէ յետոյ՝ զորժակցութիւնը քննելու. կամ, միթէ նուա՞ղ է ընտանեկան և բարեկամական սէր Արրոց մէջ՝ քան թէ աշխարհայինն և մարմնաւոր յաշխարհասէրս: Առջի յիշածներէս զուցէ աւելի զգալի պատմական նշմարք այլ կան մեր այս երկու վեհից իրենց արժանաւոր սիրելութեան: Տրդատայ նոր թագաւորած ատեն՝ երբ Քրիզոր զերագոյն մտածութեամբ ուզեց անոր ծառայել, իրրեւ իր սպանիչ հօր (Անակայ) պարագն անոր սպանեալ հօր (Խոսրովու) հատուցանելու, առանց զնա ճանչնալու՝ Տրդատ հաւնած և սիրած է Քրի-

գործի գործունէութիւնը, և իրեն՝ իրրեւ ան-
 դարձ տուրք ընծայեր էր Այրարատայ կո-
 տայից գաւառին մէջ՝ Այաւտօնը կամ Արա-
 տօնս կոչուած գիւղը, որ ինչուան հիմայ ծա-
 նօթ է Այաւտօս կոչուելով, և մեզմէ հա-
 զար տարի առաջ կաթողիկոս պատմիչն Յով-
 հաննէս վկայէ՝ որ այդ տրբից վաւերական
 յետկարն այլ դեռ պահուէր. շրտէր ինչ լե-
 գուով գրուած, այլ հաւանօրէն յունարէն,
 իսկ յետ Լուսաւորութեանն՝ մկրտութեամբ
 ի ձեռաց Ս. Գրիգորի՝ ինչ զանձեր նուի-
 րած չէ կարծելի. անչուչա վերայիչեալ Թոր-
 գան գեղն՝ ուր թաղուեցաւ Սուրբն և մեր-
 ձաւոր սահմանքն՝ մասն են Տրդատայ տրբից-
 րայց գերագոյն բան մ'այլ ուղեւով ընծայել,
 եթէ չէր կըրնար արքունի թագը տալ, վկայէ
 տեսող պատմիչ մի՝ որ տուեր է անոր իր թա-
 դաւորական սկեկապ մանաւանդ թէ ոս-
 կեձոյլ պատմուճանը կամ վերարկուն, այն-
 քան թանձր և խիտ սկեհուան՝ որ քղանցքը
 կամ փէշերը գետին դնելով կանգուն կենայ
 եղեր. և այս արդարեւ Տրդատական յիշա-
 տակն երկար դարեր պահուեր է ի զանձարա-
 նի կաթողիկոսաց:

Գրիգորի կողմանէ այլ անտարակոյս է նոյն

զգացումն. աւանդուի որ, ինչպէս ի պատիւ
 Ս. Հովսիփոսիմեանց (և յետոյ ամեն կուսանաց)
 նուիրեալ՝ Ճամադրոց Աստուած մեծ և հզօր
 երզն՝ ինքն Լուսաւորիչ յօրինած է, երեք
 կարճ տուն նուագ մ'այլ «Ի վերին օգնա-
 կանութեանն» սկսելով, որ հին Տաղարանաց
 մէջ գտուի (և յոմանց Խորենացւոյ կարծուի՝
 առ Պիւտ կաթողիկոս), Լուսաւորչին ըլլայ
 առ Տրդատ, և գրուածին իմաստէն զուշա-
 կուի՝ որ թագաւորին անգամ մի հիւանդու-
 թեան առթիւ յօրինուած և նուիրուած է.
 և այս շատ աւելի յարմար է քան Խորենաց-
 ւոյն համարիլն:

Այլ մեծագոյն եւս նշան, մանաւանդ ար-
 ձան և մաշարձան սիրոյ Տրդատայ առ իւր
 յատուկ և մեր ընդհանրական Լուսաւորիչն՝
 եղաւ իր Գերեզմանն առ Գերեզմանի նօրա:
 Աթէ Գրիգորի մարմինն ի Քառնըկայ գտուած
 և ի Թորգան տարուած այլ չըլլար, Տրդատ
 զիտէր որ այն տեղ պիտի թաղուէր նա, և
 ինքն այլ կտակաւ (թէ զրով թէ անգիր) պա-
 տուիրած է՝ այդ ընդ մէջ մահու և անմա-
 հուծեան կապով այլ կցուիլը Գրիգորի հետ:
 Գուցէ ի տանել Չենոնի կայսեր զմարմին
 Գրիգորի ի մայրաքաղաք իւր՝ Տրդատայ մար-
 մինն այլ (հաւանօրէն զմըռսած) տարեր թա-

ղեր են ի Հոգեաց վանօ, որպէս աւանդուի-
 բայց ոմանք այլ գրած են՝ թէ Պրիզորի հեա
 անոր որդւոց և Տրդատայ մարմինն այլ ի
 Կ. Պոլիս տարուած է: Այդ որպէս այլ ըլ-
 լայ, շատ է մեր ըսածն ի հաւատարիս սքան-
 չելի և գերազանց սիրոյ ազգիս՝ մեր երկու
 Լուսաւորչացն, զի և զՏրդատ՝ ինչպէս ի
 սկզբան յիշեցինք, Խորենացին՝ խոր մտա-
 ծելով՝ «մերոց լուսաւորութեանցն Լուսաւոր
 վերակացու» ճանչնայ և զրէ, որպէս և եր-
 կուքին համար այլ կ'ըսէ, «Խորհելն յա-
 « զագս Աստուծոյ և ճգնազգեցիկ լինել՝ զոյգ
 « երկոցունց »:

Այսքան երկարարանելուս պատճառն է՝
 համարել որ արժանի է մտադրութեամբ ճանչ-
 նալ Տրդատայ մեծ ոգին, որ ինչպէս մարմնոյ
 ուժով այնպէս և մտօք զօրաւոր էր ի քա-
 ղաքական տեսութեան, ինչպէս յառաջ այլ
 յիշուեցաւ, իր նարտար վարմամբ ընդ հոռ-
 մէական ինքնակալութեան, և իր պատերազ-
 մական նարտարութեամբ, անոնց համեմատ
 և վեհագոյն եւս էր հոգւոյն եռանդն և աս-
 տուածասիրութիւնն, որով յաշս մարդկան
 այլ զասակից է տօնելի Սրբոց. և միով բա-
 նիւ իր սեփական կնիքն է յամենայնի մե-
 ծութիւն, ի խորհուրդս, ի զործս, ի զօրու-
 թեան և յառատաձեռնութեան:

Մէկ հատիկ նիւթական նշխար իր մեծ ոգութեան մնայ կիսականգուն՝ Այրարատ աշխարհի արեւելակողման քարալեռանց գաւաւանդի մի վրայ, որ և կըրնայ ըսուիլ միակ մնացորդ հին Հայոց թագաւորական ճոխութեան և ճաշակի, բայց ամենէն աւելի Տըրգատայ նուրբ և 'վսեմ' զգացման: Քիտեմք որ մեր եկեղեցին իրեն հետ տօնէ իր կինն Աշխէն թագուհի և իրենց դուստրը, Խոսրովիդոսիտ: Սա մեր պատմութեան մէջ խորհրդական կերպարանք մ'ունի. շըսուի թէ հարսնացեալ ըլլայ, այլ սիրելիական կուսութիւն մի կարծեցընէ. և գերագոյն եւս, զի երբ հայրն և իր պաշտօնեայքն պատժուեցան յԱստուծոյ՝ յետ նահատակութեան Հռիփսիմեանց, թուի իմն թէ ասոնց հոգին այս արքայաշուք օրիորդին անցաւ, և ասոր յայտնուեցաւ յաստուածուստ՝ որ Քրիզոր դեռ ողջ է ի գըրին, թող հանուի և ձեր ցաւոց ճար գտնէ: Յետ լուսաւորութեան ազգին՝ ուրիշ բան չի յիշուի իր վրայ, բայց զի երբ Հռիփսիմեանց համար եկեղեցւոյ գետինն փորուէր, Խոսրովիդուստն այլ իր գոգով կրէր հողը, որպէս թէ իր երջանիկ քերց ծառայութիւն կամ փոխարէն մ'ընելու: Սըրբազան մելամաղձի կամ մենասիրութեան

շուք մի երեւի իր վրայ. և Տրդատ թափանցելով իր քրոջ ախորժակաց և զգացմանց՝ այն յիշեալ լերանց սրացեալ լուսմուս գագաթան վրայ՝ յունական նուրբ և ճոխ ճշակով շէնք մի կանգնեց, որ թէ՛ իր անուամբ կոչուի Սարաւոյր Տրդատայ, և թէ՛ քրոջն՝ Հովանոց Խոսրովիդիստոյ. և թուի իմն՝ թէ ինչպէս աւանդուի, Տրդատ ի յիշատակ Հաիփ սիմեանց՝ Մասիսու բարձրէն ութ մեծամեծ քարեր փրթուց բերաւ մինչ ի Վաղարշապատ, այս տեղ այլ խորածորէն վերացուց կանգնեց այս վեցասիւն երեսրացը, զոր արժան համարած է ստորագրել սրատես Խորենացին (Բ. Ղ). և ինչպէս ըսածէն զուշակուի՝ բաւական երկար ատեն աշխատանք շինուած է, և Նիկիոյ ժողովոյն ժամանակի մօտ «Վատարէ Տրդատ զշինուած Ամրոցին «Պառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, «երկաթագամ և կապարով մածուցեալ. յարում շինեալ և Տուն հովանոց, մահարձա՜նօք, սրանչեղի դրօշուածովք, բարձր քան՜ «դակաւ, ի համար քես իշրոյ Խոսրովիդիստոյ. զրեալ ի նմա զյիշատակ իշր հեղե՜ «նացի գրով» . անշուշտ իր մեծոգութեան և քրոջն ազնուութեան պատշաճ զրուած մ էր, և կըրնանք նոյնպէս անշուշտ համարել՝ թէ

Խորենացւոյ ատեն դեռ կարդացուեր այդ անմահանալի յիշատակն. զի հաղարաւոր տարի վերջը, յ'ժիշ դարու՝ Երեւանայ մեծ շարժին ատեն կործանեցաւ. բայց այնչափ մեծամեծ նշխար թողուց քանդակներէն, որ հմուտ ճարտարագէտք վստահացան ձեւագրել ինչ որ եղած զուշակուէր: Քուցէ հեռանամ նպատակէս այսպիսի բաներ յիշելով, բայց ոչ յոգւոյ Տրդատայ. որոյ՝ այս ազգային լուսաւորութեան պարագային մէջ Պրիզորի հոգեկից և գործակից ըսալը շատ անգամ տեսնուեցաւ:

Հիմայ յետ տեսնելու այդ լուսաւորութեան արեգական՝ ըստ մարդկային բնութեան՝ ի մայր մտնելը, ստիպուիմք տեսնել և երկրորդ լուսատուին. որ և փափագէր Պրիզորի նման յառանձնութեանս քարանձաւաց ծածկուելով՝ և միայն առ միայն՝ իր մեծ հոգին աւանդել առ Աստուած: Կըրցաւ մէկ երկու անգամ փորձել զայս՝ իր պայծառ արքունիքն ի խաւարի թողլով, բայց ստիպուելով ի թախանձանաց բարեկամացն և յ'օգտէ հպատակացն՝ նորէն դառնալ յաթոռն, այլ ոչ ի հանգիստ: Հասեր էր ի խոր այլ արի ծերոռքիւն, ըստ պատմչին. իր հսկայական կազմուածն՝ դեռ առողջ և ուժովէր, և կար-

ծեօ՛ մազն չէր համարձակեր մօտենալ իրեն
 բնական ճամբով . . . Եւ ի՞նչպէս հասաւ,
 դպաւ, առաւ տարաւ . . . « Աստանօր ամաչեմ
 « (և ես ընդ Խորենացւոյ) ասել զճշմարտու-
 « թիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն և
 « զամբարշտութիւն (ապերախտից ոմանց)
 « ազգիս մերոյ, և զմեծի ողբոց և արտա-
 « սուաց արժանի սոցա զգործս : Քանզի,
 « զհետ առաքեալ կոչեն զնա (յառանձնու-
 « թեան վայրացն, խոստանալով) լինել լատ
 « կամաց նորա » : Ի՞նչ էին իր կամքն . —
 ինչ որ սովորեցուց Ս . Լուսաւորիչն . քրիստո-
 նէ անուան արժանի կեանք . բայց, Պրիգորի
 հայրական ձայնին խառնէր Տրդատ և հրա-
 մայականն . զուցէ և իր հոգւոյն եռանդեան
 համեմատ պաշանջէր ի հպատակացն՝ աս-
 տուածասիրութիւն, հանդերձ խստակրօնու-
 թեամբ, որոյ պայման մի է և պաշք պաշելն,
 որ այն ատեն ասելի շատ և ծանր էր, և ոչ
 մի՛ այլ քանի մի քառասուն օրերով . և այս
 անտաննելի էր բազմաց, մանաւանդ զինուո-
 բականաց . և կրքնայ յայսմ երկու կողմանէ
 եւս շափազանցութիւն ըլլալ՝ նկատմամբ նո-
 բադարձ ժողովրդեանն . ասոր կողմանէ թու-
 լութեամբ, Տրդատայ՝ խստութեամբ : Բերնի
 պաշոց հետ՝ անշուշտ ուրիշ իրաւացի պաշ-

քեր այլ պահանջէր Տրդատ՝ իրեններէն . յորոց ազատիլ կամ թուլցընել փափազէին պաղտիրտք, և սպասէին թագաւորին մահուան : Վերջապէս անհամբերութեամբ ուզեցին կանխել զայս . և բռնաբար կտրել երկարած կենաց թելը, դրդուած Սասանեանց Շապուհ թագաւորին թելադրութենէն : Իմացաւ ձերն այլ զգաստ Տրդատ՝ որ շշուկ մի կայ իր վրայ . բռնադատեց իր սենեկապանը որ յայտնէ . նա, վա՛տ և անարի, վախնալով զուցէ և կաշառուած՝ առ ժամն ջանաց ծածկել դաւաճանութիւնը, և իմաց տուաւ բանսարկուաց, որք նոյնպէս վախով և այլ աւելի վատութեամբ, նախ, օր մի որսի հրաւիրելով զթագաւորը, իրրեւ սխալմամբ նետը իրեն հասուցին և վիրաւորեցին, որ դարձաւ յանկողին ընկաւ . իսկ այն սատանայապետն քան սենեկապետ՝ իրրեւ վէրքը պատել կ'ուզէր . բայց տեսնելով որ երկար պիտի դիմանայ հիւանդն և կամ առողջանայ, « ար-
 « բուցանէ զեզ մահու և վախճանէ . որ յայտ-
 « նի իսկ եղև ի նորին խորհրդակցացն :
 « Եւ զայս արարեալ՝ (դաւաճանացն) շիջու-
 « ցին յինքեանց զբազմափայլ ձառագայրն
 « աստուածապաշտութեան » . որ յառաջ և յետ լուսաւորութեանն՝ միանգամայն երկար

քան զամենայն աղգապետս մեր՝ « թագա-
 « ւորեաց ամս յիսուն և վեց » կամ եօթն :

Զայս բռնադատօրէն պատմելով Խորե-
 նացի՝ սրտին զառնութիւնը արժանապէս
 թափէ այն մատնըչաց և խաւարասիրաց վը-
 րայ, Տրդատայ հետ իր և իրեն ընկերաց
 վրայ հասած հալածանքն այլ ողբալով սրտա-
 ուռչ և հոգեհառաչ, զոր՝ թողում թէ ամուր
 թէ զգայուն սիրտ ունողաց կարդալ ի վերջ
 Բ գրոց պատմըչին (գլ. ԳԲ). զոր և թուի թէ
 սրտին վրդովմանէն չէ կըրցած աւելի առաջ
 տանիլ, և կնքէ՝ նշանակելով, թէ « բովան-
 « զակեցան գիրք Բ, Յառաջադիմութեան Հա-
 « յոց Մեծաց » : Եւ արդարեւ, Տրդատու
 գաղբի յառաջադիմութիւն Հայոց, որք այ-
 նուհետեւ քաղաքականօրէն շհասան երբէք
 այն գերագոյն կատարը՝ յոր հասուց ամենայն
 սարօք և փառօք՝ անհամեմատն աննմանն և
 միակն, Մեծն և Սուրբն Տրդատ :

Յետ խոր հառաչանաց շունչն առնելու և
 տալու, որպէս թուի տարիներով վերջը, դար-
 ձած է պատմիչ մեր անգամ մ'այլ նայելու
 ուր որ թողուց զՏրդատ, ի մահիճս մահուն,
 և անկէ իջեցընէ ի դագաղսն և յիչէ զյուզ-
 արկաւորութիւնն. զոր՝ համեմատ կամ փո-
 խարէն իմն ապերախտից ըրածին՝ արժանա-

պէս և փառաւորապէս կատարեր են երախ-
 տագէտք՝ որք քան զվատսն շատ և շատ աւե-
 լի էին: Քանի մ'անգամ հրատարակած ենք
 այս կարճ բայց նշանաւոր յուզարկաւորու-
 թեան նկարագիրը, որ և է առթիւ. իսկ այս
 տեղ իբրեւ Սրբոյ մի մեծի՝ շեմք ուղեր զա-
 նալ՝ կրկնելու. թերեւս և ոմանց առաջին
 անգամ ըլլայ կարդալն և հաւնիլն: Յետ կա-
 տարելու եկեղեցւոյ օրինաւոր հանգստեան
 կարգն և օծութիւնը, «Քարձեալ տարան
 «գնա (թաղել) ի Թորդան, արծարապատ
 «դիակիր դագաղօք. յորում լծեալք չորիք
 «ոսկեսանձք (անտարակոյս ճերմակք, որ պա-
 «տուական համարուէին քան զերիվարս),
 «և գունակ գունակ հանգերձիւք զդագաղսն
 «զարդարելով. և վաշտք զօրացն աստի և
 «անտի՝ վառեալք զինուք և նշանակօք: Իսկ
 «առաջի դագաղացն՝ ձայն աստուածօրհնու-
 «թեան և բուրմունք խնկոց. իսկ աստի և
 «անտի՝ բարեկամք և ընտանիք, և բազումք
 «յորդանցն նորա՝ հետեւակ անկեալ. (պատ-
 «մութիւնն միայն իր յաջորդ Թոսրովն յիշէ
 «և ոչ այլ որդիս). — և զկնի դագաղացն
 «փողք և տաւիղք ողբոց, և կուսանք ողբա-
 «սացք (դեռ հեթանոսական սովորոյթ), թող
 «զայլ ամենայն ռամիկսն, որ երթային զհետ,

« անթիւ բազմութեամբ : Եւ այսպէս Հասեայք
 « ի տեղին , արարեալ տապան բազառորական
 « ի քարանց կձեաց , և ի վերայ ապակի ար-
 « կեալ (թուի թափանցիկ բարակ քար մի .
 « ալարաստր՝ եթէ ոչ ստոյգ ապակի) : Յորում
 « եղեալ զգանձն պատռական , զանուշահոտ
 « զպատարագն , զմեծ վաստակաւորն . և տա-
 « րեալ թաղեցին զնա ի տեղուջ՝ զբօսանաց
 « Մեծին Պրիգորի , զոր պարսպեալ (չորս
 « դին պատ քաշելով) անուանեաց իւր պար-
 « տէզ : Եւ կանոնեցին զօր կատարման նորա
 « (ըստ Յայամաւորաց նոյեմբ. 29) տօնել
 « ամ յամէ : Զոր յանձն արարեալ եպիս-
 « կոպոսի գեղչն՝ զնացին » : — Ըստ ծանօ-
 « թութեան կամ կանոնաց եկեղեցւոյ՝ այդ-
 « պիսի մահուամբ վախճանողն Տրդատ՝ Խոս-
 « տովանողաց կարգէն Համարուի , և արժանի
 « տօնուելու : Այն Հին դարերում սովորու-
 « նիւթ էր տօնել զՍուրբս՝ ուր որ վախճանած

1. Այս ամսոյ եղանակն յարմար չէ սովո-
 « րական որսոց , որոց առթիւ † է Տրդատ , ըսյց
 « Հայաստան ունի ձմեռուան որսեր այլ թեւա-
 « ւոր կամ անթեւ : Յայտնի է որ Հիմայ յամա-
 « րան կատարուի տօն Տրդատայ և կնօջն և
 « քեան : Գարձեալ . յիշեալ որսորդութենէն մին-
 « չեւ ի մահն՝ կըրնան ամիսներ անցած ըլլալ :

և թաղուած էին, գոնէ հանդիսաւոր տօնը
հօն կատարել. ըստ այսմ՝ յանձնուեցաւ
Տրդատ՝ տեղւոյն զլիսաւոր եկեղեցականին,
որոյ եպիսկոպոս ըլլալն գեղի մի, ինչպէս էր
Թորգան՝ թէ և բազմարնակ, վկայութիւն
մի աւելցընէ բազմութեան եպիսկոպոսաց ի
Հայաստան յաւուրց Լուսաւորչի և յետոյ:
Յիշեցինք վերը որ Տրդատայ մարմինն յետոյ
ուրիշ տեղ փոխադրուեր է. կ'ըսուի թէ և ի
Հոգեաց վանս, ոչ հեռի ի Վանայ:

Անքելով այս մեր Լուսաւորութեան պատ-
մութեան մէջ Տրդատայ յիշատակը, թողում
ընթերցողաց՝ ըստ շափու իրենց կարողու-
թեան և դատողութեան՝ անոր մեծութիւնը
շափել, թէ մեր և թէ ընդհանուր քաղաքա-
կան պատմութեան մէջ, և մանաւանդ եկե-
ղեցականին, բազդատելով առաջինն իր ժա-
մանակի կէս դարու հռոմէական ինքնակա-
լութեան հետ, երկրորդն՝ իր Մեծ Հայոց
երկրին և ասոր շրջակայ երկիրներու վիճա-
կին հետ. և թէ որքան յառաջնուձև մեծ էր
յիշխեցողս աշխարհի կամ յազգապետս, ի
բաց առեալ զՎոստանդիանոս, և որքան զօ-
րաւոր և արդիւնաւոր ի քրիստոնեայ պաշել
և պահպանել զՀայս. յոր՝ մարդկօրէն տե-
սութեամբ՝ եթէ ինքն չէր բաւական առանց

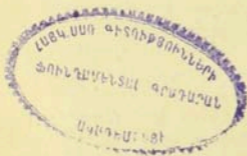
Պրիգորի, միթէ և սա կ'ըլլա՞ր առանց Տրդատայ այնպէս լուսաւոր : — Ո՞րքան մեծ և մեծատարած եղած է համբաւ մեր Լուսաւորչին, զայն յիշեցինք . կերպով մի և ոչ պակաս է Տրդատայն . նա՛ երկնաւոր շնորհօք, սա երկրաւոր և երկնաւոր . յառաջ քան զլուսաւորութիւնն՝ իբրև հսկայ և գիւցազն հռչակուիլը՝ զանազան օրինակաւ, երգօք, առակօք և առասպելեօք, յիշեն յԱզատան գեղոսէ սկսեալ՝ շատ պատմիչք մեր և գրիչք . իսկ յետ լուսաւորութեանն՝ առաջին և վերջին կեանքն յիրար խառնելով՝ ինչուան հեռաւոր աշխարհներ գրոյցք և աւանդութիւնք եղած են իր վրայ : Անշուշտ իր ուժին և մեծութեան նկատմամբ՝ յօտարաց ոմն հնարեր է ըսել, թէ հսկայն Տրդատ նախ ովկիանոսի հսկայ ձուկը՝ կէտը (պալենա) կերեր կամ ուտել սովրեցուցեր է : Ուրիշ մի, որոյ խառնակ աւանդութեամբք գրածն զանուի յեթիով պիարէն լեզուի և ուրիշ օտար լեզուէ թարգմանուած համարի, մօտ տարիներումս թարգմանուած և ծանօթագրուած անգղիարէն, գերմաներէն և փռանկերէն¹, վիպասանութիւն

1. Յետինս ծանօթագոյն . René Basset. Les Apocryphes Ethiopiens. IV, La legende de S. Tèrtag.

մի Տրդատայ՝ ինչուան Հոովմայեցւոց հետ
բարեկամութեանն աւրուիլն . Տրդակ անուա-
նելով զվիպասանեալն , իր թագաւորական
քաղաքն այլ համարելով զԳալիքեժ , Ս . Սարգ-
սի յիշատակն այլ մէջ խառնելով . իբրեւ թէ
իր մէկ զօրավարն ըլլար : Աւելորդ էր ար-
դեօք յիշել զայսպիսիս , եթէ չըլլային ազգա-
կըցացս նոր առիթ և խրախոյս մի աւելի
ճանչնալու յարգելու պարծելու և պաշտելու
զՄեծն այն , որ երբեմն ստուգագոյնն եղաւ
գիւցազանց Հայոց , յետոյ սրբազնագոյնն ի
վեհազունս նոցա , և փառաւորեալն յերկինս
ի դասակարգի սուրբ և խոստովանող թա-
գաւորաց . որոց՝ ընդ Քրիստոսին՝ « ոչ գոյ
թագաւորութեանն վախճան » : Չարժեր ար-
դեօք և յերկրի աւելի կերպով մի հռչակել
և փառաւորել զնա¹ :

1 . Արդ , ի վերջանալ յիշատակաւ Արշարունոյ
մերոյ ներուի՝ արդեօք յիշել իբրեւ երազ մի
60 անցեալ ամաց , կամ իբրեւ զցնորս մանկու-
թեան և անգիտութեան , եթէ այն կենաց զաւար
և եռանդուն երիտասարդութեան պահում՝ մտա-
ծէր ոմն գիւցազներգութեամբ կամ վիպասա-
նութեամբ հռչակել զՏրդատ : Արդէն ողջաձեւն
կամ ատաղձն կազմուած էր , և այն ժամա-
նակի հասուն քերթողի մի ցուցուած՝ նորա

դատաստանն իմանալու և յորմէ շառաւ խրա-
 խոյս. բայց ինքն աւելի իր երկու մտմտուքով
 ետ կեցաւ փափազէն: Մի, որ դժար երեւնար
 իրեն՝ Տրդատայ երկու կենաց (նախ հեթանո-
 սութեան հրապոյրքն և ապա քրիստոնէութեան
 շնորհքը) համահաւասար փայլեցընել, առանց
 ոչնչացընելու առաջնոյն խատուտիկ տեսիլը՝
 երկրորդին լուրջ կերպարանօք: Արկրորդ, որ
 ինքն ինքնին վախցաւ իր երեւակայութենէն, զոր
 շատ դժար է սահմանաւորել այն կանաչ տա-
 րիներում: Յնդեցաւ երազն. ջնջեցաւ ատաղձն:
 Բայց, եթէ հիմայ կամ երբ և է ազգային ոք
 հաննարեղ՝ եռանդուն և խոհական, համարձա-
 կի համերոսորէն իրագործել զայսպիսի երազ և
 գուցէ չի գտներ լաւագոյն նիւթ կամ անձն՝
 քան զՏրդատ. միայն թէ իր բանաստեղծու-
 թիւնն այլ արժանաւոր ըլլայ այդ մեր ամենար-
 ժան Տրդատայ:

Յ Ա Ն Կ

Յ Ա Տ Ո Ւ Ն Կ Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Խ

Ա Ր Շ Ա Լ Ո Ւ Ս Ի

- Աբաս վանահայր. 65
Աբգար. 7, 8, 11 - 15,
22, 25, 44
Աբերկիրոս. 78, 79
Աբրահամ կաթ. 221
Աղաթանդեղոս. 145,
151
Ագապէս. 227
Ադուլիս 52
Ադրիկողայոս 160, 162,
164, 174
Ադրիպպա, 158, 159
Ադրաեպ. Բարեւոյնի 22
Ադրէ 12, 22, 55, 54
Ադրէ կամ Յուգա ա-
առք. 41, 42
Ադրիանոս 62, 68, 70, 76
Աթանոս մեծն 259
Աթենոգորոս 91, 92
Աթենոգրինէս 75, 146
Աժգահակ 54
Ալանք 45, 61, 65
Ալանայ դուռն 220
Ալաշկերտ 66
Ալբրիանոս 197, 226, 227,
252, 255,
Ալբանուպուլիս 54
Ալեկա կամ Ալիկա 118
Ալպաղ աեա Աղբաղ
Ակակ 71, 176
Ակակիոն 57
Ակաս 71
Ակիւղաս 161
Ակէ 226
Ակքէոս 22
Աղաթա 158
Աղաթոն 58
Աղապիս 176
Աղաւթ 71
Աղաւնի Ռիեաեցի 71
Աղեքանդր վկայ 90
Աղեքսանդր եպ. Աղեք-
սանդրիոյ 256
Աղեքսանդր Կ. Պոլսոյ
256
Աղեքսանդրիա 80, 82,
211, 214
Աղնըք 226

- Աղուանք 24, 25
 Աղուիթա 95
 Ամասիա 49, 74, 171, 242
 Ամասունիք 226
 Ամարաս 24
 Այբարատ 4, 5, 35, 71, 225, 272, 276
 Այրից վանք 26
 Անակ 107, 122
 Անահիտ 50, 51, 108, 161
 Անան 22
 Անաբափսի 43
 Անդրէաս առաք. 24, 48
 Անդրէաս կրեաացի 189
 Անի 69
 Անձեացիք 50, 226
 Աննա 32
 Անտիոք 50, 82, 210, 211
 Անտիոքէս 227
 Անտոն կրօնաւոր 216, 232, 235
 Աշիտն 147
 Աշուանիք 226
 Աշի Ռէալի 88
 Ապահուանիք 226
 Ապարոս 51
 Ասաքել գանձասաց 19
 Ասաքելոց Վ. Ի Մուշ 212
 Ասորիք 14, 22, 35, 42, 45
 Ասորեստան 14, 44, 53
 Ասպուրակէս կթ. 228
 Աստերիոս 164
 Աստուածատուր 95
 Աստիկ 176
 Ասրագատական 220
 Արարիւս 29, 35
 Արարիսոս 74, 182
 Արածանի 62
 Արամնք կամ Արամուս 272
 Արատատեան վկայք 70, 71, 76
 Արզնցիք 180
 Արիոն 176
 Արիոս 252, 256
 Արիստակես 226, 228, 256
 Արծն 224
 Արծրունիք 55, 226
 Արձան քրմ. 254,
 Արմենիա 80, 81
 Արշակունի 10, 75, 196
 Արսակ ոմն 227
 Արսափ կամ Արսափ ծով. 242
 Արվոն 54
 Արտաղ 15, 44
 Արտաղու Վ. 21, 25
 Արտաշ կամ Արտաշատ 42
 Արտաշէս Բ. 61, 68, 85
 Արտաւիլք 220
 Արաիթ 227
 Արաիկէս կամ Արիաէս 242
 Արցախ 25, 24

- Արփիսիմա 457
 Արօրակ 180
 Արեւաննոս 54
 Աւագարաթի 354
 Աւագուհի կամ Ու
   դուհի 9, 55
 Աւրեղիոս 60, 77, 78, 89
 Ափիսաղք 45
 Ափշադար 11, 12
 Ափրիկէ 85
 Աբայիա 49
 Աքիկոս սրկ. 214

 Բարեչաս 55, 59
 Բարեչոն 22, 44, 55
 Բագրեանդ 62, 66, 226
 Բագրաշէք 117
 Բաժուհիք 226
 Բաղրուա 17
 Բառչահ 64
 Բասեն 226, 227
 Բասոս 227
 Բարազաս 61, 65, 64
 Բարյուղիսկոս 45, 21,
   28-55, 85, 108, 114
 Բարմա 54
 Բարսեղ 77, 90
 Բասիլիսկոս 172
 Բեկասր 62
 Բենեւեն 56
 Բերկրի 117
 Բիգենոս 256
 Բիսոն 256
 Բիւղանդիոն 24

 Բղեսիոն 44 (160)
 Գալէրիոս 110, 141, 137,
 Գալիլէա 28
 Գալլոս 90
 Գաղատիա 50
 Գամիրք 74
 Գաշիանէ 112, 115, 150
 Գանդրա 89
 Գասնիկ 25
 Գասնիկ 264, 275
 Գասպար մոզ 8
 Գարդման 226
 Գեւորի Վ. 49
 Գելք 55
 Գեղարդայ Վ. 26
 Գերմանիա 72
 Գերմանոս 85
 Գէորդ Գ կթ. 21
 Գիգիանոս 65
 Գիւ աւան 24
 Գիսանէ 216
 Գիսանէի աճ. 254
 Գիւղք 55
 Գիւա 275
 Գիւրրդոն 12
 Գլափիւոս 175
 Գնուհիք 226
 Գոգ և Մագոգ 55
 Գոթք 97
 Գոզթն 52, 55, 226
 Գոսնէյլ 89
 Գուգարք 49
 Գրիգոր Աստուածա-
   բան 90, 91

- Գրիգոր Լուսաւորիչ (միշտ) Գոմնաս 159
 Գրիգոր Նիւսայի 171 Գոնաս 159
 Գրիգոր Սբանչեւագործ Գորովէոս Վսեմական
 56, 91 48, 49, 177-9
- Գրիգոր Վարդապետ Եղիազոս 8, 84
 127 Եղեւբա 11-15, 20
 Գրիգորիս 159 Եղնկա 256
 Եթովպիա 51
 Ելամացիք 11
 Ելոյ 221
 Եղիազար եղբ. Զենո.
 բայ 212, 225
 Եղիշէ սրկ. Թագեոսի
 24, 25, 210
 Եղրդուտի Վ. 27
 Եսինե 85
 Երասխ 52
 Երեւան 575
 Երեւան կամ Երեկան
 45
 Երուանդ 49
 Երուսաղէմ 9, 24, 25
 Եւգինիոս 161, 181
 Եւզոյի 115
 Եւլալ կամ Եւլադիոս
 241
 Եւխայեաս 74, 171
 Եւսոսիկ 76
 Եւսերիոս 11, 52, 67,
 69, 171
 Եւստամէոս 25
 Եւստասաիոս 18, 76
 Եւսիքիոս 51
- Գաղի ու 22
 Գաղի Վ. 26
 Գանիէլ տեղապահ 211
 Գանիէլ քն. 116
 Գասիկ 92
 Գավրէժ 283
 Գասիանոս 65
 Գարանապետ 256
 Գարբանդայ դուռն 26,
 220
 Գարբնայ քար 50
 Գարիա 56, 57
 Գաւրիթ շուովմ. 114
 Գեղոս 84, 88, 89, 99
 Գեմեար 62, 216
 Գեմեարի աճ. 254
 Գիսկղէս 140
 Գիսկղեաիանոս 88, 97,
 110, 112, 141, 157,
 161, 165, 170, 177.
 Գիոնեսիոս 80, 81
 Գիոքսէքերոն 62
 Գիլարիոս կամ Գիմա-
 սիոս 212, 214
 Գովեա 62

- Եւսոսպիոս 176
 Եփեսոս 51
 Եփրատ 5, 52, 62, 218
 Զասիկ 79
 Զարգուենի 24
 Զարեհաւան 226
 Զարմանգուխա 17
 Զաւդեա 22
 Զաւէն կամ . 228
 Զաքարիա 17, 19, 20
 Զաքարիա եղ. Աբասա-
 զու 21
 Զեմենա 17, 20, 21
 Զենան 176, 265, 275
 Զենովր Քլահ 151, 152,
 211, 225, 252
 Զենովր Վկայ 159
 Զէլ 241
 Զիսու 115
 Զմիւսներա 40
 Զոյի 115
 Զոսիմոս 62
 Զասիկ 79
 Էջմփածին 21, 26
 Էրոյէ 169
 Թաղէի Վ. 21
 Թաղէսս առ. 9 - 14,
 17 - 29, 58 - 40, 46,
 52, 60, 85, 107, 209,
 210
 Թաւաս կամ Թաղէլոս
 Թանաշատի Վ. 79
 Թեկզ 18
 Թերիլիոս 71
 Թէոզնոսաա 126
 Թէոզիասս 174
 Թէոզոր սարասեղաս
 172
 Թէոզոր սալչուենի 49,
 95, 107, 117
 Թէոզոր ամասիաշի 171
 Թէոփիլիոս 14, 85, 158,
 178, 207, 208
 Թէոփիլիոս Թզ. 59
 Թովմաս առար. 15, 29,
 55, 52
 Թորգան զիւզ 272, 275
 Թորոս (Սրբալե) Թուր 115
 Իզիսս 62
 Իննակնեան աւղիք 216
 Իւրոյէլ Վկ. 17
 Իասւրա 40, 72, 88
 Լասինք 22, 69, 71, 90
 Լաւրենա 158, 159
 Լաբասուէ 158
 Լըգիեն 22, 81
 Լիկինիոս 97, 167, 175,
 176, 179, 191
 Լիպարիա կղզի 56 - 59
 Լիվոսնոյ 266, 267
 Լիւսիաս 160 - 4 (208)
 Լոնգինոս 52, 158, 170,

- Լուկիանոս 37
 Լուսիկ 55
 Խաղ 25
 Խաղայ Վ. 25
 Խաղալիք 51
 Խաչատուր գանձասաց
 33, 46
 Խնձրայ Վ. 25
 Խլաթ 46, 115
 Խսորով Ա 21, 68, 96,
 97, 107
 Խսորով ոմն 55
 Խսորովի գուխ 157, 574,
 575
 Խորենացի 114, 275
 Խորասան 50, 55
 Խորխոսունիք 226
 Խուժայ Վ. 25
 Խուժասան 55, 55
 Խուսիկ 60
 Խրիւսի 60, 61
 Խրիւսիպոս 195
 Կանա 28
 Կանդիտոս 161
 Կասուա 88
 Կասպազովիկոս 51, 74,
 245
 Կասպազովիկացիք 9, 50
 Կարապետի վանք (Ս.)
 Ի Մուշ 212
 Կեսար 182
 Կեսարիա . 14, 21, 52,
 74 - 76, 81, 85, 89,
 90, 177, 209, 241, 245
 Կէօլէ 49
 Կիլիկիա 14, 40, 50
 Կիպրիանոս 81
 Կիրակոս Տգ. 181
 Կիրակոս վկ. 170, 227
 Կիւրեղ 85, 86, 156
 Կիւրիան 221
 Կզարջք 49
 Կղէնաս 172
 Կղէնիկոս 172
 Կող 49
 Կողբիս 51
 Կամանա Հայոց 74, 78,
 79, 172, 241-2
 Կամիտոս կաթ. 127
 Կասանդին կաթ. 55
 Կասանդրիանոս . 61, 63,
 66, 161, 195, 494, 498,
 210, 255, 255, 257, 247,
 260
 Կովկաս 49
 Կասրատիոս 62
 Կաաֆաիա Վիտեոսայի
 45
 Կարբանուպոլիս 54
 Կորեթ 122
 Կորնոյք 22, 52
 Կուրնտիան . 85
 Կուժայ 55
 Կուր 49
 Կրօնիդէո 252, 255

- Հայ ամսակերտ 55
 Հայաստան , դատա .
 119
 Հայաստանազար 51
 Հայկ 119, 226, 267
 Հարբ 226
 Հեթում 55
 Հեղինք 67
 Հերմիտա 78
 Հերոնիմոս 51, 81
 Հիւսսիս 51
 Հնդկաստան 29, 52, 55
 Հոգեաց զանք 51, 120,
 574
 Հոկտեմբեր 265
 Հոկտեմբեր 51, 110
 Հոկտեմբեր 111, 112, 126,
 127, 129
 Հոսիէաստան 6
 Հոսիէոս 176
 Հոչկ 97
 Հրանա 169
 Հրեայք 9, 10, 67, 82
 Հրեաստան 6, 10

 Ղայնախ 22
 Ղարսինա 11, 12
 Ղարէոս 42
 Ղարսինա 11, 12
 Ղանդ 21
 Ղանդ վկայ 185
 Ղանդիտոս Հայրապ .
 158, 209, 210, 214, 217
 Ղուկիանոս 62

 Ղուկիանոս 32, 158
 Ճանկթ 50
 Ճենովա 40
 Ճորձիս 40

 Մալֆի 29
 Մակար 256
 Մամա 89
 Մամիկոնեանք 27, 226
 Մանիս 115, 256
 Մանեայ պրք 256, 259,
 270
 Մասիս 574
 Մասաթիս 51
 Մարգարի դ.ս. 226
 Մարգար 180
 Մարթա 52
 Մարթամ կուսան 51, 52
 Մարիս 14, 22
 Մարկելոս 156
 Մարկիանոս 86, 87
 Մարութա 56
 Մարսիլիս 89
 Մարտիրոսաց քաղաք 56
 Մաւրիկ 185
 Մաքսիմինոս Կաղա 165,
 185, 186, 191
 Մաքսիմինոս Հերակլէս
 84, 162, 171 (52)
 Մաքսիմ կամ Մաքովար
 Մելիտանեան դանդ 71
 Մելիտանե 51, 71, 72,
 74, 86, 88, 89, 176

- Մեհնունիք 226
 Մեհրուստան 75, 80, 81, 84, 242
 Մեհկրուս 86, 179
 Մեսինե 265
 Միլախազե 200
 Միխայէլ 46
 Միհրդատ 96
 Միհրդատան (Թագեոս) 21
 Միմրանոս կամ Մինաս կամ Մնաս 62
 Միջագետք 9, 11, 42, 55
 Միւսուսրեայ գւ. . 226
 Միւֆարդին 56
 Միսիմար 55, 79
 Միսիմար գոյ 250
 Մծբին 52
 Մշկունիք 118
 Մոկք 226
 Մակար Ա. Խաչ 116
 Մանասնեանք 79
 Մովսէս 227
 Մովսէս Եղիվ. 221
 Մուշէ, 20, 25 (42
 Յակովբ ասար. 24, 41,
 Յակովբ արքեպ. 40
 Յակովբ Մծբն. 243, 244
 Յակովբ վկ. 62
 Յաշախատ 212, 216
 Յոյնք 22, 75
 Յովհան Երզնկ. 262
 Յովհան Մանգ. 17
 Յովհ. Ե կամ. 68
 Յովհ. արկ. 262
 Յովհ. քորեպ. Պարսից 242
 Յովհ. ԻԲ պատգ 59
 Յովհ. վարդ. 21
 Յարդանէս 62
 Յուդա Յակովբեան 41, 42, 43, 46, 47, 53, 54
 Յուլիանոս 77, 90
 Յունահայք 60 (52
 Յուսիկ կամ Յուսնա
 Յուսիկ կամ. 228
 Յուսիկ սն 70
 Յուսախանոս 60, 66, 67
 Յուսախանոս 67
 Կամանայէլ 28
 Կափուլի 88
 Կերդինոս 62
 Կերխոս 45
 Կերսէ 44
 Կերսէս Մեծն 84, 209, 218, 224, 225, 228
 Կերսէս Լամբր. 250
 Կերսէս Շնորհալի 129
 Կերսեան 89
 Կեպարիա 74, 86
 Կիկանդրոս 86, 87
 Կիկիա 255
 Կիկիոյ Ա. Ժողով 252-48
 Կիկոսիկա 254
 Կիկոսացիք 161
 Կիկոսուլիա 74, 185

- Երևուէ 14
 Երբիու 189
 Երբհասար 86
 Եննա 55
 Եովասրանու 82
 Եունէ 115
 Եփրկերա 56

 Շար կամ Շարիթ 55
 Շահբու 45
 Շահէն 21
 Շարթիու 45 (65)
 Շասուհ չ թող . Ալանայ
 Շուարշ 21
 Շուարշան 15
 Շմուէլ կթ . 15
 Շուփհասարայ 25

 Ոգուհի 9, 55
 Ուլիւնայ . 84
 Ոսրու եպիսկ. Կարգու-
 բայ 256
 Ոսկեանք 49, 59, 62, 65,
 65-68
 Ոսան 226
 Ովկի 118
 Ովրեատէս 181
 Որմիզաս 52
 Որմի 45, 45
 Որոգինէս 52
 Ուխտանէս 225
 Ուղիւս 85
 Ուսնա 55
 Ուրբութայր 125

 Ուրբանու կամ Ուր-
 բանու կամ Ուրբա-
 նասար 55, 57

 Չանկրր 89
 Չարասանէլ 202, 205

 Պալուներք 226
 Պաղեստին 8, 14
 Պահանջ ճորայ 24
 Պաշտա կամ Պաշա-
 սայլ 120
 Պաշտալէ 55
 Պապիանու 57
 Պարթիք 9-11, 52, 54-
 55, 69
 Պարսիք 10, 22, 29, 50,
 55, 44, 55, 97
 Պարսկահայք 42
 Պափղաղանիա 245
 Պեղաղիա 185
 Պենեւեղ 59
 Պետրոս առ . 15, 25, 50,
 156
 Պերթիթու 45
 Պերութ 45
 Պերթիանու 208
 Պիրքէ 117
 Պոլիեւկաթ 79, 89
 Պոլիմբոս 55
 Պոպոբաս 62
 Պանասիք 48, 50
 Պանաս 50, 74, 79, 82,
 89, 285

- Պաղտմէս 28
 Պրիսկա 140, 175
 Պրոկլիանոս 198
 Պրաքսոզք կամ Չրա-
 բաշխ 62
 Ջրվշակ 25

 Ռեսրիկէ 44
 Ռչասունիք 55, 226
 Ռաբրինեանք 50
 Ռասսուդա 45
 Ռասսուսա 45

 Սաղղէն կամ Աղոն 218
 Սամեանիկ 65
 Սալչունի 91
 Սահակ Պարթև 15, 209,
 215, 250
 Սամուէլ մարգ. 27
 Սամուէլ կամթ. 15
 Սամուէլ վկ. 17
 Սամուէլ իշխ. 19
 Սանտարուկ 11, 12, 15,
 55, 56, 75
 Սանդուխդ 12, 15-19, 66
 Սապրիկ 77, 176, 178
 Սասանեանք 37, 75, 97,
 98
 Սասաղ 74, 164, 168
 Սասաղացիք 161
 Սարարադ 117
 Սեաւ 63
 Սերասախ 74, 78, 81,
 225

 Սերասացիք 48
 Սելովամ 63
 Սեղբուսարոս 200, 256
 Սէլէմեա 92
 Սեպուհ 207, 260, 270
 Սերդիոս 62
 Սերնա 85
 Սէւերոս Բ 186
 Սէւերիանոս 175
 Սիկիլիա 56
 Սիմոն 42, 45, 50, 94
 Սիմոն Կանանացի 40,
 44, 46
 Սինոպ 49
 Սիսական 25
 Սիրմիրոն 85
 Սիւնիք 25, 52, 226
 Սիւրիա 50
 Սիւրմէնէ 51
 Սիւքիրոն 62
 Սիւլամացիք 48
 Սկահեր 65
 Սմբատ 118
 Սոչոփուա 117
 Սոզոփ 117
 Սուլիփա 117
 Սուկու 63
 Սուկուէա 62
 Սուրէն 91, 192
 Սուրաբնոս 212
 Սուքիաս 60, 62, 65
 Սուրիասանք 59-68, 76
 Սպանիա 72
 Ստամբուլ 25

- Սասքէոս 24
 Ստեփ. Սիւն. 21
 Ստեփ. քերդող 47
 Ստեփ. Սրսոյ. 25, 55, 79, 225
 Սօխուսիզալէ 45

 Վալերիա 141, 175, 192
 Վալերիոս 60, 161
 Վահան ոմն 55
 Վահան Մամ. 18
 Վահրամ 78
 Վաղանատիանոս 60
 Վաղարշ 21, 66, 96
 Վաղարշապատ 259, 274
 Վաղէնտինեանք 68
 Վան 50, 55, 46, 55 (24
 Վանական վրդ. 22, 25,
 Վանանդ 55, 55, 226
 Վաջագան 24
 Վասպուրական 50
 Վարագ 125
 Վարդանանք 18
 Վենաֆրոյ 88
 Վենեսիկ 71
 Վեոուլա 84
 Վերիսոփոր 44
 Վիկտոր 179
 Վիրք 45, 49, 51, 221
 Վլաս 174
 Վնոյն 61
 Վսոփոր 44
 Վրաստան 26
 Վրոյն 61

 Վրոյր 61

 Տաթև 25
 Տայք 49, 226
 Տատիանոս 60, 66, 67-68
 Տարօն 26, 27, 212, 225, 232
 Տեանընդառաջ 55
 Տերենա 55 (85
 Տերաուդիանոս 10, 11,
 Տիգրան 96, 98, 176
 Տիմոթէոս եպ. Սաղ-
 դէնի 214
 Տիրան թգ. 218
 Տիրիկ ոմն 227
 Տիրիկէս 242
 Տոսք 125
 Տրդատ (Troadius) 86
 Տրդատ թգ. 51, 75, 94, 95, ևն. ևն.
 Տօրոս 27

 Փառէն կթ. 228
 Փառնակ 119
 Փասիս գետ 49
 Փիղիմոս 49
 Փիլաքթովէ 174
 Փիլոլոգոս 50
 Փիլոս աշակերտ թ. ա-
 դէի 210
 Փիրմիլիանոս 21, 69, 81
 Փիրմին 170
 Փիրմոս 170

Քաղաքացիք 35, 45

Քառփառչիոյ 71

Քեօւէ սաղ 62

Օրսեւէան 25, 35, 79,

225

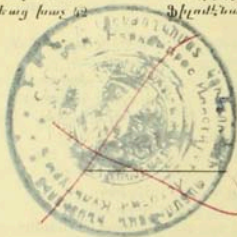
Օրսեւն 180

Օղասաինոս 35

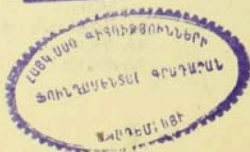
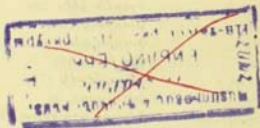
Օլեւոյ խոց 42

Ֆապրիկիոս 69

Ֆիլսոփեան 112

ԱՏՈՒԳՎԱԾ Է 1971 թ.

624

